

JADWIGA STĘCHŁY

**Drzwi i bramy
w architekturze świeckiej
miasta Jarosławia
od końca wieku XVIII
do roku 1939**

Tom I

Warszawa 2022

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

60
LAT MISJI

Narodowy Instytut Dziedzictwa
ul. M. Kopernika 36/40, 00-924 Warszawa
nid.pl

Opracowanie redakcyjne

Dariusz Rudziński
Tadeusz Sadowski

Opracowanie graficzne

Piotr Berezowski

ISBN 978-83-66160-92-7

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Spis treści

TOM I

WSTĘP	6
Przedmiot pracy – zakres merytoryczny i chronologiczny	6
Cel pracy, główne założenia, metody badawcze	7
Konstrukcja pracy	8
I. STAN BADAŃ	11
1. Stan badań nad stolarką drzwiową w Jarosławiu	11
2. Stan badań nad stolarką drzwiową	13
3. Stan badań nad stolarką drzwiową w wybranych miastach Polski	18
II. TYPOLOGIA I SYSTEMATYKA STOLARKI DRZWIOWEJ	21
1. DRZWI Z KOŃCA XVIII WIEKU. DRZWI BAROKOWE	21
1.1. Charakterystyka zabudowy	21
1.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych	22
1.3. Rozwiązania konstrukcyjne	22
Konstrukcja deskowo-szpungowa	
1.4. Dekoracje plastyczne drzwi	22
1.5. Okucia	23
2. DRZWI Z 1. POŁOWY XIX WIEKU. DRZWI KLASYCYSTYCZNE	23
2.1. Charakterystyka zabudowy	23
2.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych	23
2.3. Rozwiązania konstrukcyjne	24
a) Konstrukcja deskowo-szpungowa bez opierzenia	24
b) Konstrukcja deskowo-szpungowa z opierzeniem w formie dekoracji pseudopłycinowej i płycinowej	25
c) Konstrukcja ramowo-płycinowa	25
2.4. Dekoracje plastyczne drzwi	25
a) Opierzenia	25
b) Opracowanie krawędzi ram oraz styków ram i płyt	27
c) Nadświetla i ślemiona	27
d) Listwy przymykowe	28
2.5. Okucia	28
a) Zawiasy	28
b) Elementy zamykające	28
2.6. Szklenie	27
2.7. Kolorystyka	29
3. DRZWI Z 2. POŁOWY XIX I POCZĄTKU XX WIEKU. DRZWI HISTORYZUJĄCE (DRZWI NEOSTYLOWE I EKLEKTYCZNE)	30
3.1. Charakterystyka zabudowy	30
3.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych	32
3.3. Rozwiązania konstrukcyjne	33
Konstrukcja ramowo-płycinowa	33

3.4. Dekoracje plastyczne drzwi ramowo-płycinowych	33
a) Podział na płyciny i ich opracowanie	33
b) Opracowanie krawędzi ram oraz styków ram i płycin	34
c) Opierzenia dekoracją architektoniczną	34
d) Opracowanie prześwitów	36
e) Kraty w prześwitach i nadświetlach	36
f) Nadświetla i ślemiona	39
g) Listwy przymykowe	40
3.5. Okucia	41
a) Zawiasy	41
b) Elementy zamykające – zamki, klamki, szyldy i zasuw	42
3.6. Szklenie	44
3.7. Kolorystyka	46
4. DRZWI Z 2. DEKADY XX WIEKU. DRZWI SECESYJNE	47
4.1. Charakterystyka zabudowy	47
4.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych	47
4.3. Rozwiązania konstrukcyjne	47
4.4. Dekoracje plastyczne skrzydeł drzwiowych	48
a) Podział na płyciny i ich opracowanie	48
b) Opracowanie krawędzi ram i styków ram	48
c) Nadświetla, prześwity, ślemiona i ich opracowanie	48
d) Listwy przymykowe	49
4.5. Okucia	49
4.6. Szklenie	51
4.7. Kolorystyka	51
5. DRZWI Z OKRESU 1918-1939. DRZWI MODERNISTYCZNE	51
5.1. Charakterystyka zabudowy	51
5.2. Otwory drzwiowe oraz sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych	53
5.3. Rozwiązania konstrukcyjne	53
a) Konstrukcja ramowo-płycinowa (ramiakowa z płycinami)	53
b) Konstrukcja ramowa (ramiakowa przeszklona)	54
c) Konstrukcja płytowa	55
5.4. Dekoracje plastyczne drzwi	55
a) Podziały i opracowanie płycin	55
b) Opracowanie krawędzi ram oraz styków ram i płycin	55
c) Kraty w prześwitach i nadświetlach	55
d) Nadświetla i ślemiona	56
e) Listwy przymykowe	57
5.5. Okucia	57
a) Zawiasy	57
b) Elementy zamykające – zamki, klamki, szyldy i zasuw	57
5.6. Szklenie	57
5.7. Kolorystyka	58
6. DZWONKI, LISTOWNIKI, WZIERNIKI ORAZ PRZYRZĄDY DO CZYSZCZENIA BUTÓW Z KOŃCA XIX I 1. POŁOWY XX WIEKU	58
7. PODSUMOWANIE	60

III. DRZWI W KOMPOZYCJI ELEWACJI	65
1. DRZWI BAROKOWE I KLASYCYSTYCZNE W ZABUDOWIE NOWOŻYTNEJ I Z 1. POŁOWY XIX WIEKU	65
1.1. Budowlane reguły i zalecenia, wielkość otworu drzwiowego	66
1.2. Lokalizacja i kształt otworu drzwiowego	69
1.3. Detal na stolarce i elewacji	70
2. DRZWI HISTORYZUJĄCE, EKLEKTYCZNE I SECESYJNE W ZABUDOWIE Z 2. POŁOWY XIX I POCZĄTKU XX WIEKU	71
2.1. Przepisy i normy prawne	71
2.2. Lokalizacja oraz kształt otworu drzwiowego	74
2.3. Detal ozdobny na stolarce i elewacji	75
2.4. Drzwi z inicjałami	78
2.5. Drzwi w sklepowych witrynach	81
2.6. Podwójne drzwi do sklepów	89
2.7. Drzwi w werandach i gankach	91
3. DRZWI MODERNISTYCZNE Z LAT 1918-1939	91
3.1. Przepisy i normy prawne, wielkość otworu drzwiowego	91
3.2. Lokalizacja i kształt otworu drzwiowego	92
3.3. Detal ozdobny na stolarce i elewacji	93
3.4. Drzwi w sklepowych witrynach	93
4. PODSUMOWANIE	97
IV. PROJEKTANCI I WYKONAWCY STOLARKI DRZWIOWEJ	101
1. Architekci i budowniczowie z 2. połowy XIX i początku XX wieku	102
2. Architekci i budowniczowie działający w okresie międzywojennym	115
3. Jarosławscy rzemieślnicy – wykonawcy stolarki drzwiowej – od końca XVIII wieku do 1939 roku	131
V. PROBLEMATYKA OCHRONY KONSERWATORSKIEJ STOLARKI DRZWIOWEJ	149
1. Stan zachowania i przyczyny zniszczeń	150
2. Przedmiot i granice ochrony konserwatorskiej	152
3. Identyfikacja	153
4. Waloryzacja	154
5. Wytyczne i proponowane kierunki działań w kontekście problemów konserwatorskich	156
6. Postulaty konserwatorskie	162
VI. ZAKOŃCZENIE	194
VII. ANEKSY	174
VIII. WYKAZ ŹRÓDEŁ I OPACOWAŃ	190
IX. SPIS ILUSTRACJI	205
TOM II	
X. KATALOG HISTORYCZNEJ STOLARKI DRZWIOWEJ	212
XI. DOKUMENTACJA RYSUNKOWO-POMIAROWA HISTORYCZNEJ STOLARKI DRZWIOWEJ	543

Wstęp

Przedmiot pracy – zakres chronologiczny i merytoryczny

Przedmiotem niniejszej pracy są drzwi zewnętrzne i bramy jarosławskich domów i budynków użyteczności publicznej z okresu od końca XVIII wieku do roku 1939. Tę cezurę czasową wyznaczyły najstarsze istniejące późnobarokowe drzwi zewnętrzne oraz rok 1939 zamykający modernizm międzywojenny i przerywający działalność budowlaną w mieście. Podstawę analizy stanowił zespół wybranych 170 obiektów, które nie zawsze prezentują wysoką rangę artystyczną, ale przedstawiają szeroki wachlarz rozwiązań konstrukcyjnych i formalno-plastycznych. Stanowią ilustrację przemian morfologicznych i stylistycznych stolarki drzwiowej oraz ich relacji z pozostałymi elementami kompozycji elewacji.

Z epoki późnego baroku zachowało się w Jarosławiu niestety tylko dwoje drzwi, z klasycyzmu kilka obiektów, a po kilkadziesiąt z przełomu wieków XIX i XX oraz z okresu międzywojennego. Znaczna liczba oryginalnej stolarki drzwiowej pozostaje we wnętrzach jarosławskich kamienic, domów i willi, lecz z uwagi na brak dostępu do każdego z budynków prywatnych jej analiza byłaby mocno utrudniona. Z tych też względów przedmiot pracy ograniczony został do drzwi zewnętrznych.

Pod pojęciem drzwi kryje się nie tylko rodzaj wypełnienia otworu drzwiowego (skrzydła drzwiowe), ale także jego kształt, obudowa, rodzaje odrzwi i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych. Obejmuje ono również szereg elementów ślusarskich – okuć, jak zawiasy, zasuwki, zamki, klamki, szyldy i kraty, a także różnego rodzaju przeszklenia – gładkie i ornamentowe, bezbarwne i barwione w masie, szlifowane i trawione. Wszystkie te elementy, jako integralnie powiązane z drzwiami, stanowią również przedmiot badań.

Drzwi i bramy powiązane są integralnie z obiektem budowlanym i architektonicznym. Poza podstawową funkcją, zabezpieczeniem wnętrza, są ozdobą elewacji oraz ciągów komunikacyjnych, wnętrz urbanistycznych, wizytówką właściciela domu. Często były projektowane indywidualnie i dostosowywane do obiektu, zarówno pod względem lokalizacji, wielkości, stylu, motywów dekoracyjnych, użytych materiałów i kolorystyki. Atrybuty te zależały od projektantów i właścicieli, od przepisów prawnych i obowiązujących standardów, dlatego zakres badań rozszerzony został o analizę projektów architektonicznych, które obejmowały niejednokrotnie stolarkę drzwiową. Umożliwiła ona przede wszystkim precyzyjne datowanie poszczególnych obiektów i określenie relacji drzwi z pozostałymi elementami kompozycji elewacji już na etapie projektowania.

Każde drzwi – bez względu na czas powstania i formę – otwierają i zamykają dwie odrębne przestrzenie. Są one granicą pomiędzy strefą publiczną i prywatną, fizyczną i duchową, niekiedy bogactwem i biedą. Niejednokrotnie są formą nobilitacji właściciela, znakiem, a nawet symbolem. Są one świadectwem historii miasta, ludzi z nim związanych, rozwoju miejscowego rzemiosła. Są zabytkami, podobnie jak domy i kamienice, w których się znajdują. Niestety, ulegają procesowi niszczenia wynikającego z upływu czasu.

Są też – co gorsze – wymieniane na nowe. Tempo tej wymiany i ginące w oczach elementy dziedzictwa kulturowego miasta skłoniły do opracowania dokumentacji opisowej, fotograficznej i pomiarowo-rysunkowej oraz do podjęcia badań nad stolarką drzwiową, gdyż wartości jakie prezentuje zasługują na uwagę i analizę, a przede wszystkim na zachowanie dla kolejnych pokoleń.

Cel pracy, główne założenia i metody badawcze

Celem badań nad jarosławską stolarką drzwiową jest przede wszystkim opracowanie typologii i systematyki oraz określenie jej cech charakterystycznych, odzwierciedlających proces zmian w rozwiązaniach konstrukcyjnych i zdobniczych, a także zmian zachodzących w pozostałych elementach składowych drzwi. Dlatego w pierwszej kolejności konieczne było rozpoznanie historycznej stolarki i sklasyfikowanie jej cech, a w tym rozpoznanie technologii (techniki wykonania) oraz morfologii (budowy i kształtu – konstrukcji drzwi i formy zdobień plastycznych). Takie założenie skłoniło do konieczności zidentyfikowania zachowanych drzwi w zabudowie miasta i ich waloryzacji, następnie opracowania dokumentacji opisowej i fotograficznej – katalogu zabytkowej stolarki. Określenie wartości drzwi łączyło się w wielu przypadkach z badaniami historycznymi i archiwalnymi. Skrupulatna kwerenda akt budowlanych miasta Jarosławia w Archiwum Państwowym w Przemyślu skutkowała odnalezieniem wielu projektów architektonicznych. Stanowiły one podstawę atrybucji i datowania poszczególnych budynków, a tym samym stolarki drzwiowej. Dokumentacja drzwi poszerzona o materiały źródłowe i współczesne fotografie umożliwiła dalsze rozważania nad stolarką jako istotnym elementem w kompozycji elewacji. Analiza relacji i związków drzwi z układem, formą i wyglądem poszczególnych detali architektonicznych była kolejnym celem pracy. By rozpoznać ten problem, podjęto próbę przebadania budowlanych podręczników, reguł i zaleceń z nich wynikających, przepisów budowlanych i norm prawnych dotyczących stolarki drzwiowej, które obowiązywały i wpływały na lokalizację, wielkość otworu drzwiowego oraz wygląd drzwi. Badania archiwalne skutkowały odnalezieniem, poza projektami architektonicznymi, wielu projektów witryn sklepowych wraz z drzwiami, które niestety nie przetrwały do naszych czasów. One również stały się też źródłem do rozważenia kwestii znaczenia stolarki w kompozycji elewacji oraz odbiorze obiektu architektonicznego.

Kolejnym celem pracy było zidentyfikowanie twórców stolarki – projektantów i wykonawców. Mimo utrudnionej atrybucji poszczególnych drzwi podjęto próbę rozpoznania warsztatów rzemieślniczych i ślusarskich działających w mieście, jak i anonimowych twórców drzwi oraz okuć. Ponieważ badania wykazały wpływ architektów i budowniczych na kształtowanie wyglądu drzwi, przybliżona została działalność projektowa wybranych architektów i budowniczych, przede wszystkim pod kątem ich roli w kształtowaniu stolarki drzwiowej. Podstawą były kwerendy archiwalne obejmujące akta budowlane zgromadzone w archiwum przemyskim, księgi testamentowe i protokoły posiedzeń Rady Miasta Jarosławia w zbiorach Muzeum w Jarosławiu oraz dokumenty w zbiorach archiwalnych Cechu Rzemiosł Różnych w Jarosławiu.

Skonfrontowanie badań archiwalnych z rozpoznaniem zasobu w terenie unaoczniało straty stolarki drzwiowej i odzwierciedliło techniczny stan zachowania drzwi. Biorąc

pod uwagę znaczenie drzwi w obiekcie, jak i w ciągach historycznej zabudowy oraz fakt permanentnego niszczenia i wymiany zabytkowej stolarki, na zakończenie rozważono problem ochrony konserwatorskiej przedmiotu badań. Jednym ze sposobów jego ochrony, w pewnym sensie, jest dokumentacja opisowa, fotograficzna i rysunkowo-pomiarowa, dlatego katalog stolarki historycznej miasta Jarosławia jest dopełnieniem pracy. Zgromadzony materiał może być wykorzystany w dalszych badaniach nad stolarką, jak również w działalności konserwatorskiej.

Na wszystkich etapach prowadzone były również badania ikonograficzne, analiza fotografii, inwentaryzacji, projektów, rysunków jarosławskich drzwi i zabudowy – jako materiału porównawczego, pomocnego w wielu kwestiach, między innymi ułatwiającego stwierdzenie jednorodności czasowej stolarki z obiektem. Podstawą były zbiory archiwalne, poza wymienionymi wyżej, Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyślu, Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie, Urzędu Miasta Jarosławia oraz osób prywatnych.

Konstrukcja pracy

Niniejsza praca składa się z pięciu rozdziałów i licznych podrozdziałów. Pierwszy rozdział stanowi stan badań nad stolarką drzwiową, z wyodrębnieniem stanu badań nad stolarką jarosławską oraz wybranych miast Polski. Następny rozdział obejmuje typologię i systematykę drzwi, odrębnie dla kolejnych faz stylowych: późnego baroku, klasycyzmu, historyzmu (eklektyzmu i neostylów), secesji i modernizmu. Tytułem wstępu do przedmiotowego rozdziału opracowany został Aneks I, w którym omówiono podstawowe terminy dotyczące drzwi drewnianych, ich obudowy, konstrukcji i okuć, łącznie z dawniej używaną terminologią. Nie obejmuje on wszystkich istniejących typów konstrukcji i zdobień, rodzajów okuć budowlanych, szklenia etc., lecz te, które stanowiły przedmiot badań i ich znajomość jest niezbędna w rozważaniach. Z uwagi na skromną reprezentację drzwi z przełomu wieków XVIII i XIX oraz z 1. połowy XIX wieku, pogłębiono badania historyczne i ikonograficzne dla wydobywania cech drzwi z tego okresu i analizy zmian, jakie zachodziły w stolarce. W każdym z okresów stylistycznych omówiono na samym początku, w sposób syntetyczny, historyczną zabudowę miasta, a następnie dokonano analizy następujących kwestii:

- lokalizacji i kształtu otworów drzwiowych,
- sposobu osadzenia skrzydeł drzwiowych,
- rozwiązań konstrukcyjnych drzwi,
- dekoracji plastycznych drzwi (opierzenia),
- opracowania krawędzi ram oraz styków ram i płycin,
- nadświetli i ślemion oraz listew przymykowych,
- opracowania prześwitów, krat w prześwitach i nadświetlach,
- okuć (zawiasów, zasuw, zamków, klamek i szyldów),
- szklenia w prześwitach i nadświetlach,
- kolorystyki.

Szerokie spektrum badań pozwoliło na wytyczenie drogi przekształceń stolarki jarosławskiej od końca XVIII wieku do roku 1939 zarówno pod względem konstrukcji,

jak i zdobnictwa. Zmiany jakie następowały, zostały sformułowane w podsumowaniu rozdziału.

Następny rozdział jest próbą odpowiedzi na pytanie o znaczenie stolarki drzwiowej w kompozycji elewacji w poszczególnych okresach stylowych, o jej wpływ na odbiór estetyczny i plastyczny obiektu architektonicznego oraz powiązania i relacje, jakie zachodziły pomiędzy stolarką drzwiową a pozostałymi elementami architektonicznymi elewacji. Dlatego omówiono czynniki decydujące o lokalizacji i kształcie otworu drzwiowego, biorąc pod uwagę także rodzaj zabudowy (kamienice czynszowe, domy jedno- i wielorodzinne oraz wille). W celu rozstrzygnięcia tych kwestii niezbędne badania terenowe poszerzone zostały o analizę publikacji dotyczących reguł i zasad kształtowania otworów drzwiowych oraz przepisów budowlanych i norm prawnych. W rozdziale tym przy omawianiu detali ozdobnych wyróżniono drzwi z inicjałami, które odczytano jako formę swoistej nobilitacji przez sztukę. Odrębny temat, sygnalizowany, lecz nie poruszony w literaturze przedmiotu, stanowi kwestia stolarki drzwiowej w kontekście witryn sklepowych, które w Jarosławiu stały się modne dopiero z końcem XIX wieku. Zajmowały one dolne kondygnacje, tworząc całe ciągi, mające istotny wpływ na kształtowanie elewacji i odbiór wnętrz urbanistycznych. Pozostając w sferze handlu, poruszono także sprawę podwójnych drzwi do sklepów i ich wpływu na wygląd elewacji kamienic. Zasygnalizowano również kwestię drzwi w gankach i werandach jarosławskich domów.

Kolejny rozdział, dotyczący projektantów i wykonawców stolarki drzwiowej, podzielony został na trzy podrozdziały, które są przede wszystkim wynikiem przeprowadzonych kwerend archiwalnych. Pozwoliły one na odnalezienie licznych projektów jarosławskiej zabudowy, jej atrybucję i precyzyjne datowanie. Skłoniły równocześnie do próby przybliżenia sylwetek wybranych budowniczych i architektów oraz do analizy ich twórczości pod kątem wpływu na kształtowanie stolarki. Projektanci domów byli jednocześnie projektantami drzwi. Często wpisywali stolarkę w projekt, nie pozostawiając pustych otworów drzwiowych i często ów zarys był wyznacznikiem realizacji. Ponieważ mała liczba zachowanych obiektów późnobarokowych i klasycystycznych oraz brak źródeł uniemożliwiły atrybucje zabudowy i drzwi z tego okresu, opracowano w rozdziale biogramy tylko wybranych architektów i budowniczych działających w 2. połowie XIX i początku XX wieku oraz w okresie międzywojennym. Ostatni podrozdział dotyczy wykonawców stolarki. Atrybucja możliwa była tylko w kilku przypadkach, większość drzwi pozostaje anonimowa, ale mimo tego podjęto próbę omówienia działalności wybranych warsztatów stolarskich i ślusarskich oraz mistrzów rzemieślników. Poprzedzona ona została historią rozwoju rzemiosła stolarskiego i ślusarskiego w Jarosławiu od końca wieku XVIII do roku 1939.

Integralną częścią pracy jest *Katalog historycznej stolarki drzwiowej w Jarosławiu*, stanowiący tom II. Był on od początku fundamentem do rozważań w wielu poruszonych powyżej problemach. Katalog obejmuje 170 obiektów pogrupowanych chronologicznie i jednocześnie stylistycznie: drzwi barokowe, klasycystyczne, historyzujące (neostylowe i eklektyczne), secesyjne i modernistyczne. Za takim układem przemawiał jeden z celów pracy – przebadanie ewolucji jarosławskiej stolarki drzwiowej (zmian w konstrukcji i zdobnictwie). W każdym stylu zachowany został układ alfabetyczny według ulic. Na każdą pozycję katalogową składają się: adres (ulica, numer domu), nazwa budynku – pierwotna i obecna funkcja, autor projektu budowlanego (czasami też wykonawca) i data budowy.

Następna rubryka katalogowa obejmuje określenie drzwi (główne, tylne), ich styl, czas powstania oraz atrybucję. Kolejne to: opis obiektu, wymiary¹, stan zachowania, źródła i literatura. Dokumentację fotograficzną stanowią: zdjęcie drzwi od awersu, projekt drzwi, projekt elewacji frontowej oraz współczesne zdjęcie budynku (w kilku przypadkach zdjęcie archiwalne). Fotografie odzwierciedlają techniczny stan zachowania drzwi, a także i zmiany, jakie zaszły w realizacji w stosunku do projektu. Dla wybranych drzwi, reprezentatywnych dla każdego typu konstrukcji i stylu, opracowana została również inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa.

* * *

Niniejsza praca jest zmienioną nieco wersją rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem dr. hab. Marka Gosztyły, profesora Politechniki Rzeszowskiej, i obronionej w 2017 roku na Wydziale Architektury i Urbanistyki Politechniki Wrocławskiej. Wszystkim, którzy przyczynili się do jej powstania pragnę serdecznie podziękować: promotorowi, dyrektorom i pracownikom instytucji udostępniających materiały archiwalne, właścicielom domów, którzy umożliwili dostęp do swoich drzwi, Pani Krystynie Kieferling – starszej kustosz Muzeum w Jarosławiu oraz Mężowi za pomoc i wsparcie w trakcie prowadzonych badań i pisania pracy. Dyrekcji Narodowego Instytutu Dziedzictwa dziękuję za umożliwienie publikacji.

¹ Wymiary obejmują wielkość otworu drzwiowego, wysokość i szerokość oraz wysokość pomiędzy progiem i ślemieniem.

I. Stan badań

1. Stan badań nad stolarką drzwiową w Jarosławiu

W literaturze naukowej temat zabytkowej stolarki drzwiowej w Jarosławiu nie był dotychczas podejmowany. We wszelkich publikacjach poświęconych historii miasta, studiach i monografiach poszczególnych obiektów architektonicznych drzwi i bramy nie budziły zainteresowania badaczy. Nawet w opracowaniu pt. *Miasto Jarosław i jego zabytki*¹, znanego z wrażliwości na detal architektoniczny Jana Sasa Zubrzyckiego, stolarka nie znalazła większego uznania. Autor w opisie malowniczej zabudowy rynkowej sprzed pożaru w 1600 roku zasygnalizował tylko, jak znakomicie mogły wyglądać domy, w których „drzwi i okna obramieniami w drzewie rzezanymi ubrane – te wyrzynania kolorowane”². Nie wspomniał jednak o stolarce istniejącej. Przy opisach architektury miasta, dość wnikliwej analizie detalu architektonicznego, łącznie z rysunkami drewnianych elementów, takich jak belki stropowe, balustrady schodów, balaski i poręcze, Zubrzycki pominął stolarkę drzwiową. Wśród jego szkiców przechowywanych w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich tylko jeden przedstawia drzwi, ale są to właściwie drzwiczki z ganku we wnętrzu kamienicy rynkowej (obecnie nr 12)³. Kolejne publikacje na temat Jarosławia, opracowania historyczne, przewodniki, monografie poszczególnych budowli czy architektów, biografie osób związanych z Jarosławiem, nie wnoszą żadnych konkretnych informacji w stan wiedzy na temat drewnianych drzwi i bram miasta. Stanowiły one cenny materiał pomocniczy w niniejszej pracy, ale wyłącznie przy rozpoznawaniu historii budynków, datowaniu, atrybucji etc.⁴

Pierwsza próba zmierzenia się z przedmiotowym problemem badawczym to syntetyczne opracowanie autorki niniejszej pracy opublikowane w 2012 roku i poświęcone stolarce drzwiowej z lat 1850-1939 w budownictwie świeckim Jarosławia⁵. Opracowanie dotyczyło typologii i systematyki drzwi zewnętrznych budynków użyteczności publicznej, kamienic i domów oraz problematyki ochrony zabytkowej stolarki. Jednym z postulatów tegoż artykułu była konieczność kontynuowania badań, co niniejszym jest czynione. Trzy lata później opublikowany został mój artykuł pt. *Zabytkowa stolarka drzwiowa w jarosławskich obiektach sakralnych*. Przedmiot badań stanowiły drzwi w kościołach i klasztorach

¹ Zubrzycki 1903.

² Zubrzycki 1903, s. 12.

³ Por. Muzeum w Jarosławiu Archiwum Miasta Jarosławia (dalej: MJ. AMJ.) nr inw. H 1518.

⁴ Wybrana literatura w tym temacie: Siarczyński 1826; Zubrzycki 1903; Papara 1908; Orłowicz 1921; Wondaś 1934; 1936; Gottfried 1937; Wondaś 1938; Dayczak 1947; 1956; Gottfried br.; Gottfried 1959; Witwicki 1961; Kieferling 2004; Zięba 2005; Kieferling 2008; Zięba 2008b; Kieferling 2011; Goszyła 2012; Bienkowska 2013; 2014; Kochutek, Zięba 2014.

⁵ Stęchły 2012.

Jarosławia, a celem pracy było rozpoznanie ich zasobu pod względem budowy konstrukcyjnej, zdobnictwa, ikonografii i stanu zachowania⁶.

Spośród opracowań niepublikowanych dotyczących Jarosławia, a jak się okazało pomocnych w przedmiotowym temacie, było *Studium historyczno-urbanistyczne* miasta wraz z *Katalogiem zabytków* opracowane przez Przedsiębiorstwo Państwowe Pracowni Konserwacji Zabytków Oddział w Rzeszowie, autorstwa Marii Borowiejskiej-Brikenmajer, Zofii Bieńkowskiej, Teresy Piekarcz i Marii Ziębińskiej⁷. Studium miało służyć przede wszystkim za podstawę do opracowania planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego dzielnicy staromiejskiej i śródmieścia XIX-wiecznego Jarosławia. Poza obszernie omówioną historią miasta oraz jego rozwojem przestrzennym opracowanie to zawiera katalog zabytków łącznie z wnioskami konserwatorskimi dotyczącymi poszczególnych obiektów. Opisy budynków w wielu przypadkach obejmują także krótkie informacje dotyczące drzwi, na przykład: „stolarka drewniana pierwotna”, „stolarka płycinowa”, „stolarka oryginalna do zachowania”. Materiał ten pozwala na potwierdzenie występowania zabytkowej stolarki w latach 1975-1977, czyli w czasie, kiedy katalog był opracowywany. Ponieważ katalog zawiera również dokumentację fotograficzną, stanowi cenny materiał porównawczy⁸. Okazuje się, że najwięcej zainteresowania i uwagi poświęciła stolarka drzewiowa Jarosławia współautorka wymienionego *Studium historyczno-urbanistycznego* Maria Ziębińska, jednakże te cenne uwagi zachowały się wyłącznie w rękopisach. Są to notatki – materiały gromadzone do studium⁹. Ich autorka w opisach poszczególnych budynków zawarła informacje dotyczące nie tylko ogólnego wyglądu drzwi, ale także uwagi na temat szklenia i kolorystyki. Wielokrotnie podkreślała potrzebę ich ochrony. Niestety, postulaty te nie przełożyły się na działania prowadzące do zachowania tych ważnych dla jarosławskiej zabudowy elementów architektonicznych.

Spośród kolejnych prac niepublikowanych dotyczących Jarosławia należy zwrócić uwagę na studia naukowo-historyczne oraz dokumentacje z badań architektonicznych i konserwatorskich poszczególnych obiektów architektonicznych opracowane przez zespoły Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków¹⁰. Pomimo dociekliwych badań historycznych dokonanych przez autorów stolarkę potraktowano tu bardzo ogólnikowo. Daje się łatwo zauważyć, że nie przedstawiała ona dla badaczy większych wartości poznawczych¹¹. Faktem jest, iż dzięki Pracowni Konserwacji Zabytków właśnie część

⁶ Stęchły 2015.

⁷ Studium 1977.

⁸ Szczegółowa bibliografia do poszczególnych drzwi pozostaje w *Katalogu historycznej stolarki drzewiowej*.

⁹ Ziębińska 1975. Notatki obejmują tylko wybrane drzwi z ulic: Kraszewskiego, Słowackiego, Kościuszki, Głowackiego i Kilińskiego.

¹⁰ Szereg dokumentacji naukowo-historycznych zachowanych w archiwach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyślu, Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział w Rzeszowie, Urzędu Miasta Jarosławia czy Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich pozwala głównie na potwierdzenie występowania stolarki w momencie opracowywania dokumentacji. Te źródła zawierają bardzo skąpe informacje na temat drzwi i bram w Jarosławiu. Szczegółowa bibliografia do poszczególnych obiektów pozostaje w *Katalogu historycznej stolarki drzewiowej*.

¹¹ Por. wybrane opracowania: Halszka 1972; 1973a; 1973b; 1973c; Strączyk 1973a; 1973b; Jakubczyk 1974; Birkenmajer 1974; Bieńkowska 1977; 1978; Bieńkowska, Piekarcz 1982.

stolarki zachowała się w Jarosławiu, zwłaszcza w remontowanych i nadzorowanych przez PKZ obiektach, jednakże ten materiał nie budził większego zainteresowania pod względem naukowym. Na szczególną uwagę zasługuje kilka inwentaryzacji bram przy ul. Słowackiego, opracowanych w 1980 roku¹². Stanowiły one w tamtym czasie podstawę do sporządzenia wytycznych konserwatorskich i dalszego postępowania, a zatem ich konserwacji lub rekonstrukcji albo do sporządzenia zupełnie nowego projektu zamknięcia wjazdu do kamienicy. Niestety, tylko sześć bram zostało zinwentaryzowanych i stanowi przedmiot dokumentacji konstrukcji stolarki, jej wyglądu i detali zdobniczych. Spośród tych sześciu zinwentaryzowanych do dzisiejszego dnia zachowała się tylko jedna, w kamienicy przy ul. Słowackiego 10 (dawniej nr 12). Pozostałe niestety zostały wymienione na nowe.

Skromną dokumentację wybranych drzwi w Jarosławiu znajdujemy na kartach ewidencyjnych obiektów zabytkowych zgromadzonych w zbiorach archiwalnych Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyślu. Opisy stolarki są bardzo lakoniczne, co jest wynikiem wymogów instrukcji opracowywania tzw. kart białych. Określają rodzaj materiału i typ konstrukcji, a zatem najczęściej zawierają takie określenia, jak: „drzwi drewniane”, „ramowo-płycinowe”, „płycinowe” etc. W kartach nowszych, wykonywanych po 2000 roku, wyraźnie zauważa się większą dbałość o poziom merytoryczny ewidencji zabytków, stąd stolarka bywa krótko opisywana i jest częściej fotografowana¹³.

Nie można nie zauważyć, że przy badaniach nad stolarką Jarosławia ważny był także materiał ikonograficzny zgromadzony głównie w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich, a także we wspomnianych już wyżej dokumentacjach i studiach historycznych dotyczących jarosławskiej zabudowy.

2. Stan badań nad stolarką drzwiową

Analiza stolarki drzwiowej w Jarosławiu wymagała poznania i dokonania oceny dotychczasowych publikacji o historii drzwi i bram, a także o technologii ich wykonania, rodzajach konstrukcji, typologii i systematyce drzwi – historycznych rozwiązaniach technicznych, stylistycznych i estetycznych – oraz o problematyce konserwatorskiej.

Najwcześniejsze publikacje dotyczące przedmiotowej tematyki to podręczniki budownictwa, stolarstwa, a także ślusarstwa, czyli dziedzin rzemiosła użytkowego i artystycznego integralnie powiązanych ze sobą w kontekście drzwi. Jednym z popularnych i powszechnie znanych w Rzeczypospolitej Polskiej końca XVIII wieku był *Praktyczny poradnik budowlany* ks. jezuita Piotra Świtkowskiego wydany w 1782 roku. Autor poświęcił dwa rozdziały stolarce okiennej i drzwiowej, opisując rodzaje drzwi, formułując konkretne zalecenia i wskazówki na temat lokalizacji, wielkości oraz wyglądu drzwi i prezentując wady oraz zalety różnych typów stolarki¹⁴. W 1797 roku wydany został podręcznik budownictwa znanego niemieckiego architekta, założyciela berlińskiej Bauakademie, Dawida Gilly'ego pt. *Handbuch der Land-Bau-Kunst: vorzüglich in Rücksicht auf die Konstruktion der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Kameral-Baumeister und Ökonomen*. Zawiera

¹² Por. Preneta 1980a-f.

¹³ Szczegółowa bibliografia dla poszczególnych obiektów w *Katalogu historycznej stolarki drzwiowej*.

¹⁴ Świtkowski 1782, par. 67 i 167.

on zbiór miedziorytów, między innymi z widokami drzwi i okuć budowlanych, dlatego stanowi rodzaj wzornika do naśladowania¹⁵. Przedstawia on sposoby łączeń stolarskich i rodzaje stosowanych wówczas zawiasów. W 1827 roku wydany został kolejny podręcznik budownictwa, autorstwa Mikołaja Rougeta, pt. *Nauka budownictwa praktycznego czyli Podręcznik dla budujących...*, zawierający szczegółowe wytyczne do kształtowania stolarki, w tym rodzaje i proporcje czy też wymiary drzwi¹⁶. Rok później ukazał się podręcznik autorstwa Karola Podczaszyńskiego *Początki architektury dla użytku młodzieży akademickiej*. Autor w pierwszej części przedstawił między innymi właściwości i sposoby zabezpieczania drewna, a w drugiej poruszył temat drzwi i bram¹⁷. Najwięcej szczegółowych informacji dotyczących XIX-wiecznej stolarki drzwiowej czerpiemy jednak z podręczników i przewodników dla rzemieślników, stolarzy i ślusarzy. Jednym z nich jest podręcznik dla stolarzy Johanna Andreasa Romberga z 1837 roku¹⁸ pt. *Handbuch für Bautischler. Mit. 48 Kupfern*. Zawiera on informacje z dziedziny materiałoznawstwa, typologii stolarki drzwiowej oraz jej zdobnictwa. Opisy opatrzone zostały przez autora rysunkami różnego typu drzwi i bram. Niezwykle cenny w badaniach nad stolarką drzwiową okazał się przewodnik do obliczania kosztów budowli Stanisława Gołębiowskiego *O kosztorysach w budownictwie cywilnym*¹⁹ z 1845 roku zawierający rozdział poświęcony stolarszczyźnie, w tym drzwiom, ich konstrukcji, rodzajom nadświetli, futryn, okładzin. Szczegółowe opisy stosowanych okuć – rodzajów zawiasów, zamków, zasuw i „ruchomego ozamczenia” – łącznie z niemiecką nomenklaturą są nieocenionym źródłem wiedzy na przedmiotowy temat. Podobnie jak rozdział poświęcony szkleniu drzwi i okien, który pozwala na rozpoznanie stosowanych rodzajów szkieł, metod ich wstawiania i zabezpieczania.

Ponieważ stolarka drzwiowa nie doczekała się odrębnego specjalistycznego słownika terminologicznego, takiego jakim można posługiwać się na przykład przy pracach badawczych nad stolarką okienną²⁰, dlatego też ważne były inne słowniki techniczne. Do najstarszych należy wydany w 1855 roku słownik Karola Podczaszyńskiego pt. *Nomenklatura architektoniczna czyli słowomiennik cieśliczych polskich wyrazów*²¹, czyli słownik pojęć związanych z ciesielstwem, zgrupowanych tematycznie i opatrzonych rysunkami, w tym pojęć dotyczących stolarki drzwiowej. Poza wszelkimi narzędziami używanymi przy obróbce drewna opisanymi w słowniku, rodzajami konstrukcji drewnianych, zdobniczymi elementami osobny rozdział autor poświęcił stolarce otworowej, a także związanym z nią okuciom. Poszczególne pojęcia podane są również w języku francuskim i niemieckim. Fundamentalnym podręcznikiem służącym pogłębianiu wiedzy na temat stolarki drzwiowej jest *Przewodnik dla stolarzy* Jana Heuricha²² wydany w 1862 roku. Pozwala on na zapoznanie się z przymiotami i wadami samego materiału stolarskiego – drewna – metodami

¹⁵ Gilly 1797, k. 23.

¹⁶ Rouget 1827, s. 137-140.

¹⁷ Podczaszyński 1828.

¹⁸ Romberg 1837.

¹⁹ Gołębiowski 1845.

²⁰ Tajchman 1990a.

²¹ Podczaszyński 1855.

²² Heurich 1862.

jego przygotowania do użytku, narzędziami służącymi obróbce, ze sposobami łączenia elementów drewnianych, sposobami ich opracowania i wykończenia. Drzwi omówione zostały pod względem konstrukcji i zdobień w dziale poświęconym stolarce budowlanej. Podręcznik ten jest także próbą uporządkowania polskiej nomenklatury dotyczącej stolarstwa, w tym stolarki drzwiowej i powiązanych z nią integralnie elementów; jest – jak sam autor określa – próbą przepolszczenia nazw niemieckich i francuskich. Przy czym autor wyraźnie przedkłada rzemiosło francuskie jako wzór do naśladowania. Problematyka powyższa znajduje kontynuację w *Podręczniku technicznym dla stolarzy*²³ Ignacego Wróblewskiego z 1901 roku, wzbogaconym o rysunki przedstawiające widoki i przekroje drzwi zewnętrznych. W tym samym roku wydany został ogólnobudowlany podręcznik dla architektów Hugona Kocha, poświęcony stolarce drzwiowej i okiennej, pt. *Fenster, Türen und andere bewegliche Wandverschlüsse*²⁴. Szczególną uwagę zwrócił autor na drzwi płycinowe, omawiając poszczególne elementy konstrukcyjne i dekoracyjne. Historię drzwi jako jednego z elementów budownictwa drewnianego zaprezentował Zygmunt Gloger w obszernym opracowaniu pt. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*²⁵. Bazując na inwentarzach majątkowych, autor przedstawił wygląd drzwi z wieków XVII i XVIII, sposoby ich zamocowania, zdobienia i zamykania. Opracowanie opatrzył rysunkami wybranych, zachowanych wówczas obiektów. Ponadto zamieścił wiadomości dotyczące kowalstwa i ślusarstwa, szereg definicji i pojęć związanych ze stolarką drzwiową, jak na przykład bramy, bieguny, furtki, futryny itd. Z uwagi na powiązanie stolarki z rzemiosłem ślusarskim nie sposób pominąć *Przewodnika dla ślusarzy* Maksymiliana Homułki wydanego w 1902 roku, w którym autor omówił okucia drzwi, wprowadzając jednocześnie polską nomenklaturę dotyczącą wyrobów metalowych. W 1906 roku ukazał się w Lipsku, wraz z nowymi tendencjami w architekturze, wzornik secesyjnej stolarki z zebranymi przez Paula Mühlaua rysunkami bram, drzwi zewnętrznych i wewnętrznych oraz okien²⁶. Widoki i przekroje uzupełnione są krótkimi informacjami – dotyczącymi między innymi proponowanej kolorystyki drzwi – które stanowiły, jak się okazuje, źródło realizacji stolarki drzwiowej w Jarosławiu. Drzwi od renesansu do XX wieku w Niemczech omówił Otto Meyer w publikacji wydanej w 1924 roku pt. *Türen und Fenster*, analizując konstrukcje i dawne techniki rzemiosła stolarskiego. Opatrzona rysunkami i ilustracjami publikacja stanowiła dobry materiał porównawczy. Podobnie jak opracowanie Philippa Jantschera *Moderne Türen / Tore Glasabschlüsse und Vewandtes*, które obejmuje 29 tablic z różnego typu drzwiami, ich przekrojami i detalami. Jak sam autor stwierdził, pokazane drzwi i bramy stanowią wzorzec do naśladowania i powinny być przede wszystkim źródłem inspiracji do tworzenia nowych form stolarki, dostosowanej indywidualnie do nowego budownictwa²⁷. W tym samym roku pojawiła się publikacja Ludwika Noltego poświęcona stolarce drzwiowej Niemiec, Austrii i Szwajcarii. Opiera się ona przede wszystkim na bogatej dokumentacji fotograficznej, stanowiącej odniesienie do wzorców stosowanych w Polsce²⁸.

²³ Wróblewski 1901.

²⁴ Koch 1901.

²⁵ Gloger 1907.

²⁶ Mühlau 1912.

²⁷ Jantscher 1925.

²⁸ Nolte 1925.

Podręcznik dotyczący drzwi i bram stanowi obszerna publikacja Fritza Spannagela z 1949 roku pt. *Die Bauschreinerei Türen und Tore*, Band I, *Ein Fachbuch für Buschreiner, Architekten und Lehrer*²⁹. Autor szeroko omówił tematy z zakresu materiałoznawstwa, typów konstrukcji, sposobów osadzania odrzwi w różnego rodzaju ścianach oraz okuć stosowanych w stolarce. Wielokrotnie sięga w tekście do rozwiązań historycznych, lecz podręcznik kieruje przede wszystkim do przyszłych architektów i wykonawców, którzy będą projektowali i wykonywali drzwi. W okresie powojennym w Polsce ukazał się bardzo przydatny w badaniach nad stolarką *Poradnik budowlany dla architektów* Zdzisława Mączyńskiego, wydany w 1954 roku³⁰. Zawiera on rozdział poświęcony drzwiom drewnianym, który w literaturze polskiej stanowi kompendium wiedzy w zakresie stolarki. Poza opisem różnego typu drzwi i ich opraw autor omówił stosowane w drzwiach okucia: zawiasy, zamki, zasuwki etc. Dwa lata później ten sam autor w pracy pt. *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym* przedstawił w syntetyczny sposób problematykę ewolucji drzwi od starożytności do XIX wieku. To pierwsze w literaturze polskiej i jedyne tak szerokie spojrzenie na stolarkę drzwiową w Europie, z licznymi przykładami zabytkowych drzwi w Polsce. Na przełomie lat 50. i 60. XX wieku zaistniała w Polsce potrzeba uporządkowania słownictwa budowlanego. Dlatego też w 1962 roku Zespół Terminologiczny Instytutu Urbanistyki i Architektury w Warszawie podjął to wyzwanie i w 1967 roku ich praca została zwieńczona czteroczęściową publikacją pt. *Terminologia budownictwa*³¹ pod redakcją Tadeusza Dzięgielewskiego, a w 1971 roku pracą pt. *Mały słownik budowlany. Terminologia budownictwa*³² pod kierunkiem tegoż samego. Pogrupowane tematycznie pojęcia, w tym „otwory komunikacyjne”, zostały dodatkowo opatrzone czytelnymi rysunkami, które definiują szereg terminów związanych ze stolarką drzwiową i jej okuciami. Wydawnictwa te były bardzo pomocne w mojej pracy, podobnie jak kolejny słownik terminologiczny, a mianowicie *Słownik terminologiczny architektury. Stolarka okienna* Jana Tajchmana wydany w 1990 roku³³. Wprawdzie dotyczy on stolarki okiennej, lecz przy braku odrębnego specjalistycznego słownika terminologicznego stolarki drzwiowej okazał się w wielu przypadkach niezastąpiony. Fundamentalną pracą w systematyce stolarki drzwiowej jest kolejna publikacja Jana Tajchmana, z 1991 roku, pt. *Drewniane drzwi zabytkowe na terenie Polski (systematyka i problematyka konserwatorska)*³⁴, będąca wynikiem wieloletnich badań autora i współpracowników z Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Opracowanie to porządkuje terminologię, wprowadza systematykę zabytkowej stolarki pod względem konstrukcji i zdobień jako elementów powiązanych integralnie z drzwiami. Stanowi podstawę we wszelkich kolejnych opracowaniach dotyczących stolarki, a także – co ważne – porusza problematykę ochrony konserwatorskiej. Sformułowane przez autora tezy stanowiły punkt wyjścia do dalszych rozważań dla Jakuba Lewickiego. Lewicki dokonał analizy problemu ochrony

²⁹ Spannagel 1949.

³⁰ Mączyński 1954.

³¹ Dzięgielewski 1967.

³² Dzięgielewski 1971.

³³ Tajchman 1990b.

³⁴ Tajchman 1991.

zabytkowych drzwi i bram w licznych artykułach, publikowanych zwłaszcza na łamach kwartalników „Renowacje i Zabytki” oraz „Okno”. Artykuły Lewickiego obejmują zagadnienia metodyki badań nad stolarką, jej konserwacji, ochrony wszystkich powiązanych integralnie elementów drzwi i bram; obejmują wezwania do renowacji oraz postulaty dotyczące dalszych działań służb konserwatorskich, właścicieli obiektów oraz prawnych uwarunkowań na rzecz ochrony tych często niedocenianych zabytków. Lewicki przede wszystkim zdefiniował przedmiot ochrony i określił granice ochrony stolarki. W publikacji z 2000 roku pt. *Zabytkowe drzwi i bramy. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej*, cz. I i II³⁵, sprecyzował, które drzwi powinny podlegać ochronie; jaką rolę odgrywają badania architektoniczne i konserwatorskie w procesie tej ochrony; czym jest prawidłowa dokumentacja drzwi i jakie powinna spełniać wymagania oraz – co ważne – określił jakie czynniki i zagadnienia należy rozważyć podczas wartościowania stolarki przeznaczonej do konserwacji. Podkreślił także rolę i znaczenie kolorystyki historycznej stolarki, nie zawsze dostrzeganej przy renowacji lub konserwacji i przez to pomijanej. Częściowo poruszone zagadnienia wraz ze wskazaniem kierunków działań konserwatorskich w odniesieniu do dawnych drzwi, a także okien, Lewicki przedstawił w artykule zatytułowanym *Zabytkowe okna i drzwi. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej*³⁶ w 2000 roku. Rok później podsumowanie zagadnień dotychczas rozważanych przez autora ukazało się pod tym samym tytułem w kwartalniku „Renowacje i Zabytki”³⁷ i zostało opatrzone, jak poprzednio, trafnymi fotografiami obrazującymi drzwi z różnych obszarów na terenie Polski. Szczegółowej analizy problematyki ochrony stolarki Lewicki dokonał na przykładzie historycznych drzwi i okien z Kłodzka i okolic, opisując je w publikacji zatytułowanej *Problematyka ochrony i konserwacji dawnych okien i drzwi w budynkach zabytkowych na przykładzie Kłodzka i okolic*³⁸. Zaprezentowane uwagi dotyczące niekorzystnych zjawisk związanych z wymianą historycznej stolarki są aktualne w odniesieniu do innych obszarów, na których zachowało się wiele zabytkowych drzwi, bram i okien, a z uwagi na brak środków finansowych i ograniczoną liczbę specjalistów w tym zakresie ochrona stolarki oraz jej konserwacja są zdecydowanie trudniejsze. Zagrożenia wynikające z wprowadzenia nowej stolarki w budynkach zabytkowych i związane z tym problemy Lewicki przedstawił szczegółowo w artykule pt. *Problematyka związana z zastosowaniem nowych okien i drzwi w budynkach zabytkowych*³⁹. W 2001 roku kolejny raz pojawił się artykuł Lewickiego na temat przedmiotowych kwestii, zatytułowany *O podjęcie renowacji zabytkowych okien i drzwi*⁴⁰. Autor zwrócił tu uwagę na rodzaje prac konserwatorskich, jakie mogą być wykonywane przy zabytkowych drzwiach i przede wszystkim sprecyzował kryteria wyboru odnawianych stolarek. Rozważył zagadnienie renowacji stolarki i jej rekonstrukcji, słuszności tych działań i ich konsekwencje. Poruszane powyżej kwestie Lewicki zebrał także w artykule

³⁵ Lewicki 2000a.

³⁶ Lewicki 2000b.

³⁷ Lewicki 2001a.

³⁸ Lewicki 2001b.

³⁹ Lewicki 2001c.

⁴⁰ Lewicki 2001d.

pod znanym już tytułem *Zabytkowe drzwi i bramy. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej*⁴¹, opublikowanym w 2002 roku. Istotnym elementem tego opracowania jest opisana szeroko i obrazowo dokumentacja fotograficzna, która w dużym stopniu wyczerpuje przedstawione zagadnienia. Problem ochrony kolorystyki zabytkowej stolarki wrócił w 2003 roku w opracowaniu Lewickiego pt. *Kolorystyka zabytkowej stolarki. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej*⁴² zamieszczonym w kwartalniku „Okno”, a rok później został szczegółowo omówiony w dwu częściach opracowania pod tym samym tytułem na łamach „Renowacji i Zabytków”⁴³. Metody renowacji zabytkowych drzwi i bram, biorąc pod uwagę wszelkie problemy natury technicznej oraz walory plastyczne i estetyczne stolarki, określił Lewicki w trzech kolejnych publikacjach pt. *Metody renowacji zabytkowych stolarek*⁴⁴, *O podjęciu renowacji zabytkowych drzwi i bram*⁴⁵, *Metody renowacji zabytkowych okien, drzwi, bram i witryn*⁴⁶. W tym samym czasie w artykule pt. *Zabytkowa stolarka. Przegląd dotychczas poruszanej problematyki*⁴⁷ dokonał podsumowania rozważanych dotychczas zagadnień związanych z ochroną stolarki w Polsce.

Temat dotyczący stolarki i problematyki jej ochrony podejmował również Janusz Krawczyk podczas konferencji naukowej zorganizowanej w Toruniu w 2005 roku „Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń”, której pokłosiem jest publikacja zawierająca materiały z sesji i artykuł pt. *Charakterystyczne cechy zabytkowej stolarki drzwiowej i jej problematyka konserwatorska*⁴⁸. Krawczyk poruszył zagadnienia konstrukcji, zdobień i konserwacji stolarki, rozpisując problematykę jej ochrony na etapy, począwszy od identyfikacji obiektu, jego wartości historycznej i estetycznej, stanu zachowania, przez konserwację techniczną i estetyczną, a skończywszy na ważnych w całym procesie działaniach profilaktycznych. Jednocześnie zwrócił uwagę na konieczność wartościowania drzwi jako komponentu budowli; jako ważnego elementu architektonicznego, ale i użytkowego. Zaakcentował również wartości emocjonalne, jakie mogą nieść za sobą drzwi, dzieląc je na wartość dawności i wartość symbolu – aspekty dotychczas nie zawsze dostrzegane w badaniach nad stolarką.

3. Stan badań nad stolarką drzwiową w wybranych miastach Polski

Opracowania dotyczące stolarki w wybranych miastach Polski stanowią przede wszystkim cenny materiał porównawczy. Zaowocowały one rozszerzeniem spektrum badań nad stolarką drzwiową, dlatego warto przytoczyć ważniejsze pozycje. Badania dotyczące pośrednio stolarki drzwiowej, a właściwie przejazdów bramnych z przełomu XIX i XX wieku

⁴¹ Lewicki 2002.

⁴² Lewicki 2002a.

⁴³ Lewicki 2004a, 2004b.

⁴⁴ Lewicki 2003b.

⁴⁵ Lewicki 2003c.

⁴⁶ Lewicki 2003f.

⁴⁷ Lewicki 2003d.

⁴⁸ Krawczyk 2005.

w Warszawie, podjęła Jadwiga Roguska. Artykuł pt. *Przejazdy bramne i klatki schodowe kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*⁴⁹ stanowi pierwszy z cyklu badań i prac autorki poświęconych detalom architektonicznym w architekturze warszawskiej z 2. połowy XIX i początku XX wieku, w tym stolarki drzwiowej. Roguska poruszyła zagadnienie kształtowania elewacji kamienic przede wszystkim w kontekście funkcjonalno-estetycznym bram i drzwi. Na uwagę zwraca metodologia badań autorki polegająca na analizie ksiąg hipotecznych służących regulacji spraw własnościowych i analizie planów sytuacyjnych załączonych w księgach, które precyzują datowanie detalu, umożliwiając wysuwanie wniosków dotyczących funkcjonowania określonych form i ich recepcji. Kolejne opracowania to artykuł o stolarce drzwiowej pt. *Drzwi w warszawskich kamienicach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*⁵⁰ z 2003 roku i opublikowany sześć lat później artykuł na temat bram pt. *Detal architektoniczny kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: bramy*. Secesyjna stolarka drzwiowa Koszalina była przedmiotem badań Dionizego Rypniewskiego. Jej historia oraz systematyka i typologia wraz z materiałem fotograficznym opublikowane zostały w 2001 roku w pracy pt. *Secesyjne drzwi Koszalina*⁵¹. Natomiast w 2003 roku ukazało się opracowanie Agnieszki Kropińskiej pt. *Secesyjna stolarka drzwiowa w Bydgoszczy na przykładzie wybranych drzwi frontowych z kamienic mieszczańskich*⁵². W pracy tej dominuje wątek formalno-stylowy. Autorka dokonuje systematyki pod względem formy, na podstawie dekoracji plastycznych, dzieląc stolarkę z 1. dziesięciolecia XX wieku na trzy grupy. Pierwsza to stolarka o cechach jeszcze eklektycznych, druga – typowo secesyjnych (floralno-geometrycznych) i trzecia – o cechach wczesnego modernizmu. Autorka porusza także problem stanu zachowania i ochrony konserwatorskiej. Z kolei rozpoznania stolarki wsi i małych miast województwa zachodniopomorskiego podjęła się Kamila Wójcik w artykule pt. *Formy i dekoracje zabytkowych stolarzek w małomiasteczkowych i wiejskich domach z terenu województwa zachodniopomorskiego*⁵³. Zakres badań objął w tym przypadku stolarkę drzwiową oraz okienną zarówno w chałupach drewnianych, jak i murowanych domach. Większość stanowi stolarka z 2. połowy XIX wieku. W 2005 roku „Krakowska Teka Konserwatorska” poświęcona została wyłącznie stolarce bram i okien w kamienicach krakowskich, jako odpowiedź na powszechnie panujące w Polsce zjawisko wymiany stolarki, a jednocześnie głos w jej obronie. Jednym z artykułów jest tutaj opracowanie Krystyny Rząsa pt. *Barokowe i klasycystyczne drzwi zewnętrzne krakowskich domów*⁵⁴ poświęcone drzwiom i bramom zachowanym w obrębie najstarszej części Krakowa. Zawiera ono staranną dokumentację drzwi – zarówno opisową, jak i rysunkową – studium typologiczne i analityczne wraz z inwentaryzacją wybranych obiektów, przekroje ważniejszych elementów konstrukcji, dekoracji i okuć.

⁴⁹ Roguska 1978.

⁵⁰ Roguska 2003.

⁵¹ Rypniewski 2001. Systematyka, konstrukcja i dekoracja secesyjna stolarki drzwiowej Koszalina została powtórzona w artykule z 2005 r., por. Rypniewski 2005.

⁵² Kropińska 2003.

⁵³ Wójcik 2005.

⁵⁴ Rząsa 2004. Jest to zmieniona wersja pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Tajchmana w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu.

Typologia w układzie chronologicznym, przedstawiona w czytelny sposób na tablicach, wraz z katalogiem zabytków wyczerpują w pełni założenia pracy. Pod względem chronologicznym temat kontynuuje Anna Janicka w opracowaniu pt. *Drzwi drewniane zewnętrzne pochodzące z okresu: 2. poł. XIX w. – 1939 r., zachowane na terenie Starego Miasta w Krakowie*⁵⁵. Część opisową omawiającą konstrukcję drzwi, dekorację plastyczną, okucia, kolorystykę i rodzaje szklenia dopełnia katalog zabytkowych obiektów. W obydwu pracach została zasygnalizowana problematyka konserwatorska stolarki drzwiowej. Wymienione powyżej opracowania są ważnym etapem w procesie ochrony konserwatorskiej – są znakomitym materiałem pozwalającym na dokonanie wartościowania poszczególnych obiektów i podejmowanie dalszych decyzji konserwatorskich, architektonicznych i budowlanych.

Publikacją o znacznie szerszym przedziale czasowym i jedyną tego typu jest opracowanie Jerzego Borowińskiego pt. *Zabytkowe okna i drzwi w Poznaniu*⁵⁶, które obejmuje syntetyczny opis stolarki okiennej i drzwiowej pod względem konstrukcji, obróbki plastycznej, kolorystyki na przestrzeni od XVII do połowy XX wieku, a zatem od najstarszych zachowanych w Poznaniu drzwi manierystycznych do obiektów o cechach modernizmu. Ważną rolę w tym opracowaniu pełni dokumentacja pomiarowo-rysunkowa wybranych drzwi, zarówno archiwalna – autorstwa profesora Alfreda Grottego – jak i samego autora opracowania. Ponowne wydanie tej publikacji, poszerzone o temat stropów w Poznaniu, ukazało się w 2013 roku⁵⁷. Należy zauważyć, że również wiele prac magisterskich zostało poświęconych stolarce drzwiowej w wybranych miastach Polski. Szczególne zainteresowanie tą tematyką jest widoczne w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu⁵⁸.

⁵⁵ Janicka 2004. Na bazie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr. hab. Janusza Krawczyka w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu.

⁵⁶ Borowiński 2005.

⁵⁷ Borowiński 2013.

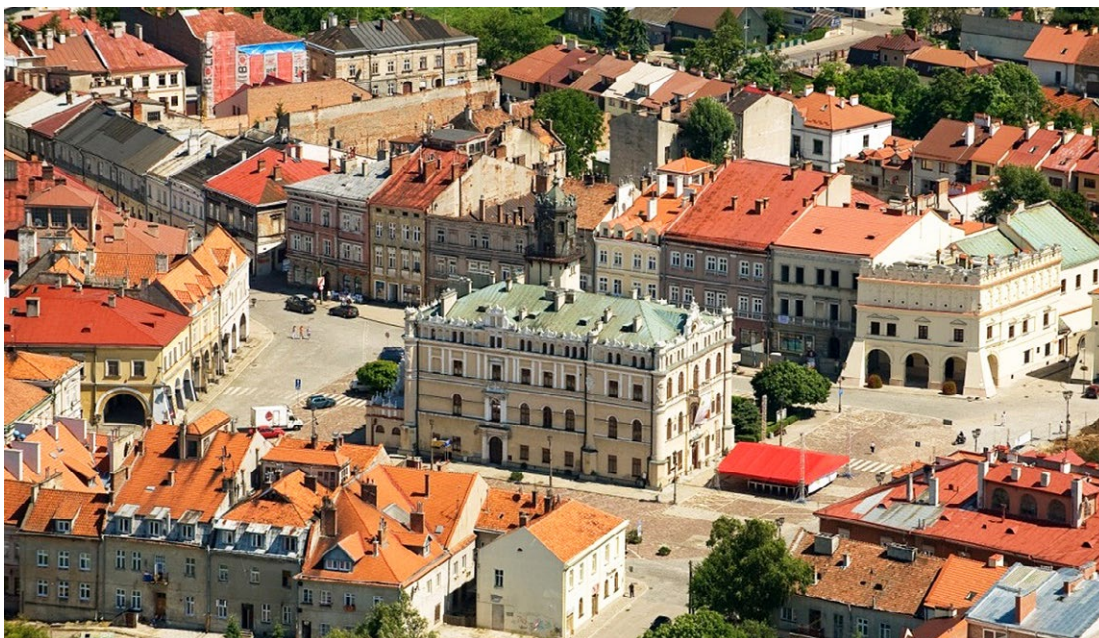
⁵⁸ Krakowska 1991; Józwiak 1991; Kułakowska 1992; Kucia 2001; Golasik 2001; Kalbarczyk 2006.

II. Typologia i systematyka stolarki drzwiowej¹

1. Drzwi z końca XVIII wieku. Drzwi barokowe²

1.1. Charakterystyka zabudowy

Nowożytna świecka zabudowa miasta Jarosławia zachowała się w granicach pierwotnych murów obronnych, a zasadniczo wokół Rynku oraz odbiegających z jego naroży ulic: Grodzkiej, Sobieskiego, Ostrogskich i Opolskiej. Ukształtowana została na fundamentach późnogotyckiej zabudowy i układu przestrzennego tamtej epoki, po wielkim pożarze miasta w 1625 roku, na bazie renesansowych już wartości architektonicznych i zdobniczych. Stanowią ją przede wszystkim trzytraktowe kamienice wiatowe z sienią na osi i wewnętrznym dziedzińcem otoczonym galeriami. W trzecim trakcie mieściły one zwykle wielką izbę, która często kryta była belkowym stropem, zdobiona malowidłami i sztukateriami³. Większość kamienic wokół Rynku posiadało pierwotnie podcienia i zapewne attyki. Niestety, zachowały się one tylko we wschodniej i północnej pierzei, a wspaniała renesansowa attyka – wyłącznie na kamienicy Orsettich, czyli perle Jarosławia i renesansowej architektury Polski.

1. Jarosławski Rynek, 2008 r. Fot. L. Biernacki

- ¹ Terminologia związana ze stolarką drzwiową, łącznie z dawną nomenklaturą, została omówiona w Aneksie nr I.
- ² Wprowadzony tutaj termin „drzwi barokowe” odnosi się do stolarki wykonywanej w Jarosławiu w XVIII w. Należy jednak zauważyć, że zastosowana w przedmiotowych obiektach konstrukcja deskowo-szpungowa z opierzeniem była popularnym i powszechnie stosowanym rozwiązaniem, które występowało od XIII do XIX w. Por. Tajchman 1991, 273.
- ³ Podstawowa literatura: Siarczyński 1826; Orłowicz 1921; Dayczak 1947; 1956; Witwicki 1961; Olszewska 1962; Dayczak 1999; Goszyła 2008; Kieferling 2008.

Z biegiem lat kamienice rynkowe zostały przekształcone w obrębie fasad, głównie w wieku XIX i na przełomie wieków XIX i XX. Mimo ich rozbudowy i nadbudowy zachowały renesansowy układ przestrzenny i wiele elementów z oryginalnego wystroju. Dzisiaj o ich nowożytniej proveniencji świadczą zachowane fundamenty, kilkupoziomowe piwnice i układ przestrzenny, dolne kondygnacje z dekoracjami malarskimi – freskami, sztukateriami, belkowymi stropami lub krzyżowymi sklepieniami, detalami architektonicznymi z wieków XVII i XVIII. Z epoki nowożytniej przetrwało w Jarosławiu do dzisiaj tylko dwoje drzwi zewnętrznych: drzwi w kamienicy Rynek 7 i przy ul. Ostrogskich 2. To bardzo skromna reprezentacja z okresu chlubnych dziejów Jarosławia, dlatego zasługuje na szczególną uwagę. Z powodu braku cech stylowych trudno precyzyjnie je wydatować. Mogły one powstać zarówno w XVIII, jak i na początku XIX wieku. Historyczne dane o kamienicach przemawiają jednak za końcem wieku XVIII.

1.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych

Barokową stolarkę drzwiową w Jarosławiu reprezentują drzwi jednoskrzydłowe, bez od-rzwi, osadzone w otworach zamkniętych łukiem koszowym (Rynek 7) oraz półkoliście (drzwi w kamienicy przy ul. Ostrogskich 2). Zawieszane są one na zawiasach pasowych (zwanym polskimi), osadzonych na hakach murowych.

1.3. Rozwiązania konstrukcyjne

Konstrukcja deskowo-szpungowa

Konstrukcja ta (zwana spągową) polega na wzmocnieniu połączonych ze sobą desek drewnianymi listwami zbieżnymi o trapezowym przekroju, zwanymi szpungami. Każda szpunga wpuszczana jest w skrzydło na głębokości około 1/3 swej grubości, tworząc połączenie stykowe bez kleju. Szpungi zapobiegają równocześnie paczeniu desek i opuszczaniu się skrzydła drzwiowego, przy czym umożliwiają pracę drewna. Osadzone są najczęściej w dwóch, ale także w trzech poziomach, w zależności od wielkości skrzydła. Konstrukcja ta stosowana była na terenach Polski od XIII do XIX wieku. Należy do najpopularniejszych rozwiązań stolarek drzwiowych, a decydowały o tym prostota oraz trwałość połączeń opartych o złącza stykowe bezklejowe⁴. W jarosławskich drzwiach deski łączone są na styk i usztywnione szpungami, sfazowanymi lekko na krawędziach i na końcach, a wprowadzonymi w trzech (Rynek 7) i dwóch poziomach (ul. Ostrogskich 2). Dodatkowo są one wzmocnione od strony rewersu przy dolnej krawędzi skrzydła szeroką deską, a od awersu opierzone dekoracyjnie wąskimi deseczkami, które również chroniły przed wypaczeniem desek.

1.4. Dekoracje plastyczne drzwi

W kamienicy Rynek 7 drzwi zostały opierzone warstwą desek ułożonych koncentrycznie wokół dwóch rombów usytuowanych pośrodku skrzydła. Przy ul. Ostrogskich 2 tworzą one koncentryczny układ wokół jednego centralnie usytuowanego rombu z otworem pośrodku, wskazującym pierwotne miejsce usytuowania kołatki. Deski profilowane są ćwierćwałkiem z uskokiem, a wokół zostały ujęte ramą obiegającą wokoło podkład.

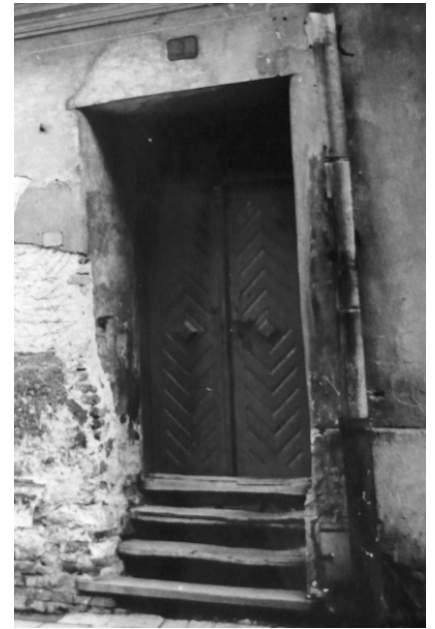
⁴ Por. Tajchman 1991, 273; Cichy 2011, 5.

2. Nieistniejące drzwi przy ul. Grodzkiej 18, 1935 r.
Fot. za: LNNBU, fond 26, rkps 60, k. 95

3. Drzwi przy ul. Ostrogskich 2, 1956 r. Fot. K. Gottfried,
M.J.F. Nr dz. III-B-90, sygn. 560

4. Nieistniejące drzwi przy ul. Ostrogskich 6, 1975 r.
Fot. L. Starzak, Studium 1977, Kat. Nr 66

W kamienicy przy ul. Ostrogskich 2 opierzenie zostało dołem podbudowane dekoracją pseudopłylinową w formie dwóch wąskich płyt z motywami wydłużonych rombów⁵. Opierzenie mocowane jest przy pomocy ćwieków o kolistych główkach (ul. Ostrogskich 2) i na kształt wypukłych rozetek (Rynek 7). Są one przybijane na końcach deseczek, wyznaczając osie pionowe, a w miejscach mocowania zawiasów osie poziome.

1.5. Okucia

W omawianych drzwiach występują oryginalne zawiasy pasowe przytwierdzone poziomo do skrzydła i zawieszane na hakach murowych. Przytwierdzone są one takimi samymi gwoździami jak opierzenie. Są one na końcach lekko podwinięte, a jedyny środkowy zawias (w drzwiach przy Rynku 7) zakończony jest na kształt grotu. Niestety nie zachowały się oryginalne zamki, klamki, rygle czy zasuw.

2. Drzwi z 1. połowy XIX wieku. Drzwi klasycystyczne

2.1. Charakterystyka zabudowy

Koniec XVIII i początek XIX wieku był dla Jarosławia okresem stagnacji i marazmu zarówno pod względem gospodarczym, ekonomicznym, jak i budowlanym. Miasto po najazdach kozackich i tatarskich oraz wojnach szwedzkich już od XVII wieku zaczęło tracić wiele spośród cennej zabudowy, poczynając od sukcesywnie rozbieranego późnorenesansowego zamku, fortyfikacji miejskich, przez domy kupiectwa – które z uwagi na niewykorzystywane funkcje handlowe niszczały – kończąc na założeniach sakralnych⁶.

- ⁵ Dekoracja rombowa jest wtórna, pochodzi z czasów renowacji drzwi przez PKZ Oddział w Rzeszowie z siedzibą w Jarosławiu w latach 70. XX w. Na fotografiach z wcześniejszych lat nie występuje.
- ⁶ W tym okresie rozebrano kościół pw. św. Zofii od strony Bramy Lwowskiej, kościół i klasztor oo. Franciszkanów przy ul. Badeniego (obecnie ul. Przemyska) oraz gotycką kolegiatę pw. Wszystkich Świętych w Rynku.

Inwestycje w centrum ograniczały się do remontów i przebudów kamienic, a poza murami miasta – do wznoszenia domów przeważanie drewnianych, rzadziej murowanych. Z okresu klasycyzmu w Jarosławiu zachowało się tylko kilka drzwi i występują one w obiektach z XVII- i XVIII-wiecznym rodowodem. Zarówno w kamienicach w obrębie Starego Miasta, jak i w domu przy ul. Jana Pawła II 12 stanowią nawarstwienie w stratygrafii przedmiotowych obiektów budowlanych. Z czasu budowy domu pochodzi tylko stolarka drzwiowa przy ul. Ogrodowej 21 oraz ul. 3 Maja 23. Dom przy ul. Ogrodowej jest typowym przykładem podmiejskiej zabudowy Jarosławia z tego okresu, założony na planie prostokąta, szczytowo ustawiony do ulicy, z wysokim, dwuspadowym dachem i mocno wysuniętym gzymsiem wieńczącym. Wejścia znajdują się w obydwu ścianach szczytowych⁷. Dom przy ul. 3 Maja 23 został zbudowany w 1. połowie XIX wieku na fundamentach XVII-wiecznego domu gościnnego⁸. Wzniesiono go na planie wydłużonego prostokąta, z dwoma wejściami od strony ulicy, które zostały później zamurwane i zamienione na okna, zapewne podczas adaptacji na mieszkania. Oryginalna zewnętrzna stolarka drzwiowa zachowała się tylko w elewacji tylnej.

2.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych

Klasycystyczne drzwi w Jarosławiu umieszczone są w otworach drzwiowych zamkniętych prosto lub łukiem odcinkowym. Wszystkie zachowane objekty są dwuskrzydłowe, pełne, z nadświetłami. Drzwi z 1. połowy XIX wieku osadzone są w ościeżnicach. Ościeżnice składają się ze stojaków, nadproża i progu, połączonych ze sobą na czopy – w ten sposób, że nadproże i próg wystają za stojaki z obu stron⁹. We wszystkich jarosławskich obiektach na ślepy próg nałożony jest próg właściwy wystający ponad posadzkę. W domu przy ul. 3 Maja 23 ościeża zostały zabezpieczone ościeżynami i opaską zdobioną żłobieniami.

2.3. Rozwiązania konstrukcyjne

Z okresu klasycyzmu pochodzi skromna reprezentacja stolarki drzwiowej: drzwi utrzymane w typie konstrukcji deskowo-szpungowej bez opierzenia, drzwi o konstrukcji deskowo-szpungowej z opierzeniem w formie dekoracji pseudopłyninowej i płycinowej stylowo nawiązującej do nowej epoki oraz drzwi o konstrukcji ramowo-płyninowej.

a) Konstrukcja deskowo-szpungowa bez opierzenia

Rozwiązanie deskowo-szpungowe popularne w wiekach wcześniejszych (omówione powyżej) znalazło zastosowanie w dwuskrzydłowych drzwiach tylnych kamienicy przy ul. Sobieskiego 12. Szerokie deski sosnowe zostały wzmocnione dwiema masywnymi, lekko zaoblonymi na końcach szpungami.

⁷ W 2013 r. obiekt został wyremontowany przez nowego właściciela, nastąpiła zmiana części pokrycia budynku, wykonano ocieplenie. Drzwi w szczytowej elewacji frontowej zostały usunięte. Zachowały się drzwi od strony południowej, analogiczne.

⁸ Gęsiorski P., *Karta ewidencyjna obiektu architektonicznego*, Jarosław 2015, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu (dalej: AWUOZ).

⁹ Przebadanie konstrukcji łączy jest możliwe wyłącznie przy obiektach demontowanych lub w sytuacji uszkodzonych tynków umożliwiających wgląd w sposób osadzenia odrzwi, dlatego przedstawiony sposób łączenia wynika z analizy wybranych obiektów oraz literatury przedmiotu.

b) Konstrukcja deskowo-szpungowa z opierzeniem w formie dekoracji pseudopłylinowej i płycinowej

Konstrukcja deskowo-szpungowa w Jarosławiu z początkiem wieku XIX zyskała nową oprawę – opierzenie pseudopłylinowe i płycinowe. Polega ona na obiciu podkładu od awersu deseczkami na kształt ramy (imitującej konstrukcję ramowo-płylinową), która tworzy pseudopłylinę (ul. Jana Pawła II 12, drzwi tylne) albo ramy z osadzonymi płycinami, tworzącymi opierzenie płycinowe (ul. Jana Pawła II 12 – drzwi frontowe, ul. 3 Maja 23, ul. Ogrodowa 21, Rynek 2). Celem takiego rozwiązania było dodatkowe wzmocnienie konstrukcji deskowej – ochrona przed wypaczeniem oraz wzbogacenie formy plastycznej stolarki. Skrzydła drzwiowe zyskiwały bogatszą oprawę poprzez wprowadzone profile, wcięcia płycin, ozdobne motywy ornamentalne i geometryczne, kanelury i żłobienia.

c) Konstrukcja ramowo-płylinowa

W konstrukcji ramowo-płylinowej skrzydło jest ramą utworzoną przez ramiaki, często z poprzecznymi ramiakami pośrednimi, pomiędzy którymi osadzone są płyciny. Osadzone są one albo we wpustach (żłobkach) wyrobionych w ramiakach albo wpustach ukształtowanych przez listwy nakładane obustronnie na krawędzie wewnętrzne ramiaków. Dzięki temu płyciny mogą się swobodnie kurczyć lub rozszerzać, co nie skutkuje powstawaniem szpar i nie narusza szczelności skrzydła. Stosowane są także płyciny wzmocniane, podobnie jak ramiak opatrzone wpustem (żłobkiem), który przy zasunięciu wchodzi w jedno z dwóch zacięć ramiaka. O usztywnieniu konstrukcji decyduje także liczba ramiaków poziomych stanowiących dodatkowe przywiązanie. Stosuje się od jednego do kilku ramiaków pośrednich. Jeżeli pomiędzy nimi występują płyciny, to mamy do czynienia z drzwiami wielopłylinowymi¹⁰.

Ramiaki łączone są na czopy. Dolny ramiak, z uwagi na większą szerokość, posiada podwójny czop. Jeżeli wykonywany jest z dwóch desek, spoinę maskuje po obydwu stronach listwa nazywana cokołową (ul. Sobieskiego 12). Na początku XIX wieku konstrukcja ramowo-płylinowa, uznawana za słabszą, była stosowana rzadziej w drzwiach zewnętrznych, zwłaszcza tych zamykających sienie, niż wewnętrznych. Jednak z uwagi na coraz częstsze osadzanie skrzydeł drzwiowych w ościeżnicy dającej szczelniesze zamknięcie otworu drzwiowego zyskała na popularności. Z czasem (w 2. połowie XIX wieku) konstrukcja ramowo-płylinowa niemal całkowicie wyparła z jarosławskich kamienic i domów konstrukcją deskowo-szpungową.

2.4. Dekoracje plastyczne drzwi

a) Opierzenia

W Jarosławiu najstarszym przykładem drzwi konstrukcji deskowo-szpungowych opierzanych dekoracją płycinową są drzwi w kamienicy Rynek 3, wzniesionej na początku XVII wieku z inicjatywy Anny z Mucharskich, przy zaangażowaniu jej męża, bogatego kupca, Marcina Drużyckiego. Drzwi wykonane zostały jednak później, już po podziale

¹⁰ Przy większej szerokości skrzydła stosowano także ramiaki pionowe. Drzwi z jednym pionowym i poziomym ramiakiem nazywano drzwiami krzyżowymi. Były one najczęściej stosowane we wnętrzach, jako najtrwalsze i „pozostawiające niewiele do życzenia”. Por. Heurich 1892, 194, fig. 166.

nieruchomości i przebudowie kamienicy. Deskowo-szpungowe drzwi, zamykające otwór drzwiowy do pięknej sieni z krzyżowym sklepieniem, opierzone dwupolową dekoracją płycinową, z szerokimi ramiakami, z których boczne stylizowane są na kształt pilastrów (boniowanych w górnej partii) podtrzymujących arkadę z kłinców (tj. opierzenie z deski ze żłobieniami niczym kliny). Pole płycin wpuszczonych w ramiaki zostało dekorowane żłobieniami nawiązującymi do kaneli.

Kolejnym przykładem drzwi deskowo-szpungowych opieranych dekoracją płycinową są drzwi do reprezentacyjnego domu przy ul. Jana Pawła II 12, który wzmiankowany jest już u schyłku wieku XVII, a od końca XIX wieku nazywano go pałacem Rungów – od nazwiska kolejnych właścicieli, Fryderyka i Roberta Rungów. Drzwi pochodzą z początku wieku XIX, kiedy całe założenie (z oficynami i ogrodem) należało do Katarzyny Litzki¹¹. Dom przeszedł za jej staraniem gruntowny remont i zapewne wówczas zyskał nową stolarkę. Deski w drzwiach łączone są na wpust i wzmocnione trzema szpungami. Opierzenie naśladuje czteropoziomowy, płycinowy podział skrzydła. Gładkie, lecz mocno wysunięte lustra płycin o schodkowo profilowanych krawędziach ujęto równie bogato profilowanymi ramiakami. Srebrnoszara warstwa malarska drzwi dopełniała ich klasycystyczny wygląd.

Stolarka z domu przy ul. Ogrodowej 21 ozdobiona została trzypoziomową dekoracją płycinową. Jej dolne lustra zdobi motyw kaneli, a górne, motyw pukli z przewiązką pośrodku. Natomiast drzwi przy ul. 3 Maja 23 posiadają opierzenie z dwóch płycin, z których dolną zdobi motyw rombu.

Najstarszym przykładem drzwi konstrukcji deskowo-szpungowych opieranych dekoracją pseudopłycinową są bardzo skromne drzwi tylne do wspomnianego już pałacu

5. Drzwi deskowo-szpungowe z opierzeniem płycinowym.
Fot. J. Stęchły

ul. Jana Pawła II 12

Rynek 2

ul. 3 Maja 23

¹¹ Malczewski 1979, 13-14.

Rungów. Deski podkładowe wzmocniono tu ramiakami wyznaczającymi trzy prostokątne pseudopłyciny.

Typ konstrukcji ramowo-płyciowej występuje w XVIII-wiecznej kamienicy przy ul. Sobieskiego 12. W tym przypadku drzwi pochodzą z początku XIX wieku. Prostokątne płyciny dolne zdobione są kanelami, górne zaś kanelowaną promieniście elipsą (motyw typowy dla stolarek z tego okresu). Od awersu styk płycin i ramiaków przysłonięty jest ramą profilowaną simą. Drzwi ramowo-płycinowe zamykają także wyjście z kamienicy przy ul. Przemyskiej 9, wybudowanej na początku XIX wieku. Płyciny wpuszczone w ramiaki ozdobiono tutaj od strony awersu motywami rombów wpisanych w lekko sfazowane lustra¹².

b) Opracowanie krawędzi ram oraz styków ram i płycin

Ramiaki w drzwiach klasycystycznych łączone są na czopy i pozostają w większości bez przykrycia – są eksponowane. Zakończone są prosto (Rynek 2), niewielką fazą (ul. Przemyska 9, ul. 3 Maja 23) lub profilem: wklęsłym (jak w drzwiach przy ul. Ogrodowej 21) lub wklęsło-wypukłym (ul. Jana Pawła II 12). Tylko krawędzie ramiaków na styku z płycinami w drzwiach ramowo-płycinowych (ul. Sobieskiego 12) przykryte są profilowanymi listwami zwanymi prętawinami¹³.

c) Nadświetla i ślemiona

W omawianych obiektach występują nadświetla stałe (ul. Przemyska 9, ul. Sobieskiego 12) oraz półstałe (ul. Jana Pawła II 12, ul. Ogrodowa 19 i 21, ul. 3 Maja 23), czyli nadświetla, w których szyby osadzone są bezpośrednio w ościeżnicy i takie, które osadzone są w odrzwiach nieruchomo przy pomocy gwoździ lub zakrętek. W kamienicy przy ul. Sobieskiego 12 prostokątne nadświetle podzielone zostało pionową szczebliną na dwie kwatery. Przy ul. Przemyskiej 9 nadświetle rozczłonkowane jest promieniście trzema szczeblinami. W kamienicy Rynek 2 rozczłonkowania dokonano pionowymi i poziomymi szczeblinami tworzącymi dwa rzędy kwatek, od rewersu zdobionych dodatkowo nałożoną dekoracją łukową na kształt osłego grzbietu, z wpisanim ostrołukowym arkadowaniem. Motyw łuków zamkniętych trójliściem powtarza się także w drzwiach przy ul. Ogrodowej 19 i 21. Ślemiona przybierają kształt gzymsu profilowanego dość głęboką simą, wklęsłkami, żłobieniami lub wałkiem.

6. Nadświetla w drzwiach klasycystycznych, fot. J. Stęchły

¹² W domu przy ul. Przemyskiej 9 na uwagę zasługują także klasycystyczne drzwi we wnętrzu budynku: w sieni dolnej z wąziutkimi kanelami na płycinach oraz drzwi prowadzące na strych, pseudopłycinowe – z oryginalnymi okuciami, esowymi zawiasami i hakami do drewna z podpórką.

¹³ Temat prętawin zostanie szerzej omówiony w części dotyczącej drzwi z 2. poł. XIX i pocz. XX w.

d) Listwy przymykowe

W jarosławskich drzwiach listwy przymykowe, przybijane na styku skrzydeł dla uzyskania szczelności, mają kształt pilastrów o gładkich trzonach lub ze żłobieniami. Ich podbudowę stanowią klockowe cokoliki, a zwieńczeniem są stylizowane główce. Szczególną uwagę zwraca listwa w pałacu Rungów przy ul. Jana Pawła II 12 z kanelowanym trzonem i koryncką główką.

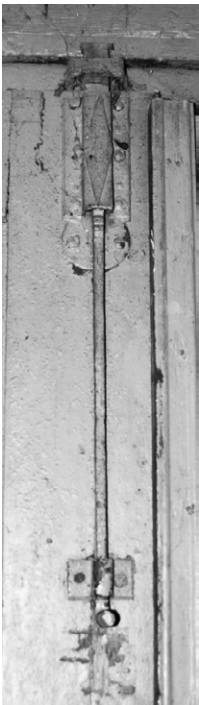
2.5. Okucia

a) Zawiasy

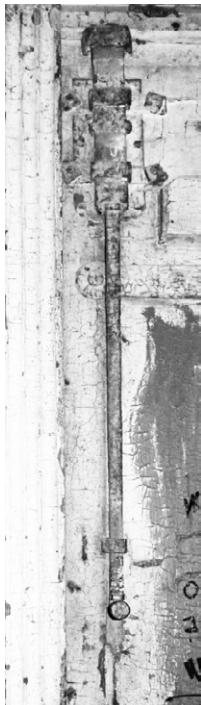
We wszystkich obiektach o konstrukcji deskowo-szpungowej zachowały się oryginalne zawiasy pasowe, osadzone na hakach z podpórką wbitych w ościeżnicę lub na hakach mурowych (ul. Sobieskiego 12 – tylne). Zwężające się lekko pasy zakończone są prosto i nieco zawinięte albo kończą się kolistą tarczką (ul. Jana Pawła II 12, ul. 3 Maja 23, ul. Ogrodowa 19 i 21), albo na kształt lancetowatego grotu (Rynek 2). Umocowane je za pomocą ćwieków o kolistych główkach. W drzwiach o konstrukcji ramowo-płycinowej zastosowano zawiasy krzyżowe (ul. Przemyska 9, ul. Sobieskiego 12), osadzone na hakach z podpórką wbitych w ościeżnicę. Długość zawiasu jest krótsza od szerokości ramiaka i skrzyżowana z pasem o 1,5 razy dłuższym. Do skrzydła przymocowano je za pomocą gwoździ i ćwieków o dużych, płaskich główkach.

b) Elementy zamykające

W omawianym okresie stosowane były żelazne zasuwki wierzchnie. Ponieważ wszystkie drzwi otwierają się do wnętrza, zastosowano zasuwki proste (bez kantrygli). Górne są zawsze dłuższe, a dolne krótkie. Górne zachowały się we wszystkich omawianych drzwiach, natomiast dolne – tylko przy ul. 3 Maja 23, ul. Ogrodowej 21 i ul. Sobieskiego 12.

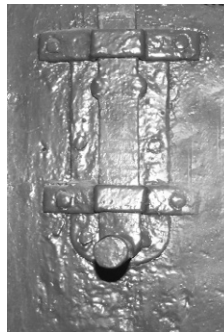
Przemyska 9

Jana Pawła 12

Sobieskiego 12

3 Maja 23

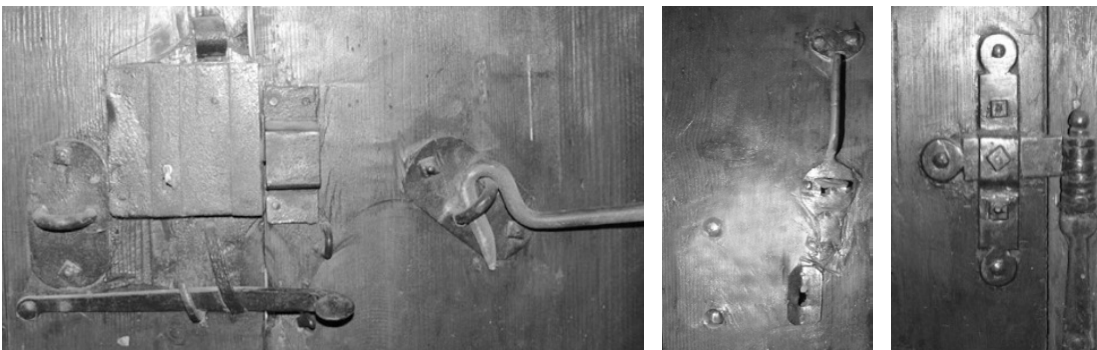
Sobieskiego 12

7. Zasuwki górne i dolne w drzwiach klasycystycznych z 1 poł. XIX w., fot. J. Stęchły

W drzwiach przy ul. Przemyskiej 9 zasuwa dekorowana jest romboidalną nakładką, podobnie jak powierzchniowy zamek skrzynkowy. Szyld od awersu wycięty został od góry na kształt trójliścia, a u dołu ozdobiono go łezkami. Taka forma szyldu popularna była już w wieku XVIII. Oryginalny zespół ozamczenia prezentują drzwi tylne przy ul. Sobieskiego 12. Zachował się w nich skrzynkowy zamek oraz kuta klamka (od awersu w formie półkolistego uchwytu, a od strony rewersu w formie zapadki). Tam również występują haki zamontowane na ościeżach, zamykane w skoble wbite w skrzydła drzwiowe na wysokości zamka, zabezpieczające wejście od wnętrza. Zamki skrzynkowe zachowały się także przy ul. Ogrodowej 19 i 21. W pozostałych drzwiach zamki zostały wymienione na zamki wpuszczane, podobnie jak klamki i szyldy¹⁴.

8. Ul. Przemyska 9, zamek skrzynkowy, zawias krzyżowy oraz klamka z szyldem, 1 poł. XIX w., fot. J. Stęchły

9. Ul. Sobieskiego 12, okucia w drzwiach tylnych kamienicy oraz zawias krzyżowy z drzwi frontowych, 1 poł. XIX w., fot. J. Stęchły

2.6. Szklenie

Jedynie w domu przy ul. Ogrodowej 21 zachowały się szyby oryginalne, w pozostałych drzwiach szyby wymieniono na nowe, lecz osadzono tradycyjną metodą przy pomocy kitu szklarskiego. We wszystkich obiektach klasycystycznych występują w nadświetlach szyby białe.

2.7. Kolorystyka¹⁵

Badania stratygraficzne nawarstwień malarskich wykazały występowanie oryginalnych warstw kryjących w drzwiach pałacu Rungów przy ul. Jana Pawła II 12, gdzie drzwi zostały pierwotnie zabezpieczone warstwą ciemnej szarości, oraz w domu przy ul. Ogrodowej

¹⁴ Budowa zamków i zasuwek przedstawiona została szerzej w części omawiającej drzwi historyzujące (z poł. XIX i pocz. XX w.). Te elementy stanowią większą grupę, a przedstawiają analogiczną konstrukcję i zasadę działania.

¹⁵ Badania na istnienie pierwotnej kolorystyki wykonane zostały tylko przy obiektach, których właściciele wyrazili zgodę, tj. drzwiach w kamienicy Rynek 2, w pałacu przy ul. Jana Pawła II 12 oraz w domu przy ul. Ogrodowej 21.

21, gdzie zastosowana została barwa szarooliwkowa. W drzwiach kamienicy Rynek 2 stwierdzono występowanie tylko wtórnych kryjących farb olejnych. Pierwotnie drzwi zabezpieczone były zapewne pokostem. Z kolei drzwi przy ul. Sobieskiego 12 poddane zostały przez właściciela w 2012 roku „konserwacji” polegającej między innymi na usunięciu wszystkich powłok malarskich i zabezpieczeniu drewna lakierobejcą.

3. Drzwi z 2. połowy XIX i początku XX wieku. Drzwi historyzujące (drzwi neostylowe i eklektyczne)

3.1. Charakterystyka zabudowy

Stolarka drzwiowa w Jarosławiu z 2. połowy XIX wieku oraz przełomu wieków XIX i XX przedstawia się bardzo okazale i stanowi największy zespół spośród badanych obiektów. Reprezentuje ona dużą różnorodność rozwiązań formalno-plastycznych i zdobniczych. Występuje przede wszystkim w zabudowie historycznych przedmieść: Krakowskiego, Głębockiego i Leżajskiego. Kilka obiektów zachowało się również w nowożytniej zabudowie w obrębie Rynku i stanowi nawarstwienie wynikające z przeprowadzonych remontów elewacji renesansowych i barokowych kamienic. Na przełomie wieków XIX i XX nadawano im nowy wygląd, wystrój i detal architektoniczny, zmieniano też wielkość otworów drzwiowych, a zatem i drzwi. Z końcem XIX wieku popularne i modne stały się w Jarosławiu witryny sklepowe, których montaż skutkowałam wymianą starszych drzwi na nowe, dostosowane już formalnie do witryn, ich podziałów architektonicznych i zdobień.

Zdecydowana większość stolarki drzwiowej z tego okresu ma naturalnie związek z intensywnym rozwojem przestrzennym i architektonicznym miasta w 2. połowie XIX wieku. W 1854 roku Jarosław otrzymał status miasta wolnego, w 1857 roku otwarta została linia kolejowa imienia arcyksięcia Karola Ludwika (łącząca miasto z Krakowem i dalej z Wiedniem), w 1867 roku rozpoczął działalność własny samorząd, w 1884 roku otwarto trasę kolejową Jarosław – Sokal, ustanawiając Jarosław stacją wyjściową osobową i załadunkową¹⁶. Najważniejszym jednak czynnikiem decydującym o randze i rozwoju miasta było uznanie Jarosławia za zaplecze militarne twierdzy Przemyśl, wiążące się z licznymi inwestycjami o charakterze fortyfikacyjnym i koszarowo-magazynowym¹⁷. Początkowo na potrzeby napływających oddziałów wojskowych adaptowano budynki poklasztorne jezuitów i benedyktynek, ale już w 1883 roku rozpoczęto budowę Koszar Miejskich przy ul. Krakowskiej (obecnie Jana Pawła II 26) oraz koszar dla piechoty pomiędzy ul. Kościuszki a Krakowską (obecnie osiedle gen. K. Pułaskiego). Był to tzw. „jarosławski obóz szwedzki” – łącznie 23 obiekty. W latach 1900-1901 wybudowano Koszary Obrony Krajowej nr 34 przy ul. Kościuszki, a w pobliżu kościoła oo. Dominikanów – koszary dla konnicy zw. Goldfingerowskimi (od nazwiska ich właściciela Leopolda Goldfingera). Ta lokalizacja nowej wojskowej zabudowy zdecydowała o rozwoju miasta w części południowo-zachodniej. Skutkowałam ona jednocześnie wytyczeniem ulic w tym rejonie: Głowackiego, Kilińskiego,

¹⁶ Rymar 2009, 39, 43.

¹⁷ Na temat garnizonu w Jarosławiu i zabudowy koszarowej por. Wondaś 1936, 16-20; 1938; Baczkowski 2001; Kieferling 2014, Stęchły 2016.

Kościuszki, Raclawickiej, Parkowej (obecnie Żeromskiego) i Konfederackiej. W końcu XIX wieku powstały również Koszary Piechoty, tzw. Baracken Lager, przy ul. Czarnieckiego oraz Koszary Artylerii im. Cesarza Franciszka Józefa I przy ul. Poniatowskiego. W bezpośrednim sąsiedztwie, parę lat później, wybudowano Koszary Kawalerii. Zajmowały one duży obszar przy ul. Piekarskiej. Na Przedmieściu Głębockim zaadaptowano na potrzeby wojska budynki po dawnym folwarku jezuickim, w bezpośrednim sąsiedztwie nowo wybudowanego klasztoru ss. Niepokalanego Poczęcia NMP. Tam również wybudowano Koszary Artylerii. We wschodniej części miasta przy ul. Podzamcze wzniesiono Koszary Pfeffera, a przy ul. Na Blichu – Koszary Robinsona. Tym sposobem Jarosław stał się na przełomie wieków czwartym co do wielkości ośrodkiem garnizonowym w Galicji. Znaczne powiększenie załogi wojskowej pociągnęło za sobą budowę budynków użyteczności publicznej, domów dla rodzin wojskowych oraz całego zaplecza w postaci hoteli, restauracji i sklepów dla przybyłych tak licznie konsumentów. Jarosław w szybkim tempie przekształcił się z małego miasteczka w prężny ośrodek miejski południowo-wschodniej Galicji. W związku z tym Rada Miejska podjęła w 1892 roku uchwałę o włączeniu przedmieść do miasta i równocześnie wydzieliła cztery dzielnice: Śródmieście, Krakowskie, Głębockie i Leżajskie¹⁸.

Przy głównych ciągach ulic: Grunwaldzkiej, Krakowskiej (później Dietziusa), Cygańskiej (później Kraszewskiego) i Hetmańskiej (później Słowackiego) powstały najbardziej reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej oraz kamienice należące do najbogatszych przedstawicieli jarosławskiej społeczności. Wzniesiony został gmach Kasyna Wojskowego (około połowy XIX wieku – 1903), gmach c.k. Starostwa Powiatowego (1892) i Sądu Rejonowego (1893) przy ul. Krakowskiej. Powstały budynki c.k. Okręgowej Dyrekcji Skarbu i Urzędu Podatkowego (1894) oraz Szkoły Ludowej Męskiej i Żeńskiej im. Adama Mickiewicza (1900-1901) przy ul. Kraszewskiego. Gmach Banku Austro-Węgierskiego (1913-1914) wybudowano na rogu ulic Kraszewskiego i Krakowskiej. Wszystkie wymienione obiekty to trzykondygnacyjne budynki, których ceglane elewacje kontrastują z partiami tynków i barwnych okładzin ceramicznych. Dodatkowo wzbogacone są boniami wykładanymi kamieniami i sztukatorskimi detalami, jak rozety, figury aniołków, motywy wici roślinnych i detali geometrycznych, opaskami, naczółkami i gzymsami. One też wyznaczają gabaryty dalszej zabudowy, którą stanowią okazałe kamienice, szczególnie te sytuowane w narożach kwartałów, na zamknięciu głównych osi widokowych. Uwagę zwracają: kamienica wzniesiona przez Wawrzyńca Karlsledera – przedsiębiorcę budowlanego – przy ul. Grunwaldzkiej 26 (1893), kamienica Juliusza Striesowera – adwokata i wiceburmistrza miasta – przy ul. Grunwaldzkiej 18 (1898), kamienica na rogu ulic Słowackiego i Grunwaldzkiej, której elewację zdobią masywne atlanty podtrzymujące balkony (1900). Wszystkie te budynki zostały zwieńczone w narożach kopułami z glorieta. Kolejny obiekt godny uwagi to kamienica Wojciechowskich przy zbiegu ulic Grunwaldzkiej i Lubelskiej (1890). Każda z tych kamienic jest trzypiętrowa, dekorowana starannie detalami architektonicznymi, kutymi balkonami, z bogatym wystrojem klatek schodowych ozdobionych sztukateriami, doświetlonych oknami dużych rozmiarów, przeszklonych witrażami, trawionymi szybami o motywach zoomorficznych

¹⁸ Uchwała z dnia 11 kwietnia 1892 r., MJ.AMJ.18, s. 261-264.

i roślinnych. Wymienione kamienice stanowią dominanty w ciągach zabudowy, ale przestrzenie pomiędzy nimi wypełniają kamienice czynszowe, które niewiele odbiegają od omówionych. Szczególnie okazałe znajdują się przy ulicach Kraszewskiego, Słowackiego i Grunwaldzkiej. Wyróżnić należy także zabudowę w obrębie placu Mickiewicza, gdzie powstały gmachy Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1900), Towarzystwa Rękodzielników Żydowskich „Jad Charyjcem” (1912) i Stowarzyszenia Rzemieślników „Gwiazda” (1903). W wyniku przeniesienia targowiska z placu Mickiewicza za park na Olszanówce nastąpił rozwój przestrzenny miasta na zachód i tam ukształtowała się nowa, parterowa w większości zabudowa. Po 1909 roku nastąpiły większe zmiany na południowy wschód od Starego Miasta, właściwie po zatwierdzeniu przez Radę Miasta planu parcelacji gruntów Kosturkiewicza (lk. 1149), czyli terenu pomiędzy ulicami Koszarową (obecnie ul. Poniatowskiego) i Weissa (obecnie ul. Lisińskiego). Trzy lata później wytyczona została ul. Królowej Jadwigi z zaleceniem budowy domów parterowych.

Na przedmieściach powstawały przede wszystkim domy jedno- i wielorodzinne, o skromniejszym detalu niż kamienice przy głównych ulicach. Ukształtowała się także zabudowa willowa – bardziej reprezentacyjna, wyróżniająca się wyszukaniem zestawieniem form architektonicznych i wystrojem. Takie domy wybudowane zostały przede wszystkim na parcelach przy skrzyżowaniach ulic, na zamknięciu osi widokowych. W ich narożach dominują wieżyczki, wykusze, okna o różnorodnym kształcie. Zróznicowaną wysokością bryłę kryją wysokie dachy, często mansardowe, dachy z lukarnami albo przysłonięte attyką. Elewacje zdobią neostylowe detale architektoniczne geometryczne albo stylizowane wici, kwiaty, opaski wokół okien i naczółki. Naturalnie wystrój dopełnia stolarka neostylowa lub eklektyczna, łącząca w sobie cechy różnych stylów.

3.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych

Drzwi w Jarosławiu z 2. połowy XIX i na początku XX wieku najczęściej osadzone są w otworach zamkniętych prosto, rzadziej łukiem półkolistym¹⁹ lub odcinkowym²⁰. Wyjątek stanowią drzwi w kamienicy przy ul. Kraszewskiego 37, gdzie otwór drzwiowy zamknięty jest łukiem dwuramiennym o wklęsłych przyłuczach, a nad nim występuje półkoliście zamknięte nadświetle. Otwory półkoliste najczęściej stosowane są w otworach bramnych, prowadzących do sieni przejazdowych. Dominują w tym okresie drzwi z prześwitami w górnej partii skrzydła i z nadświetlem. Rzadziej występują drzwi pełne, a jeżeli takie zastosowano, to zawsze z nadświetlem. Ciekawe, iż drzwi zewnętrzne są wyłącznie dwuskrzydłowe, zarówno w budynkach użyteczności publicznej, kamienicach, domach wielorodzinnych, jak i w skromniejszych, małych domach jednorodzinnych. W kamienicach z sienią przejazdową stosowane są zwykle wrota: dwuskrzydłowe z nadświetlem, dwoma furtkami albo jedną furtką w prawym skrzydle, pełne lub z prześwitami. Osadzone są zwykle w odrzwiach ościeżnicowych, bardzo często zdobionych fazowaniem, profilowaniem na krawędzi albo żłobkiem lub uskokiem. Rzadko występują w omawianym okresie odrzwia krosnowe, które połączone są na rogach przez zazębienia i przytwierdzone do muru w ten sposób, że trzy lub cztery klocki drewna były osadzone w murze ze śrubami.

¹⁹ Ul. Grodzka 2, ul. Grunwaldzka 2, ul. Kraszewskiego 4, 13, ul. Poniatowskiego 23, Rynek 1.

²⁰ Ul. Kraszewskiego 1, ul. Lisińskiego 13, ul. Raclawicka 28, ul. Sikorskiego 5, ul. Słowackiego 10.

Na śruby nakładano krosno, nakręcano nakrętki, tak by chowały się w krośnie i licowały drewnem. Krosna mają jednak zastosowanie tylko za węgarami, które stanowią już dobre oparcie o jedną płaszczyznę (na przykład ul. Jana Pawła 37).

W Jarosławiu wyjątkowo występują w tym okresie ościeżyny, które chronią otwór drzwiowy przed uszkodzeniem. Wnękę drzwiową, pokrytą drewnem, spotkamy wyłącznie w kamienicy Rynek 8, gdzie występują drzwi ramowo-płycinowe z prześwitem.

Biorąc pod uwagę kryterium osadzenia drzwi na styku skrzydeł z odrzwiami, dominują drzwi przylgowe. Rzadko występują drzwi nakładane, a jeżeli już takie stosowano, to w przypadku wrót zamykających sienie (na przykład ul. Kraszewskiego 4, ul. Słowackiego 3). Drzwi tępe i półtępe w jarosławskich domach, kamienicach czy budynkach użyteczności publicznej nie są spotykane.

3.3. Rozwiązania konstrukcyjne

Konstrukcja ramowo-płycinowa

W 2. połowie XIX i na początku XX wieku w Jarosławiu występują w kamienicach, domach i budynkach użyteczności publicznej przede wszystkim drzwi o konstrukcji ramowo-płycinowej, uznanej za bardziej odporną na odkształcenia i wypaczenia niż deskowo-szpungowa. Konstrukcja ramowo-płycinowa znana była już we Francji z końcem wieku XIV, a w Polsce w wieku XV. W XVI wieku stosowana jest rzadko, w wieku XVII częściej, lecz w drzwiach wewnętrznych. Dopiero w wieku XIX dominuje zarówno w stolarni drzwiowej zewnętrznej, jak i wewnętrznej²¹. Ten rodzaj konstrukcji omówiony został w części dotyczącej drzwi z 1. połowy XIX wieku.

3.4. Dekoracje plastyczne drzwi ramowo-płycinowych

a) Podział na płyciny i ich opracowanie

Podział na płyciny, ich układ oraz forma są podstawowymi elementami wpływającymi na rozwiązania plastyczne drzwi ramowo-płycinowych. W 2. połowie XIX i na początku XX wieku w Jarosławiu występują najczęściej drzwi dwupoziomowe z płyciną w dolnej części i prześwitem w górnej. W drzwiach pełnych występują zwykle trzy poziomy płycin, z których środkowe są proporcjonalnie najmniejsze i umieszczone na wysokości lub nieco poniżej klamki i zamka. Dolne płyciny zbliżone są do kwadratu, a górne – do wydłużonego prostokąta. Tylko w budynku ratusza występują skrzydła drzwiowe ramowo-płycinowe pełne, z płycinami w czterech poziomach. Płyciny wykonywane są z jednej lub kilku desek, łączonych najczęściej na styk. W omawianym okresie płyciny w formie prostokąta czy kwadratu są z każdej strony lekko sfazowane, tworząc obramienie i lustro. Płaskie lustro często pozostają gładkie. W drzwiach o skromnym wystroju powtarzany jest chętnie motyw centralnie wpisanego rombu. W Jarosławiu najczęściej jednak lustro są mocno wysunięte i fazowane na kształt rautów. To najbardziej lubiany i stosowany motyw wypełniający dolną płycinę – albo w całości, albo tylko w partii środkowej. Motyw ten wzbogacony jest nieraz uskokiem, czasami schodkowo profilowany, podwójnie zarysowany lub ścięty. Lustro płycin, szczególnie tych wydłużonych w górnych partiach skrzydła, bywają rozczłonkowane szerszymi wrębami lub żłobieniami. Charakterystyczną grupę stanowią

²¹ Por. Cichy 2011, 6-7; Tajchman 1991, 273.

drzwi pełne, zdobione płycinami, w które wpisana jest rozeta czy rodzaj guza²². Występują także płyciny z dekoracją snycerską, kształtowaną w płaszczyźnie skrzydła w formie detali ornamentalnych²³ lub przez aplikację motywów stylizowanych roślin, wici, owoców, herm czy lwiej głowy²⁴. Zwykle płyciny są prostokątne lub kwadratowe, lecz w kilku obiektach – drzwiach pełnych trzypoziomowych – pojawiają się płyciny wielokątne, a ich kształt podkreślony jest nałożonymi na styku listwami²⁵.

b) Opracowanie krawędzi ram oraz styków ram i płycin

Ramiaki na styku z płycinami w drzwiach historyzujących pozostają bez przykrycia bardzo rzadko. Jeżeli krawędzie są eksponowane, to zakończono je prosto, lekką fazą albo profilem. W zdecydowanej większości krawędzie ram na styku z płycinami przykryto profilowanymi listwami – prętawinami. Prętawiny profilowane są w różnorodny sposób, na kształt ćwierćwałka, półwałka, wałka, simy mniej lub bardziej głębokiego gruszcza. Montowano je przy pomocy kołków albo gwoździ, których główki maskowano dodatkowymi kołkami. Wzbogacają one plastykę drzwi w istotny sposób i podkreślają architektoniczny charakter stolarki.

c) Opierzenia dekoracją architektoniczną

Skrzydła drzwiowe, rozczłonkowane płycinami ujętymi prętawinami, są bardzo często wzbogacone szeregiem motywów i detali architektonicznych. Te zdobienia tworzą charakterystyczną dekorację, chętnie stosowaną w Jarosławiu, szczególnie w drzwiach okazałych kamienic i domów z wejściem sytuowanym w elewacji frontowej, gdzie drzwi stanowią ważny element kompozycyjny ściany. Występują one głównie w ciągach jednorodnej zabudowy ulic Kraszewskiego, Słowackiego i Grunwaldzkiej. Opierzenie dekoracją architektoniczną występuje przeważnie w drzwiach z prześwitami. Dolne płyciny i prześwity ujęte są elementami oraz detalami architektonicznymi, zaczerpniętymi z artykulacji ścian: lizenami, pilastrami lub półkolumnkami dźwigającymi fragmenty belkowania. Niejednokrotnie wpisano je w większe profilowane obramienia albo obramienia z uszakami lub podwieszonymi fartuszkami, zwieńczono zaś różnorodnymi pod względem formy sterczynami i naczółkami: półokrągłymi, trójkątnymi czy przerywanymi.

W omawianych drzwiach pojawia się cały repertuar form ornamentalnych występujących w architekturze renesansu i manieryzmu, jak bonie, rauty, gzymсы kostkowe, krokszyny, ornamenty z liśćmi akantu i palmy. Te elementy przenikają się z barokowymi już esownicami, wolutami, girlandami owocowymi, motywami muszlowymi czy snycerskimi detalami liściastymi, kwiatowymi i zoomorficznymi²⁶.

²² Ul. Grodzka 5, ul. Kraszewskiego 11, ul. Węgierska 1, ul. Zamkowa 24.

²³ Jak w drzwiach przy ul. Kraszewskiego 4, gdzie płyciny pokrywa ornament okuciowy.

²⁴ Ul. Jana Pawła II 37, ul. 3 Maja 6, ul. Opolska 1.

²⁵ Ul. Grodzka 2, ul. Opolska 1.

²⁶ Najbardziej reprezentatywne opierzenia architektoniczne występują w kamienicach i domach przy ul. Grunwaldzkiej 2, 13, 16, 26, ul. Jana Pawła II 13, 37, ul. Kraszewskiego 6, 12, 13, 22, 25, 27, ul. Lisińskiego 11, ul. 3 Maja 6, pl. Mickiewicza 8, ul. Słowackiego 10, ul. Pełkińskiej 12.

Kraszewskiego 12

Kraszewskiego 13

3 Maja 6

Jana Pawła II 35

Grunwaldzka 16

10. Opierzenia architektoniczne drzwi ramowo-płycinowych, 4 ćw. XIX i pocz. XX w., fot. J. Stęchty

Lubelska 19

Rynek 8

Grunwaldzka 13

Kraszewskiego 43

Grunwaldzka 14

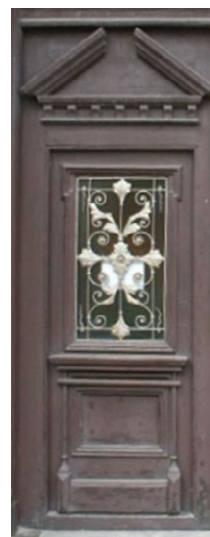
Kraszewskiego 8

Kraszewskiego 22

Kraszewskiego 25

Kraszewskiego 27

Lisińskiego 11

Dominikańska 11

Grunwaldzka 2

Dominikańska 9

Kraszewskiego 11

Grodzka 5

10. Opierzenia architektoniczne drzwi ramowo-płycinowych, 4 ćw. XIX i pocz. XX w., fot. J. Stęchły, cd.

d) Opracowanie prześwitów

Prześwity są bardzo charakterystyczne dla konstrukcji ramowo-płycinowej. Zdecydowanie częściej występują skrzydła drzwiowe z prześwitami niż pełne, zarówno w drzwiach dwuskrzydłowych, jak i wrotach z furtkami. Podstawowym ich celem jest doprowadzenie większej ilości światła do wnętrza sieni lub holu. Wspomagają tym samym nadświetla, które są – jak widać – obowiązkowym elementem w drzwiach z 2. połowy XIX i początku XX wieku. W Jarosławiu występują również prześwity, które zamykane są małymi okienkami od rewersu. Wówczas spełniają one dodatkową funkcję a mianowicie służą do wietrzenia wnętrza²⁷. Prześwity przybierają różne formy, najczęściej stosowane są prostokątne, lecz występują również prostokątne zamknięte łukiem odcinkowym, półkolistym lub półkolistym z uskokiem. Ich proporcje zależą od podziału architektonicznego stolarki. W jednym z obiektów występują prześwity w dwóch poziomach, środkowym – w formie prostokąta i górnym – na kształt owalu²⁸. Prześwity zabezpieczone są szkłem oraz kratami, które stanowią ochronę przede wszystkim szyb. Ponieważ mają one różnorodne formy, pełnią niezwykle ważną funkcję dekoracyjną, podobnie jak kraty w nadświetlach.

e) Kraty w prześwitach i nadświetlach

Kraty wykonywane są z gotowych elementów metalowych, głównie stalowych: płaskowników, prętów o różnych przekrojach i ozdobnych detali wytłaczanych. Ramę zewnętrzną stanowi płaskownik osadzany we wrębach ramiaków, najczęściej przy pomocy gwoździ oraz listew. Pręty o przekroju kwadratu lub koła są ozdobnie powyginane, tworząc różnorodne kompozycje geometryczne, arabeskowe, groteskowe, zwykle symetryczne względem osi pionowej lub poziomej albo sieciowe. W prześwitach kraty zajmują nieraz tylko

²⁷ Ul. Grunwaldzka 2, pl. Mickiewicza 8.

²⁸ Wymienione prześwity występują w drzwiach bocznych budynku dawnej Szkoły Ludowej Męskiej i Żeńskiej przy ul. Kraszewskiego 1. Doświetlają one wnętrze szkolnego korytarza. Mniejsze ich rozmiary (zabezpieczone kratą od środka) zapewne były bezpieczniejsze dla dzieci.

Kraszewskiego 13

Jana Pawła II 13

Kraszewskiego 12

dolną partię. Wśród detali ozdobnych występują motywy stylizowanych liści, kwiatków, rozetek, spirali i maszkaronów. W nadświetlach zamkniętych półkole kraty bywają rozczłonkowane promieniście i symetrycznie względem pionowej osi. Promieniście rozłożone pręty ujmują esowato powyginane detale, motywy kół, wolut etc.

Przykłady sieciowej dekoracji prezentują kraty w prześwitach kamienic przy ulicach Kraszewskiego 4, Lubelskiej 19 i Rynku 8, gdzie motywy ceowe ozdobione są dodatkowo motywami liściastymi. Odrębną grupę stanowią kraty wypełnione kompozycją symetryczną – osiową z prętami powyginanymi wolutowo, zakończonymi motywami liści akantu i motywami kwiatowymi. Więcej tych detali ozdobnych występuje w kratkach nadświetli, gdzie płaszczyzna dekoracji jest większa, stąd nieraz występują one przed lico kraty. Wąską grupę stanowią kraty o kompozycji kandelabrowej i z motywami maszkaronów.

11. Kraty z inicjałami.
Fot. J. Stęchły

Wyróżniają się w sposób szczególny kraty z inicjałami właścicieli nieruchomości. Występują one w kamienicach przy ul. Kraszewskiego 12 i 13 oraz w domu przy ul. Jana Pawła II 13. W kamienicy przy ul. Kraszewskiego 12 centralnie umieszczone litery WJ przypominają o Władysławie Jahlu – wiceburmistrzu Jarosławia, doktorze praw i adwokacie²⁹. Podobne pod względem formalnym i stylistycznym są drzwi główne w kamienicy przy ul. Kraszewskiego 13 z inicjałami KU należącymi do Karola Ungeheuera – jarosławskiego cieśli, który po przybyciu z rodziną do Jarosławia założył firmę wykonującą roboty ciesielskie w budynkach użyteczności publicznej, co potwierdzają protokoły Rady Miasta Jarosławia³⁰. Umieszczenie monogramu na kracie przez cieślę stanowi swoistą nobilitację, podobnie jak w parterowym domu przy ul. Dietziusa (obecnie Jana Pawła II 13), należącym do urzędnika miejskiego Karola Gaberlika³¹. Gaberlik nadświetle ozdobił kratą

²⁹ Bieńkowska 2000, 53.

³⁰ Więcej informacji na temat działalności Ungeheuera zawiera rozdział dotyczący drzwi w kompozycji elewacji.

³¹ Od 1888 r. omawiana parcela należała do Karola i Józefy Gaberlików. Dnia 20 VIII 1898 r. otrzymali oni zgodę na budowę domu według projektu Kazimierza Kotłowskiego (który nie obejmował projektu stolarki drzwiowej). Nadzór nad budową pełnił budowniczy Kopała. Po roku magistrat udzielił zgody na zamieszkanie. Dom przeznaczony był do wynajęcia – mieli tu być zakwaterowani oficerowie w „przychodzie”. Litera G w nadświetlu przypomina o pierwszym właścicielu domu. Por. proj. domu: APP.AMJ. 249 cz. 2, s. 432-444.

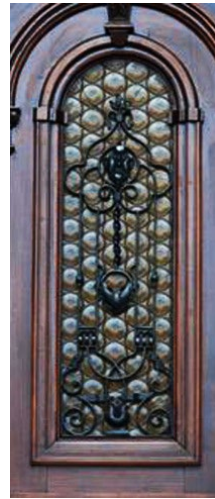
Lubelska 19

Rynek 8

Kraszewskiego 2

Ogrodowa 1

Grunwaldzka 14

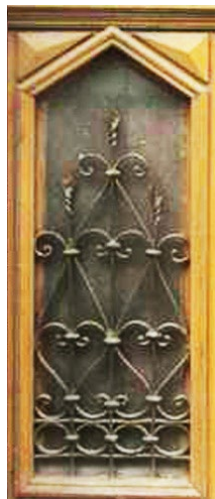
Grunwaldzka 26

Petkińska 4

Kraszewskiego 22

Jana Pawła II 43

Kraszewskiego 8

Petkińska 12

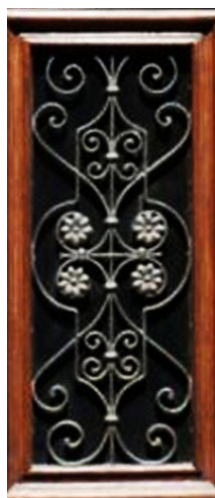
Rybacka 4

Grunwaldzka 13

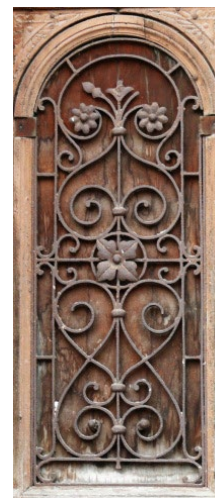
3 Maja 6

Lisińskiego 11

Jana Pawła II 35

Grunwaldzka 16

Grunwaldzka 16

12. Kraty w prześwitach, 4. ćw. XIX w. i pocz. XX w. Fot. J. Stęchły

Rybacka 4

Kraszewskiego 25

13. Kraty w nadświetlach,
4. ćw. XIX w. i pocz. XX w.
Fot. J. Stęchły

Kraszewskiego 43

Kraszewskiego 11

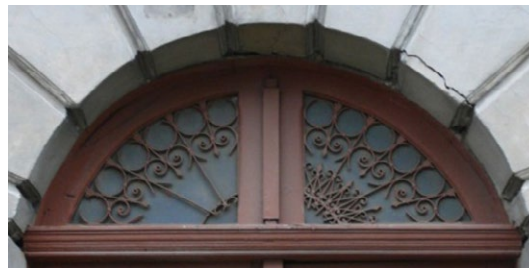
Kraszewskiego 29

Lubelska 9

Kraszewskiego 4

Jana Pawła II 3

z pierwszą literą swojego nazwiska, wkomponowaną pomiędzy geometryczno-floralną kompozycję. Wszystkie omawiane kraty są spójne pod względem stylistycznym i wykorzystują podobne motywy, z dominacją form wyraźnie nawiązujących do wzorów stosowanych w architekturze renesansu.

f) Nadświetla i ślemiona

Nadświetla oddzielone są od skrzydeł ślemionami w formie belek o zróżnicowanych formach plastycznych – począwszy od prostych, lekko fazowanych na krawędziach, po mocno wysunięte gzymsy, zdobione różnego typu profilami. W jarosławskiej stolarce występują nadświetla prostokątne i półkolisty. Najczęściej stosowane są nadświetla półstałe, w których okna zamocowano przy pomocy zakrętek jednoskrzydłkowych. Nadświetla

Tarnowskiego 12

Dominikańska 23

14. Nadświetla bez krat,
4. ćw. XIX w. i pocz. XX w.
Fot. J. Stęchły

Jana Pawła II 35

Słowackiego 32

Rynek 1

Słowackiego 3

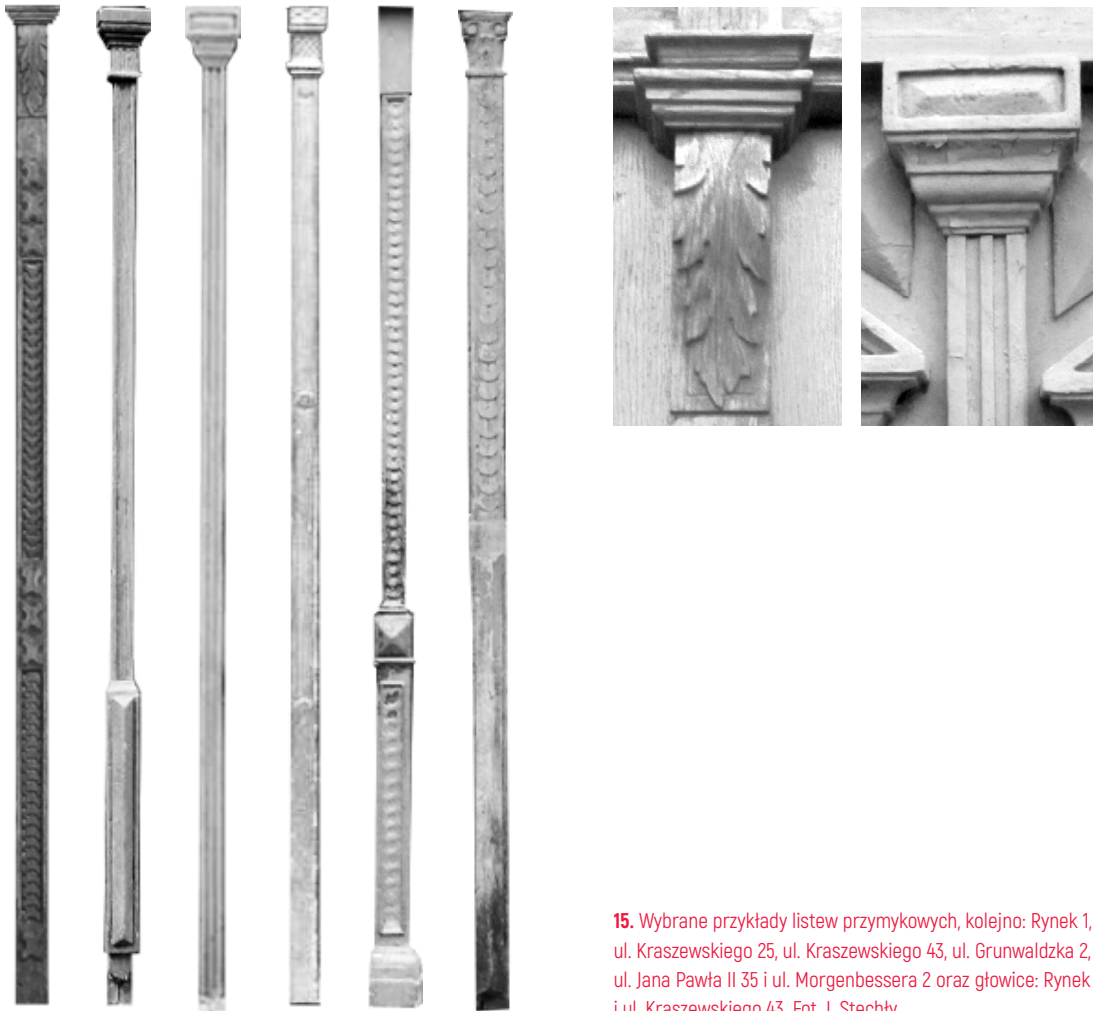
o większych rozmiarach bywają rozdzielone słupkiem na osi, ozdobionym półkolumnką, lizeną, profilowaną listwą lub motywami ornamentalnymi. Okna dzielone są szczeblinami w różnych układach i proporcjach – w prostokątnych nadświetlach często szczeblinami tylko pionowymi lub na kształt kratownicy. Często występuje także układ podziału dwoma szczeblinami w pionie i poziomie, tak by w narożach powstały kwatery kwadratowe. Charakterystyczny jest także w półkolistych nadświetlach podział promienisty, w układzie typowym dla okna barokowego.

g) Listwy przymykowe

Listwy przymykowe przybijane są na styku skrzydeł dla uzyskania szczelności. We wrotach stosowane są one niekiedy z dwóch stron. W drzwiach prawych występują na lewym skrzydle, w lewych – na prawym. Czasami są to listwy gładkie, lekko fazowane na krawędziach albo z wklęsłą czy też żłobieniem w osi³². Częściej jednak występują przymyki w formie pilastra z wyodrębnioną partią cokołową i głowicą w kształcie snycerskiego ozdobnego elementu, kostki, wazonu bądź z głowicą stylizowaną na wzór głowic antycznych³³. Ich

³² Ul. Lisińskiego 13, ul. Kraszewskiego 11, ul. Słowackiego 3.

³³ Ul. Grunwaldzka 2, 14, ul. Kilińskiego 11, ul. Kościuszki 17, ul. Kraszewskiego 37, 43, ul. Lisińskiego 11, ul. Lubelska 19, ul. Raclawicka 28, ul. Rybacka 1, 4, ul. Rynek 8, ul. Szytka 9.

15. Wybrane przykłady listew przymykowych, kolejno: Rynek 1, ul. Kraszewskiego 25, ul. Kraszewskiego 43, ul. Grunwaldzka 2, ul. Jana Pawła II 35 i ul. Morgenbessera 2 oraz głowice: Rynek 1 i ul. Kraszewskiego 43. Fot. J. Stęchły

trzony bywają gładkie, kanelowane lub zdobione ciągłymi ornamentami (cekinowym, okuciowym³⁴). Cokoliki pilastrów profilowane są nieraz na kształt rautów nawiązujących do motywów występujących w płycinach i stanowią one wówczas wysokość dolnego poziomu skrzydła³⁵. Tak ozdobne i szczegółowo opracowane przymyki występują zwykle w drzwiach z architektonicznym opierzeniem skrzydeł.

3.5. Okucia

a) Zawiasy

W końcu XIX i na początku XX wieku w Jarosławiu dominują zawiasy czopowe wpuszczane zwane francuskimi, czyli zawiasy złożone ze skrzydełek połączonych wspólnym trzpieniem, gdzie jedno skrzydełko wpuszczone jest w odrzwi, natomiast drugie – w skrzydło drzwiowe. Ich wielkość zależała od ciężaru, jaki muszą utrzymać. Zawiasy przy wrotach, z uwagi na ciężar, są masywniejsze i solidniejsze. Zdecydowaną większość stanowią zawiasy wpuszczane z tzw. gałką Pastrana albo typu warszawskiego lub małopolskiego (w typie warszawskim zwieńczenie z gałką jest smuklejsze). Występują one we wszystkich drzwiach przylgowych. Rzadko stosowane były nakładane zawiasy czopowe (tzw. do

³⁴ Ul. Kraszewskiego 4, 22, Rynek 1.

³⁵ Ul. Grunwaldzka 14, ul. Kilińskiego 11, ul. Kraszewskiego 13, 25, ul. Kościuszki 17, Rynek 8, ul. Rybacka 1.

przyśrubowania, czyli montowane od czola), a to z tej przyczyny, że można je spotkać tylko w drzwiach tępych, nielicznych w Jarosławiu. Spotyka się również bardziej dekoracyjne zawiasy, w których skrzydełko nakładane na skrzydło drzwiowe przybierało ozdobny kształt. Przykładem są tu zawiasy w drzwiach kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 26 i ul. Jana Pawła II 37, gdzie skrzydełka przybrały kształt trzech kwiatowych kielichów ułożonych centrycznie. We wrotach przy ul. Słowackiego 8 wykonane zostały ażurowe skrzydełka ornamentalne. W bramie przy ul. Słowackiego 15 występowały zawiasy czopowe z kwadratowym skrzydełkiem z uszakami w narożach.

Zawiasy czopowe wpuszczane i nakładane z gałką Pastrana stosowano także w furtkach. W grupie zawiasów czopowych występują także zawiasy szarnierowe, złożone z dwóch podobnych skrzydełek połączonych (splcionych) wspólnym trzpieniem na stałe i przybitych lub przykręconych do łączonych elementów. Takie zawiasy spotykamy również w furtkach wrót jarosławskich kamienic (na przykład przy ul. Kraszewskiego 12 od strony podwórza).

b) Elementy zamykające – zamki, klamki, szyldy i zasuwki

Drzwi zamykane są przy pomocy zamków powierzchniowych skrzynkowych³⁶ lub zamków wpuszczanych w skrzydła drzwiowe. Zamki skrzynkowe przymocowane są od strony wnętrza obiektu budowlanego w taki sposób, że czoło zamka licuje się z licem krawędzi drzwi, a na tej samej wysokości drugiego skrzydła montowana jest kluba. Zapadka w zamku podnoszona jest przy pomocy klamki. Klamka wewnętrzna znajduje się nad skrzynką zamkową, a zewnętrzna przechodzi przez drzwi. Po stronie zewnętrznej umieszczane są tarczki z otworem do klamki i klucza albo tylko klamki. Przy zamkach skrzynkowych występują klamki żeliwne, zwykle o prostej ręczce – z kostkową lub kolistą przewiązką albo wygięte esowato (ul. Zamkowa 24). Wykorzystywane były formy szyldów wcześniejszych, powycinanych po bokach faliście, kolisto lub ząbkowo (ul. Węgierska 1, ul. 3 Maja 27).

Zamki wpuszczane obejmują dwa mechanizmy: zapadkę z klamkami i zasuwkę do klucza, które umieszczone są w blaszanej skrzynce wpuszczonej w skrzydło. Czoło zamka stanowi stalowa listwa, dłuższa od zamka. Zamkowi odpowiada blacha zasuwkowa z otworami do zapadki i zasuwki, umocowana w drugim skrzydle. W obiektach z omawianego okresu zamki są często nieczynne, niewykorzystywane, ponieważ ich funkcję spełniają nowe zamki, współczesne, niejednokrotnie dostosowane do mechanizmu domofonu.

Przy zamawianiu zamka ważne było określenie, czy będzie on montowany do drzwi prawych, czy lewych, a także czy do drzwi przylgowych, nakładanych, czy tępych. Budowę wewnętrzną zamków skrzynkowych i wpuszczanych w pełni odzwierciedlają katalogi okuć budowlanych Fabryki Okuć Budowlanych i Odlewni Metali Braci Lubert w Warszawie (założonej w 1891 roku oraz Fabryki Okuć Budowlanych Horowicz i Spółka z Częstochowy (założonej w 1899 roku)³⁷. Oferowały one kilkanaście rodzajów zamków dostosowanych do różnego typu drzwi i różnych potrzeb³⁸.

³⁶ Ul. Kraszewskiego 12, ul. Węgierska 1.

³⁷ Czech 2010.

³⁸ Por. Lubert 1938, Horowicz i S-ka. Obydwa katalogi prezentują szeroki asortyment okuć budowlanych, nie tylko stolarki drzwiowej. Pomimo że nie stwierdzono występowania wyrobów tychże firm w Jarosławiu, stanowiły one cenny materiał porównawczy.

3 Maja 27

Węgierska 1

Zamkowa 24

Sobieskiego 3

16. Klamki i szyldy,
4. ćw. XIX w. i pocz. XX w.
Fot. J. Stęchły

Lubelska 2

Opolska 1

Kraszewskiego 2

Rynek 1

Rybacka 4

Tarnowskiego 12

Dominikańska 23

Kraszewskiego 6

3 maja 27

Kraszewskiego 12

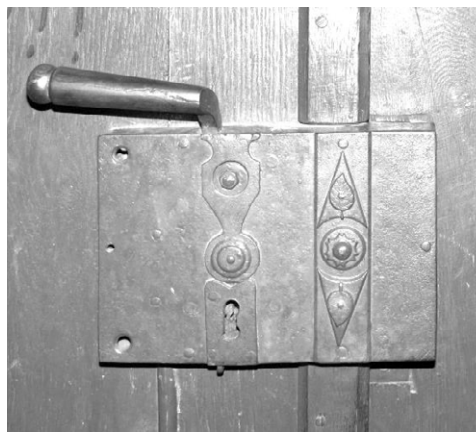
Kraszewskiego 43

Pełkińska 87

Przy zamkach wpuszczanych najczęściej występują klamki mosiężne, lane, ale stosowano również klamki żeliwne. Mosiężne są bardziej ozdobne, bywają wygięte, dostosowane bardziej do dłoni, niekiedy z dodatkowym detalem dekoracyjnym. Szyldy przybierają formę wydłużonych prostokątów zakończonych prosto, półkuliście lub dekoracyjną palmetką. Występują także tarczki odrębne dla klamki – zwykle koliste – i dla klucza – zwykle prostokątne (ul. Opolska 1, ul. Tarnowskiego 12).

Podobnie jak zamki powierzchniowe i wpuszczane w skrzydłach drzwiowych stosowano zasuwki wierzchnie lub wpuszczane. Niestety, bardzo często wierzchnie zastąpione są nowymi, współczesnymi zasuwkami. Zasuwka wierzchnia przymocowana jest zwykle do ramy lewego skrzydła. Przy drzwiach otwieranych do wnętrza budynku stosowano zasuwki powierzchniowe proste, przy otwieranych na zewnątrz – zasuwki krępowane.

3 Maja 27

Opolska 1

17. Zasuwka powierzchniowa górna i dolna oraz zasuwka górna i zamek skrzynekowy zdobione takim samym motywem rombu z listkami, koniec XIX w. Fot. J. Stęchły

Zasuwki wpuszczane czołowe (kantrygle) stają się z końcem XIX wieku coraz bardziej popularne i chętnie je wówczas stosowano. Składają się one z pudełka z mechanizmem ryglowym i blachy zasuwkowej. W tego typu zasuwkach wyróżnia się zasuwki suwane (do przesunięcia zasuwki służy tzw. napałek lub kieliszek), nazywane potocznie zasuwkami z oczkiem, oraz zasuwki przekładane. Te ostatnie przesuwają się za pomocą dźwigniowego urządzenia, obracając je o 180 stopni w płaszczyźnie pionowej. Inaczej nazywane są one zasuwkami łyżeczkowymi.

3.6. Szklenie

W 2. połowie XIX i na początku XX wieku prześwity skrzydeł drzwiowych oraz nadświetla szklono najczęściej szybami białymi przezroczystymi. Rzadziej stosowano szkło ornamentowe (białe, ugrowe, lub zielone), które zwykle pojawia się w prześwitach i nadświetlaczach dzielonych szczeblinami na mniejsze kwatery³⁹.

Jeszcze rzadziej używano szkła zbrojonego albo szyb matowych⁴⁰. W 2. połowie XIX i na początku XX wieku występują w Jarosławiu także szyby matowe. Te ostatnie – trawione, z pięknymi motywami ornamentalnymi, roślinnymi, zoomorficznymi, figuralnymi

³⁹ Ul. Dominikańska 1, 9, ul. Jana Pawła II 45, ul. Kilińskiego 9, 11, ul. Kraszewskiego 31, 43, pl. Mickiewicza 8, ul. Węgierska 1.

⁴⁰ Ul. Grunwaldzka 4, ul. Jana Pawła II 37, ul. Kraszewskiego 1, 8, ul. 3 Maja 6, ul. Pełkińska 12.

Spytka 6

Przyrynek 3

18. Nadświetla z barwnymi, ornamentowymi i trawionymi szybkami. Fot. J. Stęchły

Ostrogskich 6

Ostrogskich 6

Kraszewskiego 13

Kraszewskiego 12

i geometrycznymi, występują jedynie w drzwiach wewnętrznych jarosławskich kamienic – w holach i mieszkaniach⁴¹. Szyby osadzano najczęściej przy pomocy kitu szklarskiego we wrębach wyciętych w ramiakach i szczeblinach. Przed okitowaniem szyby bywały umacniane szpilkami bez główek. W prześwitach, częściej niż nadświetlach, szyby mocowane są także przy pomocy listew ujmujących przeszklenia wokół ramiaków. Wtedy nie jest stosowany kit wypełniający cały wręb, lecz podkitówka, wypełniająca po dociśnięciu szyby wolną przestrzeń między szybą a listewką. Listewki mocowano do ramiaków szpilkami lub wkrętkami o płaskich, okrągłych główkach.

19. Szyby trawione w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 18. Fot. J. Stęchły

⁴¹ Ul. Grunwaldzka 18, ul. Kraszewskiego 2.

3.7. Kolorystyka

Pełne rozpoznanie kolorystyki stolarki drzwiowej w Jarosławiu możliwe byłoby po wykonaniu badań konserwatorskich – stratygraficznych i laboratoryjnych – większości zachowanych obiektów. Niestety, nie jest to możliwe. W praktyce dokładne rozpoznanie było realne tylko w obiektach, które w czasie prowadzonych badań nad stolarką zostały poddane pracom konserwatorskim lub gdy drzwi wymieniano na nowe⁴². Te analizy pozwalają na stwierdzenie, że w omawianym okresie stosowano warstwy kryjące i laserunkowe. Przed położeniem warstwy dekoracyjnej drewno było odpowiednio zabezpieczone (olejowane podczas gładzenia) i dopiero później malowane farbami. Badania potwierdziły występowanie na jarosławskich drzwiach pierwotnie farb kryjących koloru ciemnooliwkowego⁴³, szarego⁴⁴, ciemnoszarego (prawie czarnego)⁴⁵ oraz ugru⁴⁶. Różne tonacje ugrów i brązów używano także w technice mazery⁴⁷. Technika ta była zapewne często stosowana w Jarosławiu, co wynika chociażby z wielokrotnie powtarzających się nakazów w pozwoleniach na wykonanie sklepowych witryn (zwanymi portalami). Niejeden taki portal miał być „wybornie polakierowany i pośladowany”⁴⁸. Grunt pod powłokę malarską olejną stanowiła farba klejowa (tańsza) lub pokost z rozartą w nim bielą ołowianą (droższa technika)⁴⁹. Przy drzewie bardziej porowatym musiało być ono dobrze nasycone pokostem, aby nie wciągało oleju z farby. Dla zwiększenia trwałości farb dodawano do nich biały wosk rozpuszczony w olejku terpentynowym. Przewodnik po stolarstwie Jana Heuricha wymienienia wśród stosowanych farb olejnych grynszpan i zieleń szwajnfurcką (paryską), kość paloną i czerń frankfurcką, ochrę i mineralgelb⁵⁰. Jak wykazały badania, były to odcienie stosowane także chętnie w Jarosławiu.

Nie wszystkie drzwi malowano. Bardzo często pozostawiano drewno odpowiednio zabezpieczone olejem i pokostem lub bejcowane – dla podkreślenia naturalnego osłojenia. Do zabezpieczenia używano również powłoki ze szkła wodnego (bez dodawania farby). Na drewnie dębowym taka powłoka dawała kolor podobny do świeżego mahoniu, natomiast na jodle – kolor drzewa wiśniowego⁵¹. Popularne było również lakierowanie drewna w celu nadania błyszczącej powłoki. Tę metodę chętniej stosowano do drzwi wewnętrznych, nienarażonych na bezpośrednie działanie czynników atmosferycznych.

⁴² Badania stratygraficzne wykonane zostały przez uprawnionych konserwatorów dzieł sztuki – pracowni konserwatorskie Elżbiety Wróblewskiej, Wojciecha Kozaka, Macieja Filipa oraz techników Przemysława Gęsiorskiego i Artura Szklanny. Przebadane drzwi: ul. Dominikańska 1, ul. Czarnieckiego 14, ul. Głowackiego 16, ul. Grunwaldzka 14, ul. Jana Pawła II 37, 45, ul. Kraszewskiego 25, 27, 37, 45, ul. Lubelska 6, ul. Słowackiego 3, 31, ul. Pełkińska 12, ul. Przyrynek 3, ul. Spytka 9.

⁴³ Ul. Jana Pawła II 37.

⁴⁴ Ul. Głowackiego 16, ul. Lubelska 6, ul. Spytka 9.

⁴⁵ Ul. Grunwaldzka 14.

⁴⁶ Ul. Dominikańska 1, ul. Jana Pawła II 45, ul. Słowackiego 31.

⁴⁷ Ul. Pełkińska 12, ul. Słowackiego 3.

⁴⁸ Por. rozdział III, podrozdział 2.5. *Drzwi w sklepowych witrynach*.

⁴⁹ Szeroko na temat technik gładzenia, zabezpieczania drewna, malowania, zaprawiania i barwienia por. Zabierzowski 1858; Heurich 1862, 126-163; Schreiber 1915, 117-162.

⁵⁰ Heurich 1958, 139.

⁵¹ Zabierzowski 1858, 22.

4. Drzwi z 2. dekady XX wieku. Drzwi secesyjne

4.1. Charakterystyka zabudowy

Na przełomie 1. i 2. dekady XX wieku zaczyna pojawiać się w Jarosławiu zabudowa kształtowana w myśl zasad nowego stylu⁵². Odcina się ona powoli i odbiega od powielanych i powtarzanych historyzujących wzorców. Widać to głównie w pojedynczych obiektach, w ciągach zabudowy ulic Poniatowskiego, Słowackiego, Kilińskiego, Głowackiego, Raclawickiej i Kościuszki, czyli w obrębie dawnej Lachmanówki i północnej części Przedmieścia Krakowskiego. Niestety, nie ma w Jarosławiu jednorodnej stylistycznie zabudowy secesyjnej, ukształtowanej w określonej części miasta. Powstają pojedyncze budynki, w których architekci wyraźnie wykorzystują secesyjne już zasady kompozycji fasad i motywy zdobnicze⁵³. Przekładają się one również na detal architektoniczny w postaci stolarki drzwiowej⁵⁴.

4.2. Otwory drzwiowe i sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych

W jarosławskiej zabudowie posiadającej cechy secesji występują otwory drzwiowe zamknięte łukiem odcinkowym⁵⁵, spłaszczonym⁵⁶ albo podwyższonym ściętym⁵⁷. Zwykle występują drzwi dwuskrzydłowe, wyjątkowo jednoskrzydłowe⁵⁸. Zawieszane są one na zawiasach wpuszczanych czopowych, osadzonych w ościeżnicowych odrzwiach. W jednej z kamienic zachowały się ościeżyny, które chronią otwór drzwiowy przed uszkodzeniem. Wnękę drzwiową pokrytą drewnem spotykamy w kamienicy przy ul. Kasztelańskiej 2, gdzie występują drzwi ramowo-płycinowe z prześwitem (łącznie troje drzwi). Są one powiązane z drewnianą witryną. Szerokość ramiaków w ościeżnicach jest równa szerokości ramiaków w skrzydle, a dekoracja płycin jest analogiczna do tej w skrzydle drzwiowym. Drzwi stanowią integralny element całej witryny sklepowej⁵⁹.

4.3. Rozwiązania konstrukcyjne

Jarosławskie drzwi secesyjne powtarzają pod względem konstrukcyjnym wykorzystywane dotychczas rozwiązania. Są to drzwi o konstrukcji ramowo-płycinowej⁶⁰ (omówionej

⁵² Gutkowski 2001.

⁵³ Na przykład domy przy ul. Słowackiego 31, ul. Poniatowskiego 32, ul. Głowackiego 8.

⁵⁴ Należy zauważyć, że secesyjne realizacje architektoniczne są w Jarosławiu dość skromne, dlatego też niewiele jest przykładów stolarki drzwiowej o formie czysto secesyjnej. Często przeplatają się w jej zdobieniach motywy neostylowe i wszystkie te drzwi zostały zaliczone do stolarki eklektycznej.

⁵⁵ Ul. Dominikańska 13, ul. 3 Maja 24.

⁵⁶ Ul. Przemyska 7.

⁵⁷ Ul. Poniatowskiego 31.

⁵⁸ Przy ul. Kasztelańskiej 2, gdzie drzwi prowadzące do lokali usługowych połączone są z witryną sklepową.

⁵⁹ Drzwi o analogicznej konstrukcji i zdobieniach, łącznie z ościeżnicami, występowały w domu przy ul. Spytka 4. Por. Studium 1977, kat. nr 94. Podobne występują także we wnętrzach ratusza. Większość drzwi zachowanych w ratuszu z początku XX w. posiada ościeżnicę i charakterystyczny detal w postaci nakładanych listew w kształcie owalu przeciętego w osi listwami pionowymi.

⁶⁰ Ponieważ ten typ konstrukcji został omówiony w części poświęconej stolarce z 2. poł. XIX w. i tutaj uwaga została zwrócona wyłącznie na dekoracje plastyczne stolarki i elementy z nią powiązane.

wcześniej), dwu- lub trzy poziomowe, albo pełne z nadświetlem⁶¹, albo z prześwietem i nadświetlem⁶².

4.4. Dekoracje plastyczne skrzydeł drzwiowych

a) Podział na płyciny i ich opracowanie

Twórcy secesyjnej stolarki korzystają z nowego zasobu form plastycznych w postaci krzywoliniowych i geometrycznych detali, stylizowanej ornamentyki roślinnej, zwielokrotnionych motywów pasowych i listew. Płyciny skrzydeł drzwiowych nie zawsze są prostokątne. Bywają one ujęte także ramiakami w formie łuku⁶³. Zdobienia przybierają kształty płaskorzeźbionych lub rytych detali ornamentalnych, zwykle o motywach roślinnych w postaci stylizowanych liści, kwiatów bądź owoców. W płycinach występują również ryte wianki i podwieszane girlandy⁶⁴. Charakterystyczna dla drzwi secesyjnych jest dekoracja płycin z nałożonych listew. Listwy tworzą też pozorne płyciny, kompozycje geometryczne oparte na łukach, okulusach i prostych horyzontalnych oraz wertykalnych odcinkach⁶⁵. W secesji występują ponadto dekoracje skrzydeł drzwiowych w typie architektonicznym, lecz odmiennie już kształtowane⁶⁶. Dolne płyciny i prześwity ujęte są pilastrami dźwigającymi fragmenty belkowania, lecz dekoracja płycin, podziały, proporcje zmierzają już wyraźnie w stronę secesji. Nałożona na płycinę aplikacja nadaje im zamknięcie łukiem wypukło-wklęsłym ze ściętym wierzchołkiem, lustro wypełniają motywy roślinne, a szczeliny w prześwitach i nadświetlach obejmują romby o wklęsłych bokach.

b) Opracowanie krawędzi ram i styków ram

W drzwiach secesyjnych krawędzie ramiaków i listew są prosto zakończone – nie są profilowane. W dwu obiektach krawędzie ramiaków drzwi bardzo podobnych do siebie ozdobiły rytmicznymi, falistymi wycięciami⁶⁷. Nie zostały one – co ważne – zakryte przetawinami.

c) Nadświetla, prześwity, ślemiona i ich opracowanie

W drzwiach o cechach secesji występują nadświetla wyłącznie półstałe, mocowane na zakrętkach. Wyjątek stanowią nadświetla w drzwiach prowadzących do wnętrza miejskiej wiaty, której budowa rozpoczęła się w 1914 roku i trwała z przerwą do roku 1925. Są to jedyne zachowane drzwi bliźniacze z tego okresu z nadślepieniem i nadświetlem. Nadślepienie stanowią wąskie „łufciki” – podwójne okienka – zawieszane na czopowych zawiaskach montowanych do górnego ślemienia, mające służyć stałemu wietrzeniu handlowej wiaty. Powyżej występuje nadświetle z podwójnymi oknami, zawieszonymi na zawiasach czopowych montowanych do słupka dzielącego nadświetle w osi pionowej. Okna rozczłonowane zostały tutaj pionowymi szczelinami i przeszkłone szkłem białym.

⁶¹ Ul. Grodzka 1, ul. Poniatowskiego 31, ul. Przyrynek 5, ul. Raclawicka 26.

⁶² Ul. Dominikańska 13, ul. Kasztelańska 2, ul. Kilińskiego 8, 13, ul. Kraszewskiego 20, 35, ul. 3 Maja 24.

⁶³ Ul. Kilińskiego 8, ul. 3 Maja 24, ul. Poniatowskiego 2, 31.

⁶⁴ Ul. Dominikańska 13, ul. Kilińskiego 8, 13, ul. Kraszewskiego 20, 35.

⁶⁵ Ul. Grodzka 1, ul. Kasztelańska 2, ul. 3 Maja 24, ul. Przyrynek 5, ul. Poniatowskiego 31, ul. Raclawicka 26.

⁶⁶ Ul. Kilińskiego 13, ul. Kraszewskiego 22.

⁶⁷ Ul. 3 Maja 24, ul. Poniatowskiego 2.

Przyrynek 5

Kilińskiego 8

20. Secesyjne nadświetla.
Fot. J. Stęchły

Kraszewskiego 20

Poniatowskiego 31

Wąska grupa stolarki drzwiowej z tego okresu potwierdza, że podziały nadświetli, a także prześwitów, przybierają kształty nieregularne, nie tylko geometryczne, romboidalne, ale też faliste, łukowe, koliste – podobnie jak w przypadku ramiaków. Rzadko zabezpieczano je przy tym kratami⁶⁸. Ślemiona są nadal różnorodnie profilowane, w zależności od tendencji formalnych dominujących w obiekcie. Zdobiono je schodkowymi, kanciastymi profilami albo żłobieniami, albo nałożonymi na belkę kwadratowymi nakładkami. Nie spotyka się ślemion w postaci mocno wysuniętych gzymsów profilowanych półwałkami, simami czy gruszcami.

d) Listwy przymykowe

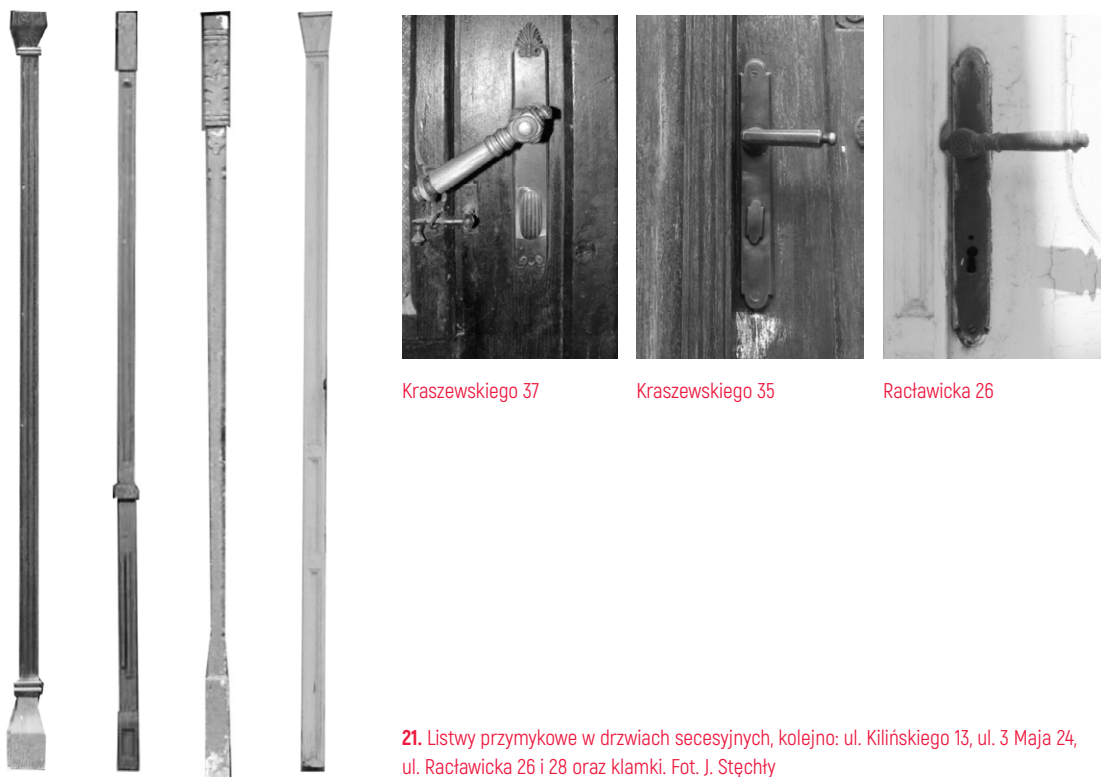
Listwy przymykowe w jarosławskiej stolarce secesyjnej występują najczęściej w postaci prostej listwy bez ozdób. Rzadziej przybierają kształt pilastrów, w których wyróżniona jest partia cokołowa i głowica. Głowice stanowią motywy ornamentalne odbiegające od tradycyjnych form⁶⁹.

4.5. Okucia

Secesyjne drzwi w Jarosławiu osadzone są wyłącznie na zawiasach czopowych wpuszczanych, najczęściej z gałką Pastrana (podobnie jak w stolarce historyzującej). Powszechne w tym okresie są zamki wpuszczane i wpuszczane zasuwki czołowe. Wyłącznie przy wrotach kamienicy przy ul. Kilińskiego 7 zamontowane zostały zasuwki powierzchniowe, a w drzwiach kamienicy przy ul. Przemyskiej 7 – paskwil wierzchni (baskwil). Zachowane oryginalne mosiężne, lane klamki wyróżnia ozdobna dekoracyjna forma

⁶⁸ Ul. Kraszewskiego 35, ul. Przemyska 7, ul. Raławicka 26.

⁶⁹ Ul. Kraszewskiego 20, 35, ul. Raławicka 26, ul. Poniatowskiego 31.

Kraszewskiego 37

Kraszewskiego 35

Raławicka 26

21. Listwy przymykowe w drzwiach secesyjnych, kolejno: ul. Kilińskiego 13, ul. 3 Maja 24, ul. Raławicka 26 i 28 oraz klamki. Fot. J. Stęchły

(ul. Kraszewskiego 35, ul. Raławicka 26). Wydłużone szyldy zamknięte są łukiem półkolistym z uskokiem. Na uwagę zasługują koliste, lane tarczki z otworami na kołatki przy drzwiach domu przy ul. Kraszewskiego 35, ale kołatki niestety się nie zachowały. W dolnej płycinie skrzydeł drzwiowych występują tu okrągłe ażurowe blachy, które pełniły funkcję wentylacji wnętrza. To wyjątkowo rzadkie rozwiązanie, stosowane często w szafach przeznaczonych do przechowywania produktów spożywczych. Omawiane drzwi, wykonane według powszechnego w okresie secesji wzoru, wykonano szczególnie starannie.

Kraty w prześwitach i nadświetlach drzwi secesyjnych występują rzadziej i część z nich nie odbiega pod względem formy i techniki wykonania od tych z poprzedniego okresu⁷⁰. Tylko kraty w drzwiach do Szkoły Budowlanej (ul. Poniatowskiego 23) oraz kamienicy

Przemyska 7

Brama Pełkińska 1

Poniatowskiego 23

Rynek 1

Sienkiewicza 9

22. Kraty w prześwitach stolarki secesyjnej. Fot. J. Stęchły

⁷⁰ Ul. Raławicka 26, ul. Spytka 9.

przy ul. Przemyskiej 7 wyróżniają się falistymi, esowymi kształtami i kwiatowymi motywami. Motyw kwiatowych rozetek występował również w kratkach prześwitów i nadświetla nieistniejących drzwi przy ul. Brama Pełkińska 4 – domu, w którym mieszkała rodzina znanego w Jarosławiu ślusarza i odlewnika Ludwika Pudłowskiego.

4.6. Szklenie

W jarosławskich drzwiach z 2. dekady XX wieku stosowano tradycyjne szklenie na kit. Gdy nadświetle jest rozczłonkowane szczeblinami, przeszkłone są poszczególne kwatery, ale spotyka się również szklenie nadświetli jedną taflą. W takiej sytuacji szczebliny są nakładane od strony zewnętrznej i pełnią poniekąd rolę kraty zabezpieczającej szybę. Stosowano szkło gładkie, ornamentowe i zbrojone, najczęściej białe, ale zachowały się także przeszklenia ze szkła ornamentowego barwionego w tonacji zieleni chromowej i kobaltu oraz szkła szlifowanego⁷¹.

4.7. Kolorystyka

Secesyjne drzwi były wykonywane z zamiarem ekspozycji materiału, z jakiego powstały, czyli drewna – odpowiednio wygładzonego, podbarwionego i zabezpieczonego. Lipski wzornik stolarki secesyjnej z 1906 roku, wykorzystany także w Jarosławiu⁷², proponuje dość szeroką paletę barwionych pokostów: zielony, ciemnoniebieskozielony, brązowy⁷³. Ta praktyka nie wyklucza malowania drzwi warstwą kryjącą, ale brak przeprowadzonych badań uniemożliwia potwierdzenie jej występowania.

5. Drzwi z okresu 1918-1939. Drzwi modernistyczne

5.1. Charakterystyka zabudowy

W czasie I wojny światowej zniszczeniu uległo w Jarosławiu wiele budowli reprezentacyjnych, budynków użyteczności publicznej oraz koszarowych – nie tylko nowo wybudowanych, ale i tych zlokalizowanych w budynkach klasztornych: pobenedyktynskim (przy ul. Benedyktynskiej) i pojezuickim (przy pl. ks. P. Skargi). Po zakończeniu wojny nastąpił okres ożywienia w działalności budowlanej oraz nowy etap rozwoju urbanistycznego Jarosławia. Po fali remontów, wynikających z konieczności usunięcia zniszczeń i odbudowy wielu obiektów, zaczęły powstawać w mieście nowe domy, kształtowane w myśl zasad nowego stylu. Budowane były one na wolnych parcelach w istniejącej już zabudowie przedmieść z końca XIX i początku XX wieku, ale także na terenach nowo wyznaczonych pod budowę. Rozwój przestrzenny miasta nastąpił przede wszystkim w kierunku wschodnim i objął tereny pomiędzy ulicami 3 Maja, Poniatowskiego i torami kolejowymi. Równocześnie dokonano parcelacji za torami – w okolicach ulicy Pruchnickiej, gdzie założono osiedle zwane Kolonią Oficerską. To skutkowało sukcesywnym rozwojem miasta w kierunku południowym.

⁷¹ Ul. Poniatowskiego 31, ul. Przyrynek 5.

⁷² Por. Mühlau 1912. Na podstawie tego wzornika wykonane zostały drzwi w domach przy ul. Dominikańskiej 13, ul. Kraszewskiego 35 oraz Poniatowskiego 31. Motyw snycerski z wzornika wykorzystany został również w drzwiach przy ul. Kilińskiego 8.

⁷³ Mühlau 1912, tab. 1, 2, 12, 17.

Wśród zabudowy Kolonii Oficerskiej powstało wiele domów drewnianych, ale także murowanych domów jednorodzinnych i willi, zdecydowanie odbiegających od dotychczas budowanych. Wyraźnie widoczne są już nie tylko wpływy, lecz ewidentnie cechy nowej architektury modernistycznej. Nastąpiło zerwanie z historyzmem i ornamentyką. Tę grupę, wyróżniającą się spośród zabudowy z lat 30. XX wieku, stanowiły domy i wille skonstruowane na zasadzie zestawienia kubicznych form prostopadłościennych, z płaskimi dachami, wolno stojącymi podporami i tarasami, które realizowały w pełni założenia szkoły warszawskiej, opartej o przesłanki racjonalistyczne i zdobywcze konstrukcyjne (na przykład ul. Grottgera 47, ul. Limanowskiego 38). Takie domy budowane były także na dawnych przedmieściach: Krakowskim (ul. Sienkiewicza 13, ul. Głowackiego 5, ul. Konfederacka 11, ul. Krakowska 12), Głębockim (ul. 3 Maja 71, ul. Legionów 25) i Leżajskim (ul. Tarnowskiego 19, 25).

Ponadto powstała w Jarosławiu nowa zabudowa ciągów ulic na Krakowskim Przedmieściu: Czarnieckiego, Sienkiewicza, Kasprowicza, Narutowicza i Grucy, jednorodna czasowo i stylowo. Zwartą zabudowę charakteryzują: jednolita wysokość, podziały horyzontalne, skromny detal w postaci balkonów – występujących przed lico elewacji ciągów balustrad lub uskoków w elewacjach, na przykład pod mezzoninem, jak również portali wejściowych w formie skromnej oprawy architektonicznej – daszków lub wyoblonych ościeży z pionowymi żłobieniami. Charakterystyczne są również i spójne z detalem na elewacjach kraty w oknach do piwnic (zwykle są to domy na wysokim cokole) oraz stolarka – zarówno drzwiowa, jak i okienna. Domy wielorodzinne, czynszowe, charakteryzuje prosta i logicznie skonstruowana bryła (ul. Chopina, ul. Czarnieckiego i ul. Sienkiewicza).

Modernistyczne domy budowane były również w ciągach zabudowy już ukształtowanej w końcu XIX i na początku XX wieku, jako wolnostojące albo wypełniające dotychczasowe wolne parcele, dla stworzenia jednocześnie ciągów zwartych, jak to ma miejsce przy ulicach: Słowackiego 5 i 7, Kraszewskiego 7, 26 i 28, Kościuszki 2 czy 3 Maja 13, 38, 40. W części tych domów widoczne są wpływy kierunku *art deco*, przejawiające się w detalu w postaci płycin podokiennych, ozdobnych balustrad balkonów lub stolarki drzwiowej. Są one bardziej dekoracyjne w stosunku do skubizowanych prostych form (między innymi domy przy ul. Jana Pawła II 6, ul. Sienkiewicza 3, 9, ul. Legionów 26). W części domów widoczne jest również dążenie do stylu narodowego, które wywodziło się ze spuścizny secesji i przejawiało w szkole krakowskiej. Są to domy z mansardowymi dachami (ul. Tarnowskiego 23, ul. Kasprowicza 2, ul. Paderewskiego 3, ul. Legionów 26, ul. Czechowskiego 29).

W omawianym okresie pewnych modyfikacji planów regulacyjnych Jarosławia dokonał – w 1934 roku – arch. inż. Tadeusz Broniewski. Poszerzono wówczas obszar miasta z przeznaczeniem tylko pod zabudowę murowaną, obejmujący tereny przy ulicach: Cmentarnej, Kościuszki, Zielonej oraz Podzamcze, Przygrodzie i Słonecznej. W ślad za parcelacją szła nowa zabudowa, często utrzymana w tradycji domów z przełomu wieków. Niemniej jednak zachowana modernistyczna stolarka drzwiowa w wymienionych powyżej obiektach jest wierna bryle architektonicznej i cechom wyznaczonym przez nowy styl w architekturze.

5.2. Otwory drzwiowe oraz sposób osadzenia skrzydeł drzwiowych

Drzwi modernistyczne osadzone są wyłącznie w prostokątnych otworach drzwiowych. Częściej niż we wcześniejszym okresie występują odrzwia krosnowe (ukryte w części za węgarem), lecz popularne były również odrzwia ościeżnicowe. W jarosławskiej stolarce modernistycznej nie występują ościeżyny. Wykończenie otworów drzwiowych stanowią od awersu szlachetne tynki, barwione w masie, natomiast od wewnętrznej strony chętnie używano wypraw lastrikowych (*terazzo*), znakomicie chroniących ościeża, najbardziej narażone na uszkodzenia. Stojaki i nadproża są najczęściej gładkie, niekiedy lekko fazowane na krawędziach lub zaoblone, a jeszcze rzadziej profilowane schodkowo. W kamienicach i domach czynszowych oraz budynkach użyteczności publicznej dominują drzwi dwuskrzydłowe, natomiast w willach i domach jednorodzinnych częściej występują jednoskrzydłowe. Biorąc pod uwagę kryterium osadzenia skrzydeł drzwiowych, należy zauważyć, że stosowano wyłącznie drzwi przyłgowe.

5.3. Rozwiązania konstrukcyjne

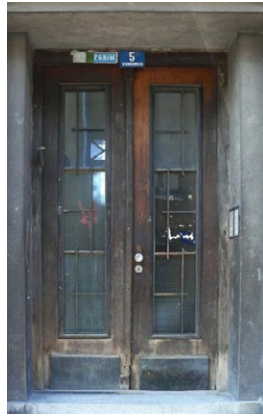
a) Konstrukcja ramowo-płycinowa (ramiakowa z płycinami)

Rozpowszechniona w 2. połowie XIX i na początku XX wieku konstrukcja ramowo-płycinowa w dalszym ciągu stosowana jest w stolarce, ale zmieniają się proporcje w podziałach skrzydła i elementy zdobnicze. Właściwie detale dekoracyjne znikają, a ozdobę stanowi sama konstrukcja skrzydła, która jest eksponowana i dominuje w wyglądzie. Dodatek stanowi skromny detal w postaci krat i okuć. Należy zauważyć, że w budynkach modernistycznych w stolarce drzwiowej realizowana jest skrupulatnie idea doświetlania wnętrza. Dominują prześwity nad płycinami, stosowane są nadświetla dużych rozmiarów albo okna bezpośrednio nad wejściem. Ponieważ ramiaki, a właściwie konstrukcja skrzydeł drzwiowych, są najbardziej eksponowane i stanowią o wyglądzie drzwi, dlatego wydaje się, że do stolarki modernistycznej nazwa „konstrukcja ramiakowa z płycinami” jest bardziej odpowiednia. Skrzydła dzielono najczęściej kilkoma ramiakami pośrednimi, które wzmacniają skrzydła konstrukcyjnie, a jednocześnie dzielą na dwa, trzy lub cztery poziomy. Są one zwykle szerokości górnego ramiaka, rzadko profilowane, z wrębami na szybę. Płyciny natomiast sprowadzone są do gładkich wypełnień, często ze sklejk albo z płaskim lustrem lekko sfazowanym dookoła. W jednym tylko obiekcie (ul. 3 Maja 13) płycina wypełniona jest klepkami ułożonymi w jodełkę (w formie opierzenia). Płyciny osadzone są w żłobku albo we wrębie przy pomocy listew (częściej). Jeżeli w budynkach modernistycznych występują drzwi ramowo-płycinowe pełne, to wyraźnie zachowują one stylizację drzwi historyzujących (ze skromniejszym tylko detalem, profilami i ozdobami). W obrębie konstrukcji ramowo-płycinowej można wyróżnić następujące podziały skrzydeł drzwiowych:

1. drzwi z płyciną w dolnej partii oraz jednym, dwoma lub trzema prześwitami, z nadświetlem lub bez nadświetla (ul. Czarnieckiego 5, 7, 9, ul. Franciszkańska 2, ul. Kościuszki 1, 2, 3, ul. Kraszewskiego 7, ul. 3 Maja 13, pl. Mickiewicza 2, 6, ul. Narutowicza 4, Rynek 3, ul. Sienkiewicza 3, ul. Spytka 6, ul. Tarnowskiego 23, 25, ul. Węgierska 3);
2. drzwi z dwiema płycinami w dolnej partii oraz dwoma lub trzema prześwitami, z nadświetlem lub bez nadświetla (ul. Czarnieckiego 15, ul. Słowackiego 5, drzwi tylne, ul. Sobieskiego 20);

1. Tarnowskiego 19

1a. Sienkiewicza 5

2. Jana Pawła II 7

3. Czarnieckiego 13

23. Podziały stosowane w skrzydłach drzwi konstrukcji ramowej.
Fot. J. Stęchły

3. drzwi z trzema płycinami i jednym albo dwoma prześwitami (ul. Paderewskiego 3, ul. Słowackiego 5);
4. drzwi z wieloma płycinami i jednym prześwitem oraz nadświetlem (ul. Jana Pawła II 6).

W drzwiach modernistycznych z jedną dolną płyciną i jednym górnym prześwitem (czyli o większej płaszczyźnie) występują także szczeliny. Pod względem konstrukcyjnym nie odbiegają one od omówionych wcześniej, lecz stylistycznie są bardziej historyzujące niż modernistyczne (ul. Sienkiewicza 3, ul. Tarnowskiego 25, ul. Spytka 6).

b) Konstrukcja ramowa (ramiakowa przeszkłona)⁷⁴

Konstrukcja ramowa jest analogiczna do ramowo-płycinowej. Różnica polega na tym, że płyciny zastąpione są w całości szybami. Prześwity występują tutaj na całej wysokości skrzydła lub w jednym albo kilku poziomach. Jeżeli prześwit występujący na całej wysokości skrzydła jest dzielony szczelinami poprzecznymi, które zmniejszają powierzchnię tafli szkła wypełniającego otwór, taką stolarkę nazywa się również szczelinową⁷⁵. Podział skrzydła w drzwiach o konstrukcji ramowej w Jarosławiu wygląda następująco:

1. drzwi z jednym prześwitem na całej prawie wysokości skrzydła, z nadświetlem lub bez nadświetla (ul. Kasprowicza 2, 5, ul. Tarnowskiego 19);
 - 1 a) drzwi ramowe ze szczelinami – drzwi szczelinowe, w których skrzydło jest ramą wykonaną z ramiaków, rozdzieloną szczelinami w pionie lub poziomie albo w pionie i w poziomie (ul. Sienkiewicza 4, 5);
2. drzwi z dwoma prześwitami w proporcji 1:4, z mniejszą kwaterą w górnej części, z nadświetlem lub bez nadświetla (ul. Jana Pawła II 7, ul. Kraszewskiego 26, ul. Narutowicza 1);

⁷⁴ Pojęcie konstrukcji ramiakowej wprowadził T. Dzięgielewski przy definicji drzwi płycinowych. Zaznaczył on w uwagach, że różnica pomiędzy konstrukcją płycinową a ramiakową polega na tym, że „płyciny w ramiakowej zastąpione są w części lub w całości szybami” (Borkowska, Dzięgielewski 1971, 68). Z. Mączeński nazywał wcześniej takie drzwi „płycinowymi szklonymi lub półszklonymi” (Mączeński 1954, 603-604.) Jednakże wydaje się zasadne wyróżnienie tejże konstrukcji jako odrębnego typu. Wyraźnie dominuje on w stolarce modernistycznej.

⁷⁵ Borkowska, Dzięgielewski 1971, 68. Wyróżnienie stolarki szczelinowej jako odrębnego typu nie wydaje się w pełni uzasadnione. Szczeliny używane są także w prześwitach konstrukcji ramowo-płycinowej. Rama jest tutaj podstawowym elementem, a szczeliny dodatkowym, dlatego ten typ w zupełności mieści się w definicji stolarki ramiakowej.

3. drzwi z trzema bądź czterema prześwitami równej wielkości, z nadświetlem lub bez nadświetla (ul. Chopina 1, 3, ul. Czarnieckiego 13, ul. Mączyńskiego 3).

W drzwiach ramowo-płycinowych i ramowych przeszklonych dolne ramiaki są zwykle szersze od górnych, często wykonane z jednej szerokiej deski, dołem wzmocnione dodatkowo listwą cokołową (nie zawsze), zabezpieczono niejednokrotnie obróbką z mosiężnej blachy. Niekiedy wokół płycin albo prześwitów występują prętawiny – wąskie, gładkie listwy o profilu prostokątnym, czasami lekko sfazowane lub w formie wałka, półwałka bądź ćwierćwałka.

c) Konstrukcja płytowa

Trudno omówić konstrukcję płytową skrzydeł drzwiowych na przykładzie zachowanej stolarki w Jarosławiu, ponieważ ten typ reprezentuje tylko jeden obiekt. Przy ul. Lisińskiego 9, w zwartej zabudowie, stoi dom z lat 30. XX wieku z drzwiami jednoskrzydłowymi, płytowymi, z prześwitem. Wewnętrzna ich konstrukcja ramowa oklejona została twardym fornirem, a w górnej części płytę przepruto prostokątnym prześwitem, przeszklonym szkłem białym, gładkim, na listwy i zabezpieczonym drewnianą szczeliną.

5.4. Dekoracje plastyczne drzwi

a) Podziały i opracowanie płycin

Podział skrzydeł drzwiowych w stolarce modernistycznej omówiony został przy okazji konstrukcji. Należy jednak zwrócić uwagę, że płyciny w drzwiach z okresu międzywojnia są często osadzone we wrębach i od rewersu na styku przykrywane listwami montowanymi przy pomocy gwoździ lub wkretów. Ponadto lustra płycin są zupełnie gładkie lub lekko fazowane dookoła, tworząc otok wokół płyciny. Rzadziej występują drzwi, w których przestrzeń pomiędzy ramiakami została zlicowana deską lub deskami, bez cofania czy fazowania na krawędziach.

b) Opracowanie krawędzi ram oraz styków ram i płycin

Krawędzie ramiaków, wszelkich listew wokół prześwitów lub płycin są zwykle ścięte prosto, czasami lekko sfazowane lub delikatnie wyoblone – szczególnie listwy pełniące funkcję prętawin wokół płycin albo prześwitów. Styków ram nie przykrywano listwami.

c) Kraty w prześwitach i nadświetlach

Prześwity i nadświetla zabezpieczone są często okratowaniem, które tworzą proste pręty mosiężne lub stalowe o profilu kwadratowym. Są one wmontowane w prześwity i nadświetla, tworząc różnorodne kompozycje geometryczne. Często występują też wąskie płaskowniki, zgrupowane po dwa lub trzy obok siebie (szczególnie w drzwiach z długimi prześwitami – w drzwiach szczelinowych). Dominują pionowe i poziome podziały. Okratowanie nie występuje w przypadku prześwitów kilkupoziomowych o stosunkowo małych wielkościach. Metalowe pręty są mocowane bezpośrednio do ramiaków skrzydła albo tworzą okratowanie osadzone we wrębach prześwitu. W takich sytuacjach wręby i ramę okratowania przysłaniają prętawiny. Jeżeli nadświetla szklone stanowią jedną tafłę szkła na listwy, wówczas od awersu zabezpieczane są drewnianymi szczelinami albo metalowymi kratami lub prętami. Metalowe kraty w nadświetlach nawiązują pod względem kompozycji do podziałów zastosowanych w skrzydłach drzwiowych.

Czarneckiego 5

Sienkiewicza 5

Kraszewskiego 7

Czarneckiego 7

Kasprowicza 2

Kraszewskiego 26

24. Kraty w prześwitach drzwi modernistycznych.
Fot. J. Stęchły

d) Nadświetla i ślemiona

Nadświetla w drzwiach modernistycznych, zwykle w formie prostokąta (rzadziej półkolistego), mogą być półstałe lub otwierane. Najczęściej osadzone są od strony rewersu, dopasowane do krosna lub ościeżnicy poprzez wrąb tworzący przylgę i umocowane przy pomocy zakrętek jednoskrzydłkowych. Nadświetla bywają rozczłonkowane szczelinami w układach pionowych, poziomych oraz skośnych. Występują także nadświetla w formie okna dwuskrzydłowego, osadzonego w krośnie na zawiasach czopowych montowanych do stojaków i otwieranego przy pomocy zasuwicy oraz zakrętek (ul. Poniatowskiego 28) lub w formie okna podwójnego dwuskrzydłowego, na zawiasach czopowych i otwieranego przy pomocy rączki (ul. Tarnowskiego 25).

3 Maja 13

Mickiewicza 2

25. Nadświetla w drzwiach modernistycznych.
Fot. J. Stęchły

Rodzaj nadświetla stanowią także w domach modernistycznych okna montowane bezpośrednio nad drzwiami, oddzielone od otworu drzwiowego nadprożem. Najczęściej stosowano okna w formie prostokąta, ale popularne były również okna w kształcie koła. W obokniach osadzano okna pojedyncze, półstałe (zwykle okrągłe) i otwierane (zwykle prostokątne), dwuskrzydłowe.

e) Listwy przymykowe

Listwy przymykowe, podobnie jak większość ramiaków i listewek w drzwiach modernistycznych, stanowią proste listwy bez ozdób, czasami lekko sfazowane na krawędziach.

5.5. Okucia**a) Zawiasy**

Skrzydła drzwiowe zawieszano zwykle na zawiasach czopowych wpuszczanych, omawianych już wcześniej – dwóch lub trzech w zależności od wielkości i wagi skrzydła. W oknach nadświetli występują również zawiasy czopowe.

b) Elementy zamykające – zamki, klamki, szyldy i zasuw

W drzwiach modernistycznych stosowane są wyłącznie zamki wpuszczane. Do kompletu okucia zamkowego należą także szyld albo tarczka wokół klamki i tarczka wokół klucza. Klamki występują najczęściej w formie prostej rączki z podłużnym szyldem równocześnie osłaniającym otwór na klucz. Klamki są lane. Szyldy zamykano łukiem półkolistym, półkolistym z uskokiem lub prosto. W drzwiach modernistycznych występują też klamki w formie kolistego uchwytu z kolistym szyldem (tarczką). Otwory na klucz zabezpieczone są niekiedy dodatkową osłoną. Wówczas otwór na klucz osłonięty jest odrębną tarczką powtarzającą zwykle formę tarczki przy klamce. Stosowano również zabezpieczenia otworu na klucz tak zwaną kluczynką (zapadką). Tarczki bywają lane, ale częściej występują wytłaczane z blachy mosiężnej. Charakterystyczne dla stolarki drzwiowej w tym okresie są również antaby w formie długiego wałka, wykonane w całości z mosiądzu lub białego metalu, odlewane, zdobione żłobieniami, albo z drewna obitego na końcach mosiężną blachą, przymocowane do skrzydła w pionie lub na skos.

W drzwiach modernistycznych nadal stosowano zasuw wierzchnie górne i dolne. Zasuw górne są nieco krótsze od tych z 2. połowy XIX i początku XX wieku. Częściej jednak używano zasuw wpuszczanych – zarówno z oczkiem, jak i dźwignią (omówione wcześniej).

5.6. Szklenie

Najbardziej popularne w modernistycznej stolarce drzwiowej są szyby białe, gładkie i szyby zbrojone, również białe. Zdecydowanie rzadziej występują szyby matowe, matowe grawerowane, fazowane oraz szyby ornamentowe. Szkło barwione występuje tylko w drzwiach utrzymanych w formie bliższej neostylom, gdzie prześwity czy nadświetla dzielono szczeblinami. Dominuje szkło zbrojone z uwagi na jego wytrzymałość. Rzadziej występują tafle o sfazowanych krawędziach czy szyby trawione, które na pewno należały do bardziej luksusowych elementów wystroju. Takie szyby spotykamy jedynie w gmachu banku przy pl. Mickiewicza 2, w willi przy ul. Tarnowskiego 23, w kamienicy przy ul. Czarnieckiego 13, w domu przy ul. Kościuszki 1, a także w domu przy ul. Spytka 6. W domach prywatnych i kamienicach stosowano najczęściej szyby gładkie i zbrojone.

W stolarce modernistycznej występuje zwykle szklenie bezkitowe na listwy albo szklenie na listwy na podkładzie kitowym. Szklane tafle osadzano we wrębach ramiaków lub szczeblin i mocowano przy pomocy gwoździ oraz wąskich listewek – czasami

ćwierćwałków. W prześwitach bądź nadświetlach ze szczelinami kwatery szklono tradycyjnie na kit. Tak szklone są również nadświetla przedzielone tylko słupkiem.

5.7. Kolorystyka

Drzwi modernistyczne wykonano w większości z drewna dębowego, rzadziej sosnowego, zabezpieczonego pokostem lub bejcą. Detale bywają podbarwiane tak, by kontrastowały z ramiakami, na przykład wąskie listwy czy prętawiny są ciemniejsze – wtórnie często pokrywano je lakierobejcą albo warstwą kryjącą (farbami olejnymi).

6. Dzwonki, listowniki, wzierniki oraz przyrządy do czyszczenia butów z końca XIX i 1. połowy XX wieku

Elementami powiązаныmi z drzwiami, które występowały w różnych formach od wieków, są także dzwonki, wzierniki czy przyrządy służące czyszczeniu obuwia przed wejściem do domu. Niestety, mało spośród wymienionych elementów przetrwało w Jarosławiu do naszych czasów, dlatego warto zwrócić na nie uwagę.

Najstarszy, jaki udało się odnaleźć, to dzwonek z końca XIX wieku z domu przy ul. Brama Pełkińska 1. Tradycyjny mosiężny dzwonek, już dzisiaj nieużytkowany, przymocowany był we wnętrzu holu do ościeżnicy. Najwięcej oryginalnych dzwoneków funkcjonuje przy drzwiach modernistycznych – te elementy zachowały się i służą od czasu powstania domów do dziś. W modernizmie występują już dzwonki elektryczne. Mechanizm

Sienkiewicza 13

Sienkiewicza 13, drzwi boczne

Tarnowskiego 23

26. Historyczne dzwonki.
Fot. J. Stęchły

Brama Pełkińska 1

Sikorskiego 7

Tarnowskiego 25

3 Maja 13

dzwonka montowano zwykle po prawej stronie drzwi, w ościeżnicy, w graniastej puszcze z bakelitu, z guzikiem pośrodku lub w puszcze przykrytej kolistą tarczką. W domu mieszkalnym przy ul. 3 Maja 13 zachował się dzwonek z pięcioma przyciskami, niczym współczesny domofon, jedynie bez fonii. W willi przy ul. Tarnowskiego 23 dzwonek do drzwi głównych niestety się nie zachował, ale warto wspomnieć o dzwonku przy drzwiach wewnętrznych z holu do mieszkania. Zapewne takie urządzenia funkcjonowały też w innych domach. Mechanizm wspomnianego dzwonka jest podobny do dzwonka rowerowego i działa na zasadzie przekręcenia mosiężnego uchwyty. W wytłaczanej wokół tarczce widnieje napis wyjaśniający: „Proszę kręcić”.

Listowniki zachowały się zaledwie w trzech obiektach przy ul. Dominikańskiej. Połużne otwory na korespondencję zlokalizowane są w lewym skrzydle powyżej dolnej płytki. Jeden z nich obity jest dookoła mosiężną, prostokątną tarczką i od wnętrza zabezpieczony zapadką; dwa kolejne były zapewne pierwotnie zabezpieczone, lecz dzisiaj pozostają zamaskowane od wnętrza i nieużytkowane.

Dominikańska 11

Głowackiego 16

27. Przykład listownika i wizjera, rzadko występujących w Jarosławiu w drzwiach zewnętrznych. Fot. J. Stęchły

W drzwiach zewnętrznych tylko w domu przy ul. Głowackiego 16 zachował się wziernik drzwiowy nazywany potocznie judaszem⁷⁶, otoczony ozdobną oprawą. Często wzierniki w tej lub innej formie znajdują się w wewnętrznych drzwiach kamienic.

W XIX wieku przy drzwiach domów pojawiły się przyrządy do czyszczenia butów z błota. Jak się okazuje, miały one także ozdobne formy. Żeliwny jamnik pełnił taką funkcję w domu przy ul. Pełkińskiej 54 (dzisiaj ozdoba kominka). Już w 2. połowie XIX wieku musiały występować skromne czyściki żeliwne. Mogły one być – jak te przy dawnym pałacu Rungów – wycięte ozdobnie przy dolnej krawędzi albo zupełnie proste. Okazuje się, że w niektórych obiektach były elementem niezbędnym do uzyskania konsensu.

Jana Pawła II 12

Pełkińska 54

Sienkiewicza 5

28. Urządzenia do czyszczenia obuwia. Fot. J. Stęchły

⁷⁶ Dzięgielewski uznaje tę nazwę za nieprawidłową. Por. Dzięgielewski 1971, 208.

I tak na przykład przy pozwoleniu na urządzenie piekarni przy ul. Pelkińskiej 919 (obecnie działka na zapleczu kamienicy pod numerem 12)⁷⁷ magistrat miasta wydał konsens, określając szereg dodatkowych warunków, jakie musiał spełnić właściciel Karol Szafran – wnioskodawca, między innymi: „Przy drzwiach wchodowych do wyrobu należy umieścić żelazny przyrząd do oczyszczania obuwia z błota” (punkt 14)⁷⁸. Podobny zapis dołączono do pozwolenia na urządzenie piekarni Salomona Blatta przy ul. Opolskiej 115 (obecnie ul. Opolska 10): „Przy wejściu do wyrobni należy umieścić skrobaczkę na buty”⁷⁹. W modernizmie popularne stały się proste formy stalowe, montowane zwykle na pierwszym stopniu lub tuż przy wejściu.

7. Podsumowanie

Dotychczasowe rozważania na temat drzwi i wrót w budynkach świeckich z czasów od końca XVIII wieku do 1939 roku pozwalają na wyodrębnienie pewnych cech charakterystycznych dla stolarki jarosławskiej. Pokazują one drogę zmian w morfologii i stylistyce drzwi w Jarosławiu, a jednocześnie tendencje i upodobania jarosławskich mieszczan, stolarzy i ślusarzy. W okresie późnego baroku, w XVIII wieku i na przełomie wieków XVIII i XIX najczęściej stosowana była w drzwiach zewnętrznych i bramach konstrukcja desko-szpungowa bez opierzenia lub z opierzeniem. Opierzenie stanowiły wąskie deseczki łączone na styk lub na nakładkę, w układzie jodełki bądź centrycznie wokół umieszczonego pośrodku rombu⁸⁰. Deseczki mocowano przy pomocy gwoździ o masywnych główkach, gładkich lub ozdobnie formowanych na kształt rozetek. Drzwi osadzano w otworach zamkniętych łukiem półkolistym lub prosto, rzadziej odcinkowym bądź koszowym. Szerokość otworów drzwiowych w jarosławskich kamienicach wskazuje, że musiały występować w Jarosławiu także wrota dwuskrzydłowe z nadświetlem i furtkami, zamykające sienie kamienic. Te wrota prezentowały też zapewne inne typy konstrukcji, mogły posiadać bogatą oprawę architektoniczną, rozbudowane portale zwieńczone rzeźbami, typowe zdobnicze motywy charakterystyczne dla późnego baroku, jak roccaile, muszle, woluty czy snycerskie detale. Ich bogactwo mogło być dopełnione barwnymi powłokami malarzkimi, a nawet malowidłami⁸¹. Jednak bardzo skromny materiał zabytkowy i źródłowy nie pozwala na potwierdzenie występowania tych rozwiązań plastycznych w Jarosławiu. W omawianym okresie występowały również drzwi drewniane objane kutymi blachami lub drzwi żelazne. Tego typu drzwi zachowały się jeszcze we wnętrzach kamienic przy ul. Grodzkiej i w Rynku. Były to drzwi pełne, niekiedy z nadświetlem, wspomaganym

⁷⁷ Projekt tejże piekarni został sporządzony przez Piotra Kopystyńskiego w marcu 1902 r. Por. APP.AMJ. 163, s. 324.

⁷⁸ APP.AMJ. 163, s. 316.

⁷⁹ APP.AMJ. 164, s. 292.

⁸⁰ Konstrukcja ta była najbardziej popularna w okresie nowożytnym, zarówno w architekturze świeckiej, jak i sakralnej. Najdłużej utrzymywała się w budownictwie wiejskim i małomiasteczkowym, zwłaszcza na terenach położonych na wschód od Wisły, por. Cichy 2011, 10.

⁸¹ Według Romberga te drzwi były również zdobione malowidłami, które nawiązywały pod względem kolorystycznym i formalnym do dekoracji ścian. Por. Romberg 1837, Tab. XXXVIII, 18; Radwański 1942, 42.

dotatkowo okienkiem sytuowanym nad wejściem i zabezpieczonym kutą kratą. Okienka i nadświetla stanowiły nośnik światła w sieni, a jednocześnie tworzyły klimat wnętrza, atmosferę, odzwierciedlającą ducha epoki baroku – grę światła, kontrasty, pewną tajemnicę. Natomiast zespół ozamczenia drzwi barokowych stanowiły zapory, zasuw, rygle, zamki powierzchniowe skrzynkowe, zawiasy pasowe osadzone na hakach murowych i kołatki. Żeliwne elementy, ręcznie wykonywane, były dziełem kowala, ślusarza, odlewników. Niestety, najstarsze zachowane w Jarosławiu drewniane drzwi zewnętrzne, to jedynie opisane powyżej obiekty w kamienicach przy ul. Ostrogskich 2 i Rynek 7. W domu przy Rynek 7 drzwi już nie pełnią swojej funkcji – pozostają nieużytkowane. W otwór drzwiowy kilka lat temu wstawiono nowe drzwi, a oryginalne zawieszono na bocznej ścianie przy wejściu. Są one cennym przykładem omawianej konstrukcji i niemym świadkiem dziejów kamienicy o bogatej historii i wyjątkowym wnętrzu.

Z początkiem XIX wieku pojawiły się w stolarce jarosławskiej cechy klasycyzmu. Nadal popularna była konstrukcja deskowo-szpungowa z opierzeniem, lecz stosowany dotychczas rodzaj opierzenia z deseczek, w jodełkę lub w układzie romboidalnym, został wyparty przez opierzenie płycinowe i pseudopłycinowe. Chętniej stosowano także konstrukcję ramowo-płycinową, która w 2. połowie XIX wieku już całkowicie zdominowała drzwi zewnętrzne. Formy dekoracji skrzydeł stały się tektoniczne, geometryczne i symetryczne. Płyciny i liniowość podziałów wykluczały jakąkolwiek irracjonalność w zdobnictwie. Każdy detal – ornament – wprowadzany był z rozwagą. Przeważały drzwi zdobione oszczędnie, pełne prostoty⁸². Nadal występowały skrzydła drzwiowe pełne, ale sienie i hole doświetlano poprzez wprowadzone w każdym obiekcie nadświetle. Skrzydła drzwiowe były osadzone już nie na hakach murowych, lecz na hakach montowanych w drewnianych odrzwiach. Odrzwia ościeżnicowe z progiem stały się w zabudowie mieszkalnej powszechne. Dzięki tym rozwiązaniom drzwi były przede wszystkim bardziej szczelne. Tę szczelność wzmacniały także wprowadzane na styku skrzydeł listwy przymykowe. Dla wzmocnienia szczelności i lepszego zabezpieczenia wnętrza wprowadzono również powierzchniowe zasuw górne i dolne. Zapory i rygle, popularne jeszcze w baroku, zastąpione zostały przez powierzchniowe zamki skrzynkowe oraz zasuw dolne i górne. Poza wspomnianymi zawiasami pasowymi w drzwiach klasycystycznych pojawiły się zawiasy krzyżowe osadzone na hakach do drewna z podpórką, co wynikało z chętniej stosowanej konstrukcji ramowo-płycinowej. Drzwi w okresie klasycyzmu zabezpieczano pokostem albo kryjącą warstwą malarską. W Jarosławiu zachowane przykłady pozwalają na potwierdzenie występowania w tym czasie barwy ciemnoszarej (ul. Jana Pawła II 12) i szarooliwkowej (ul. Ogrodowa 21).

W 2. połowie XIX wieku klasycystyczny umiar w detalu zastąpiony został bogactwem stylowym historyzmu. Konstrukcja ramowo-płycinowa zdominowała stolarkę drzwiową. Nie oznacza to, że całkowicie wyparła deskowo-szpungową, lecz ta, jeżeli była stosowana,

⁸² Nie oznacza to, że nie występowały w dalszym ciągu tradycyjne opierzenia z deseczek. W materiałach ikonograficznych, na fotografiach z lat 70. XX w., w parterowej XIX-wiecznej zabudowie ulic Spytka i Ostrogskich występują drzwi deskowo-szpungowe, opierzone deseczkami ułożonymi koncentrycznie lub w jodełkę. Wyniesione są one na poziom kilku stopni występujących albo w głębokości ściany, albo przed lico budynku.

to w drzwiach podwójnych (popularnych w sklepach i lokalach użytkowych) oraz drzwiach tylnych. W kamienicach i domach prywatnych drzwi frontowe bazowały zwykle na konstrukcji ramowo-płycinowej, osadzonej w ościeżnicowych odrzwiach. Często wzbogacone były opierzeniem w postaci dekoracji architektonicznej, która łączyła różnorodne motywy: pilastry, półkolumny, naczółki, sterczyny, rauty, kaboszony, ornamenty geometryczne i roślinne – wprawdzie już znane, wykorzystywane w poprzednich wiekach, ale tak połączone, że tworzyły drzwi niemające odniesienia do wcześniejszych epok. Popularne były detale zaczerpnięte ze sztuki renesansu i baroku, jak liście akantu, stylizowane rośliny, motywy arabski, kimation, bonie, maskarony, owocowo-roślinne girlandy, woluty, ornamenty: cekinowy, okuciowy czy wstęgowy. Bogactwo drewnianych detali – elementów nałożonych na skrzydła – dopełniały metalowe kraty w prześwitach i nadświetlaczach, okucia w formie ozdobnych zawiasów (jak na przykład z motywem tarcz na kształt kielichów lub kwadratowych tarczek z uszakami), sztyldów oraz klamek. Kraty przybrały misterne formy, oparte na motywach maureski i groteski, stylizowanych roślin – wici i kwiatów – geometrycznych zestawień sieciowych, esowych, niekiedy przestrzennych detali wysuniętych przed lico okratowania. Mosiężne lane klamki i sztyldy wyparły klamki żeliwne. Były one bardziej dostosowane do dłoni i dekorowane ornamentальnymi detalami. Kolejnym elementem wzbogacającym stolarkę stały się barwne szkła w nadświetlaczach lub prześwitach. Były to zwykle szkła barwione w masie: czerwone, niebieskie, zielone, ugrowe czy fioletowe albo szkła ornamentowe, też niejednokrotnie barwne. Nie tylko motywy kwiatowe lub geometryczne dekorowały szklane prześwity, lecz również ich barwa, najczęściej zielona, niebieska i ugrowa. Często w nadświetlaczach łączono różne rodzaje szkła: witrażowe z trawionymi i ornamentowymi. Przepych w doborze materiałów, form, barw był bliski tendencjom występującym w architekturze i wystroju wnętrz z epoki baroku. Często, zwłaszcza w domach jednorodzinnych, małych i skromnych architektonicznie, to właśnie drzwi kumulowały całe bogactwo ornamentalne fasady. Wydaje się, że detale były jakby przeniesione z elewacji na drzwi. Jednocześnie stały się one wyznacznikiem statusu społecznego, można by rzec luksusu, mieszczańskiego stylu życia i – jak potwierdzają jarośławskie realizacje – formą nobilitacji.

W 2. połowie XIX i na początku XX wieku drzwi osadzone są zawsze na zawiasach montowanych w odrzwiach, głównie ościeżnicowych, chociaż zdarzają się już odrzwia krosnowe. Nie spotykamy w tym okresie w budynkach użyteczności publicznej, kamienicach i domach drzwi bez odrzwi. Wyjątek stanowi jedna para drzwi tylnych przy ul. Sobieskiego 3, deskowo-szpungowych, z końca XIX wieku, z opierzeniem z deseczek ułożonych koncentrycznie. Drzwi zawieszano wówczas na hakach murowych jak we wcześniejszej epoce, lecz zamykano już przy pomocy zamka wpuszczanego. Ten typ zamka, wynaleziony w 1848 roku⁸³, wyparł stopniowo zamki powierzchniowe, które częściej bywały używane przy wrotach zamykających sienie kamienic i w budynkach gospodarczych. Powszechne stały się zawiasy wpuszczane, czopowe, ozdobione na przełomie wieków XIX i XX gałką Pastrana (tzw. francuskie). Plastyczne i estetyczne wartości stolarki wzbogacała także jej kolorystyka. Poza powszechnym zabezpieczaniem pokostami bezbarwnymi lub barwionymi pigmentami stosowano popularne mazery w różnych odcieniach brązów

⁸³ Kissling 1982, 17.

i ugrów, a także farby kryjące. Używano ochry, zieleni, czerni – takich barw, które „jaskrawością by widoku nie szpeciły i oczu nie raziły”⁸⁴.

Drzwi secesyjne pod względem stosowanych konstrukcji nie wniosły nic nowego w stosunku do poprzedniego okresu. W 2. dekadzie XX wieku występują w Jarosławiu wyłącznie drzwi konstrukcji ramowo-płycinowej, zawieszane na zawiasach jedynie wpuszczanych czopowych, osadzonych w odrzwiach ościeżnicowych. Zmieniła się wyraźnie dekoracja plastyczna stolarki drzwiowej, motywy zdobnicze i ich forma. Skrzydła drzwiowe zostały zdominowane przez ozdobne detale z listew oraz ryte detale dekoracyjne w lustrach płycin. Do najbardziej ulubionych motywów należały wianki z przewiązkami, girlandy i stylizowane elementy roślinne. Motywy kwiatowe i gięte formy przenikały się również w kutych kratkach zabezpieczających prześwity i nadświetla. Zasadnicza różnica w stosunku do drzwi z poprzednich okresów nastąpiła w sposobie opracowania listew oraz styków ramiaków i płycin (już nie tak chętnie profilowanych). Nie były one już kryte prętawinami, lecz eksponowane, zamknięte prosto lub niewielką fazą. Formy stosowanych zawiasów, klamek i zasuw nie różniły się wiele od używanych wcześniej.

Modernistyczna stolarka drzwiowa była wierna założeniom i tendencjom, jakie wyznaczała im architektura. Drzwi osadzano zawsze w prostokątnych otworach drzwiowych, najczęściej przy pomocy krosnowych odrzwi. Odrzwia ościeżnicowe nadal cieszyły się popularnością, lecz chętniej stosowano krosnowe. Ponadto drzwi były przeszklone w maksymalnym stopniu, zgeometryzowane pod względem konstrukcji i zdobnictwa.

W tym okresie wciąż występowała konstrukcja ramowo-płycinowa, ale płycin już nie profilowano – wypełniano je płasko deskami lub płytą. Zdecydowanie rzadziej pojawiały się fazy lub profile na krawędziach desek. Styki ram i desek nie były kryte prętawinami (podobnie jak w secesyjnej stolarce). Dominowała konstrukcja ramowa i ramowa ze szczelinami zwana szczelinową. Doświetlanie wnętrza realizowano nie tylko poprzez maksymalne przeszklenie skrzydeł drzwiowych, ale również poprzez umieszczanie nad drzwiami dodatkowego okna, często okrągłego. Ten sposób doświetlenia sieni stosowano w kamienicach z epoki nowożytnej, lecz w tamtym wypadku okienka zabezpieczały kraty. W modernizmie były to okna pełniące rolę nadświetla, osadzone na zakrętkach (półstałe) albo na zawiasach (otwierane). Zupełnie nowym typem konstrukcji, którą modernizm wprowadził, stała się konstrukcja płytowa, w Jarosławiu reprezentowana zaledwie przez jeden obiekt (ul. Lisińskiego 9).

W tym okresie występowały wyłącznie zawiasy czopowe, zwykle wpuszczane; zasuwki czołowe, rzadziej powierzchniowe oraz wpuszczane zamki. Zamki skrzynkowe już zupełnie z drzwi zewnętrznych zniknęły. Klamki mosiężne, lane, zmieniły nieco formę wraz z szyldami – były one jak pozostałe elementy modernistycznej stolarki bardziej proste. Ponadto często stosowano odrębne tarczki wokół klamki i wokół otworu na klucz. Z uwagi na większe powierzchnie przeszklone popularne stały się szkła zbrojne, białe. Wszelkie kraty wykonane z profili o przekroju kwadratu komponowano poprzez zestawianie pionowych i poziomych odcinków, rzadziej prowadzonych po diagonalu. W drzwiach modernistycznych eksponowano materiał, z jakiego wykonywano drzwi. Najpopularniejsze

⁸⁴ Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Królewskich dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim (dalej: Dz.U. i R.K. dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr.), nr 77 z 1882 r., par. 62.

były drzwi dębowe, zabezpieczone przezroczystymi powłokami – niekryjącymi. Niekiedy podbarwiano tylko listwy wokół prześwitów. Obecnie warstwy kryjące stanowią zwykle wtórne nawarstwienie.

Warto zwrócić jeszcze uwagę, szczególnie w stolarce modernistycznej, na oświetlenie wejścia, które było projektowane i wykonywane spójnie z całym wystrojem i detalem architektonicznym. W kamienicach czynszowych i willach takie oświetlenie sytuowano w zadaszeniu nad drzwiami, zwykle centralnie. Żarówkę ukrywano w kwadratowej wnęcie zadaszenia, a płaskie przeszklenie licowano z jego powierzchnią i wykonywano zwykle ze szkła białego, matowego. Takie lampy zachowały się w kamienicy przy ul. Czarnieckiego 7 i w willi przy ul. Tarnowskiego 23. Innym rodzajem doświetlenia były trójboczne latarenki montowane w partii nadświetla (na przykład przy ul. Jana Pawła II 7).

Przy analizie projektów architektonicznych z okresu modernizmu, a ściślej z okresu międzywojennego, zauważa się, że do stolarki drzwiowej przywiązywano w Jarosławiu dużą wagę już w fazie projektowej. Otwory drzwiowe (podobnie okienne) nie pozostawały puste – zdecydowanie częściej posiadają one wrysowaną stolarkę, jej zarys, podziały ramowe, a nawet okratowanie. Nie oznacza to, że drzwi zawsze wykonywano zgodnie z projektowaną formą, lecz w większości projekty te były wyznacznikiem dla ich konstrukcji i wyglądu. Wrysowanie stolarki w projekt budowlany potwierdza, jak istotną rolę odgrywa ona w kompozycji elewacji.

III. Drzwi w kompozycji elewacji

„Nie można ustalić określonej i ścisłej reguły co do wysokości i szerokości głównych drzwi budynku oraz drzwi i okien w pokojach. Dlatego architekt chcąc zaprojektować drzwi wejściowe powinien je dostosować do wielkości budynku, do stanowiska właściciela i do tego co ma być przez drzwi wprowadzone i wniesione. (...) Na wejście główne należy wybierać takie miejsce, do którego łatwo się dostać z wszystkich części domu. (...) Drzwi powinny wypadać naprzeciwko siebie, tak by stojąc po jednej stronie domu można było widzieć wewnątrz na przestrzał, co ładnie wygląda, a latem daje przewiew oraz inne korzyści”¹. Tak Andrea Palladio w XXV rozdziale traktatu zatytułowanego *Cztery księgi o architekturze*, wydanej w 1570 roku w Wenecji, sformułował podstawowe zasady dotyczące projektowania drzwi. Określił proporcje pomiędzy szerokością a wysokością otworu drzwiowego, jaka powinna być szerokość węgarów względem światła otworu drzwiowego i jakie powinny być użyte elementy zdobnicze, skupiając się na oprawie architektonicznej otworów drzwiowych. Bardzo szczegółowo opisał proporcje architrawy, szerokości gzymsu i fryzu, poszczególnych detali belkowania oraz ich profile.

Jednak reguły i zasady dotyczące wielkości otworów drzwiowych, proporcji skrzydeł drzwiowych oraz portali – ich kształtowania, zdobienia – z czasem ulegały zmianom. Zależały one od wielu czynników, przede wszystkim od funkcji budynku, tendencji stylowych, potrzeb użytkowników, a także od wprowadzonych w późniejszym czasie przepisów i norm budowlanych. Te ostatnie pojawiły się w Jarosławiu wraz z przepisami prawa budowlanego dopiero w 2. połowie XIX wieku. Wcześniej korzystano z traktatów architektonicznych, podręczników i poradników budowlanych oraz umiejętności lokalnych rzemieślników.

1. Drzwi barokowe i klasycystyczne w zabudowie nowożytnej i z 1. połowy XIX wieku

Jarosławską świecką zabudowę z epoki nowożytnej – czasów, kiedy miasto było znane i uznane nie tylko w Rzeczypospolitej – reprezentują kamienice mieszczańskie w obrębie Starego Miasta, wzniesione na relikwach budynków gotyckich. Zostały one zbudowane w okresie największej prosperity, kiedy jarmarki odbywały się kilka razy w roku i przyciągały do miasta kupców z całej Europy i Dalekiego Wschodu. Ich program funkcjonalno-użytkowy został przystosowany głównie do handlu i potrzeb kupców. Charakteryzuje je trzytraktowy układ wewnątrz z szeroką sienią na osi umożliwiającą wjazd wozów, wewnętrzny dziedzińiec nazywany wiatą, który kryty był świetlikiem oraz usytuowana w ostatnim

¹ Palladio 1955, 59.

trakcie wielka izba². Wiata pełniła funkcję serca kamienicy. To w niej rozładowywane były towary i przenoszone do „sklepów spodnich”, do komór i chodników sytuowanych na kilku podziemnych poziomach. Były to kamienice dwukondygnacyjne otoczone dodatkowo podcieniami, które służyły handlującym. Kamienice przy bocznych ulicach, na węższych działkach, jako własność uboższego patrycjatu, nie posiadały arkadowych podcieni (z wyjątkiem domów przy ul. Grodzkiej); wiatę zastępowała w nich wąska, sklepiona sień przebiegająca przez całą długość budynku. Niestety, z czasem kamienice jarosławskie w obrębie Starego Miasta uległy przekształceniom, polegającym na nadbudowach lub przebudowach (zwłaszcza na przełomie wieków XVIII i XIX oraz XIX i XX). Fasady kamienic są w większości wynikiem wspomnianych prac, a także rewaloryzacji starówki, jaka miała miejsce w latach 60-80. XX wieku. W tym czasie prowadzone były na szeroka skalę prace ratownicze i zabezpieczające miasto przed katastrofą budowlaną, która groziła z powodu coraz silniejszego procesu usuwania się i zapadania gruntu pod kamienicami³. Późniejsze remonty również skutkowały wymianą stolarki drzwiowej. Z powyższych względów drzwi z XVIII i 1. połowy XIX wieku zachowały się w Jarosławiu na tak małą skalę. Przetrwowało tylko kilka oryginalnych obiektów i to w budynkach o późnorenesansowej i barokowej proveniencji. Z tego też powodu podstawą do analizy stolarki drzwiowej i jej roli w kompozycji elewacji z omawianego okresu będą w znacznym stopniu materiały archiwalne i ikonograficzne.

1.1. Reguły i zalecenia budowlane, wielkość otworu drzwiowego

Jednym z popularnych i powszechnie znanych w końcu XVIII wieku podręczników budownictwa był *Praktyczny poradnik budowlany* ks. Piotra Świtkowskiego, wydany w 1782 roku, w którym autor sformułował nie tyle ścisłe przepisy, co praktyczne wskazówki dotyczące drzwi⁴. Nie ma dowodów na to, że budowniczowie i rzemieślnicy jarosławscy – stolarze – korzystali z tej publikacji, ale warto przywołać konkretne zapisy. W rozdziale *O oknach, bramach i drzwiach różnych* czytamy: „Co się zaś tyczy drzwi budynkowych, te różne bywają. Za zwyczaj dzielą się na wielkie, małe i średnie. Drzwi wielkie, są te którymi się do budynków wchodzi. Średnie są w sali i większych pokojach; małe zaś w gabinetach, pokojach i we wszystkich izbach ludzi prywatnych i uboższych. Nie można wyznaczyć pewnej i stałej wielkości drzwi dla wszystkich, gdyż ta stosuje się do okazałości i wielkości, tak całego budynku, iako też i jego części. [...] Lecz drzwi wielkie (czyli te, którymi się do budynku wchodzi), powinny być na 2 ½ łokcia, szerokie zaś na 4, lub 4 ½ wysokie, żeby niemi wielkie skrzynie, i inne sprzęty wygodnie wnosić można”⁵ (czyli około 150 cm na 240-270 cm).

W jarosławskich kamienicach „wielkie drzwi” zapewne spełniały podane wytyczne, lecz bramy musiały być bez wątpienia większe niż opisuje Świtkowski i przystosowane nie tylko do wnoszenia wielkich skrzyń, ale i do wjazdu konnych zaprzęgów kupców

² Dayczak 1947; Dayczak 1956; Kieferling 2008, 163-176.

³ Pełna literatura przedmiotu dotycząca ratowania jarosławskiej starówki oraz prowadzonych prac zabezpieczających w: Kohutek, Zięba 2014.

⁴ Świtkowski 1782.

⁵ Świtkowski 1782, 260.

przybywających na jarmarki. Okazuje się, że ich wymiary są zgodne z regułami, jakie określił Mikołaj Rouget w dziele pod tytułem *Nauka budownictwa praktycznego czyli podręcznik dla budujących*, wydanym w 1827 roku⁶. W rozdziale piątym *O przyzwoitem i wygodnem urzędzeniu w budowlu drzwiów i okien* autor na samym początku podkreślił, że drzwi i okna powinny być umieszczone „na właściwym swoim miejscu z nadaniem im przyzwoitej szerokości i wysokości, oddalając takowe zawsze w proporcjonalnej i równej od siebie odległości”. Drzwi mają być „porządnie i doskonale urządzone”, a ponadto „wypada zawsze zachowywać różnicę między bramą wiezdną, między drzwiami domowemi i między drzwiami pokoiowemi”⁷. Według Rougeta „szerokość bram i wjazdów nie powinna być większa od 6 łokci, ani mniejsza od 4 łokci; wysokość zaś stosuje się podług wysokości pięter [około 360 cm do 240 cm]. Jeśli dolne piętro iesel wysokie, to może wiazd być zrobiony w proporcji iak 1 do 2 to iesel że gdy szerokość iesel 4 łokcie tedy wysokość będzie mieć 8 łokci [około 240 cm × 480 cm]; a jeżeli piętro jest niskie to można przyiąć proporcję iak 2 do 3, to iesel w szerokości z 4 łokci dać wysokości 6 łokci [około 240 cm × 360 cm]”⁸. Ważnym elementem bram były również odboje: „U dołu mieszczą się na obydwóch stronach bramy małe słupy maiaące 1 ½ do 2 łokci wysokości a 12 do 15 cali grubości od spodu dla przeszkodzenia by uderzenie wiezdzaiących kół nierozbiiiało odziemia bramy”⁹. Rouget sprecyzował również rozmiary drzwi prowadzących do domów: „Główne drzwi przez które wchodzi się do domu powinny mieć 2 ½ do 4 łokci [czyli około 150 cm do 240 cm szerokości], a podwójna szerokość iesel ich wysokością; lecz często daie im się proporcya iak 2 do 5, to jest gdy szerokość 3 łokcie wynosi, tedy będzie wysokość 7 ½ łokci [około 180 cm × 450 cm]”. „Odziemia ich robione bywaią stosownie do wielkości 9 lub 12 cali szerokie, plac od samych drzwi w świetle aż do zamachowych ścianek 3 ½ cali, a felc odziemia 1 ½ cali”¹⁰.

Otwory drzwiowe jarosławskich kamienic i domów odzwierciedlają wskazania zawarte w poradniku Rougeta. Ich wielkość zależała od typu kamienicy i jej programu funkcjonalno-użytkowego. Kamienice wiatowe pięcio- i siedmioosiowe posiadały bramy o szerokości od 250 cm do 330 cm i wysokości od 300 cm do 350 cm albo drzwi dwuskrzydłowe o szerokości około 175 cm i wysokości do 350 cm. W kamienicach trzy- i czteroosiowych występowały węższe drzwi, dwu- lub jednoskrzydłowe. Niekiedy nad nimi występowały małe okienka doświetlające wnętrza sieni. Szerokość drzwi jednoskrzydłowych wynosiła od 100 cm do 145 cm, a wysokość od 220 cm do 350 cm¹¹. Wysokość drzwi sięgała niemal zawsze wysokości nadproży okien dolnej kondygnacji.

Wspomniany wcześniej Świtkowski pisał w swoim poradniku również: „Y na to uważać trzeba, żeby same drzwi, które się zamykaią, były wygodne. Lubo dla letkości nie daią się, iak dawniey, drzwi żelazne, ale tylko drewniane; wszakże o to się ieselzce starać należy,

⁶ Rouget 1827, 137-140.

⁷ Rouget 1827, 137.

⁸ Rouget 1827, 137-138.

⁹ Rouget 1827, 138.

¹⁰ Rouget 1827, 138.

¹¹ Wymiary otworów bramnych określone zostały na podstawie pomiarów w terenie oraz inwentaryzacji pierzei zabudowy Starego Miasta sporządzonej w 1955 r. i zawartej w: Birkenmajer 1974.

żeby i tego ciężaru drzwi drewnianych ulżyć¹². Zapisy te świadczą nie tylko o dążeniu do maksymalnego przystosowania drzwi do wygodnego ich użytkowania, ale także o wypieraniu z końca XVIII wieku drzwi żelaznych przez drzwi drewniane. W Jarosławiu drzwi żelazne, z uwagi na kupiecki charakter miasta, były szczególnie chętnie stosowane. Zapewniały one większe bezpieczeństwo towarom, a z uwagi na ogniotrwały materiał, z którego były wykonywane, chroniły przed rozprzestrzenianiem się pożarów, które często nawiedzały poszczególne posesje. Występowały one przede wszystkim w kamienicach, których dolna kondygnacja wykorzystywana była na sklepy, a piwnice do przechowywania towarów. Przepuszczalnie nie były stosowane w bramach wjazdowych jarosławskich kamienic oraz w głównych wejściach do nich (brak danych), jednak podobnie jak drzwi drewniane, posiadały sporą wartość dla właścicieli. Świadczą o tym zapisy w księgach spadkowych, gdzie są często wymieniane i starannie wyceniane przez fachowców¹³. Spisywane na początku XIX wieku testamenty, zawierane ugody, intercyzy, cesje obejmowały szacunkowe koszty poszczególnych elementów nieruchomości, jak i dóbr ruchomych. Takie wyceny obejmowały, poza gruntem, materiałem murarskim, materiałem ciesielskim, robotą garnarską (włącznie z piecami), także robotą stolarską z materiałami (w tym bramy, drzwi, ale też okna i podłogi), robotą kowalską z materiałami (w tym drzwi żelazne, drzwi do pieców, kraty, tablaty w kuchni, zawiasy w murze i drzwiach, ankry), robotą ślusarską (w tym okucia drzwi i okien, zamki, rygle, antaby) oraz szklarską (w tym wypadku dominowało szklenie okien, ale zdarzało się, że i drzwi). Zapisy w księdze testamentowej dają wyobrażenie, jak pojmowano wówczas wartość drzwi w domu. Na przykład w kamienicy pod numerem 98 przy ówczesnej ul. Krakowskiej występowały „na dole 2 sklepy murowane sklepione, drzwi żelazne”¹⁴. W kamienicy Kelmanna Palestra pod numerem 196 (obecnie Rynek 12) wymienione są cztery sklepy murowane, sklepione, z żelaznymi drzwiami¹⁵. We wspaniałej, zachowanej do dnia dzisiejszego, reprezentującej najpełniej program funkcjonalno-użytkowy kamienicy wiatowej, należącej na przełomie XVIII i XIX wieku do Andrzeja Wapińskiego i jego żony Salomei z Juśkiewiczów (obecnie Rynek 14), znajdowały się: „fabryka do robienia świec z niedawnym na tyle zamurowaniem z kratami, drzwiami żelaznymi (...) żelaziwa wszystkiego i roboty Kowalów w kamienicy całej z oficydami na tyle jako to ankrów, krat, drzwi żelaznych, drzwi do pieców, tabulatur, zawiasów w murze i drzwiach”. Dalej wymienione są roboty stolarskie, drzwi, okna, posadzki i bramy oraz okucia okien, drzwi i zamków¹⁶. Szacowanie realności Macieja i Klary Czarneckich pod numerem 47 przy ul. Lwowskiej obejmuje materiał kowalski, w tym „15 krat żelaznych w oknach i piwnicach, 7 drzwi żelaznych przy piwnicach i komorach, 24 ankry żelazne” oraz materiał stolarski: „drzwi z futrynami, ramy okien i schody”. Materiał ślusarski uwzględnia „okucia okien i drzwi, zamki, zawiasy, rygle”¹⁷. W kamienicy rynkowej

¹² Świtkowski 1782, 260.

¹³ Księga testamentowa, t. II, 10.10.1795-16.02.1848, MJ.Arch. 15; Księga spadkowa 05.07.1804-13.07.1828, MJ.Arch. 17.

¹⁴ Księga spadkowa, MJ.Arch. 17, s. 175.

¹⁵ Księga spadkowa, MJ.Arch. 17, s. 251.

¹⁶ Księga spadkowa, MJ.Arch. 17, s. 205.

¹⁷ Księga spadkowa, MJ.Arch. 17, s. 276.

pod numerem 55 (obecnie Rynek 7) przy szacowaniu realności należącej na początku XIX wieku do Izaaka Nirensteina wymieniono materiał kowalski: „w 13 drzwiach 14 krat żelaznych, 10 okiennic żelaznych, 19 drzwi żelaznych do sklepów i na dole, 130 haków, 20 ankrów”¹⁸. W tej realności wymieniono również przy wycenie materiału stolarskiego „37 drzwi, 45 okien, 22 podłogi w izbach i sieni, 3 schody”, a ślusarskiego – „zamki w 29 drzwiach, 45 oknach, 10 piecach, 2 zamki w sklepach”.

Jak widać, w przypadku jarosławskich kamienic handlowych drzwi żelazne miały duże znaczenie i było na nie spore zapotrzebowanie, ale w zamknięciach bram wjazdowych i wejściach do kamienic oraz izb mieszkalnych dominowały drzwi drewniane. Jednym z nielicznych pisanych świadectw występowania drzwi ramowo-płycinowych na początku XIX wieku jest opis gospody Pod Czarnym Orłem, pod numerem 157 na Głębockim (obecnie plac Mickiewicza 18), zawarty w testamencie Józefa Pawłowicza: „Dom zajezdny pod Czarnym Orłem zwany, piętrowy, przy gościńcu publicznym cesarskim murowany. Widząc od frontu są drzwi wielkie fassowane, czyli brama do wjazdu i wyjazdu, drewniana na żelaznych mocnych zawiasach z zamkiem. Po prawej stronie izba wielka sklepiona, mająca 3 okna, piec kaflowy, 2 drzwi drewnianych okutych z zamkami, przy niej dwa małe pokoje mające po 1 oknie, piecu kaflowym, z drzwiami okutymi. Po lewej stronie 1 duży pokój sklepiony z 2 oknami, piecem kaflowym, drzwiami ze szkła prowadzącymi do ogrodu”¹⁹. W dalszej części opisu realności wymieniona jest jeszcze znaczna liczba drzwi drewnianych, okutych, z zamkami. W opisie uwagę zwracają nie tylko drzwi drewniane – „fassowane” – ale także drzwi ze szkła prowadzące do ogrodu. Oznacza to, że przestrzeń izby mieszkalnej położonej w dolnej kondygnacji otwarta była na ogrodowe założenie zarówno przez okna, jak i przeszklone drzwi. Zajazd zatem miał od tyłu charakter bardziej reprezentacyjny.

1.2. Lokalizacja i kształt otworu drzwiowego

Rouget podaje następujące wskazówki: „Brama wiezdana, albo główne drzwi domowe powinny zawsze być umieszczone ile możności w samym środku budowli dla tego, ażeby z sieni wygodnie było wynieść do wszystkich części teyże”²⁰. W jarosławskich kamienicach lokalizacja drzwi uzależniona była praktycznie od układu wnętrza. Centralnie sytuowana wiata decydowała o centralnym wjeździe, dlatego też w kamienicach pięcio- i siedmioosiowych zarówno bramy wjazdowe, jak i drzwi główne sytuowane były na osi centralnej. Jednak w kamienicach lokalizowanych na węższych działkach, cztero- lub trzyosiowych, zdarza się przesunięcie sieni do bocznej osi, tym samym otwór drzwiowy nie wyznacza osi symetrii elewacji.

Otwory drzwiowe najczęściej zamykane były łukiem półkolistym, rzadziej łukiem koszowym. Potwierdzają tę regułę zachowane obiekty architektury oraz późnobarokowe drzwi w kamienicy przy Rynek 7 i przy ul. Ostrojskich 2. Łukowe zamknięcia są w Jarosławiu bardziej popularne niż otwory prostokątne. Te drugie stosowane są chętnie dopiero w 1. połowie XIX wieku. Na kształt otworu drzwiowego wyraźnie wpływa rodzaj zastosowanego w przejeździe lub sieni sklepienia. Zdecydowaną większość przejazdów

¹⁸ Księga spadkowa, MJ.Arch. 17, s. 301.

¹⁹ Księga spadkowa, MJ.Arch. 17, s. 373.

²⁰ Rouget 1827, 137.

i sieni w Jarosławiu kryją sklepienia krzyżowe, krzyżowe z gurtami, koleby z lunetami lub sklepienia żaglaste. One jednoznacznie wyznaczają łukowe zamknięcie otworu drzwiowego. Wyjątek stanowi prostokątny otwór w kamienicy przy Rynek 9, ale powstał on w wyniku przebudowy obiektu. W sieniach zamkniętych stropem płaskim występują zwykle prostokątne otwory drzwiowe.

1.3. Detal na stolarce i elewacji

Bramy i drzwi barokowe, ich lokalizacja, wygląd, kompozycja (zarówno deskowo-szpungowych drzwi opieranych, jak i drzwi o konstrukcji ramowo-płycinowej) oparte były na zastosowaniu symetrii względem pionowej osi. W Jarosławiu takie drzwi były stosunkowo skromne. Ich plastyka zależała od głębokości stosowanych profilowań opierzenia, ślemienia i listwy przymykowej. Prawdopodobnie nie posiadały one szczególnej oprawy architektonicznej w postaci opasek, arkadek wspartych na podporach, wolutach czy

29. Ul. Grodzka 3, portal kamienny oraz nieistniejące drzwi ramowo-płycinowe. Fot. K. Gottfried, MJ.F. Nr dz. III-C, sygn. 622

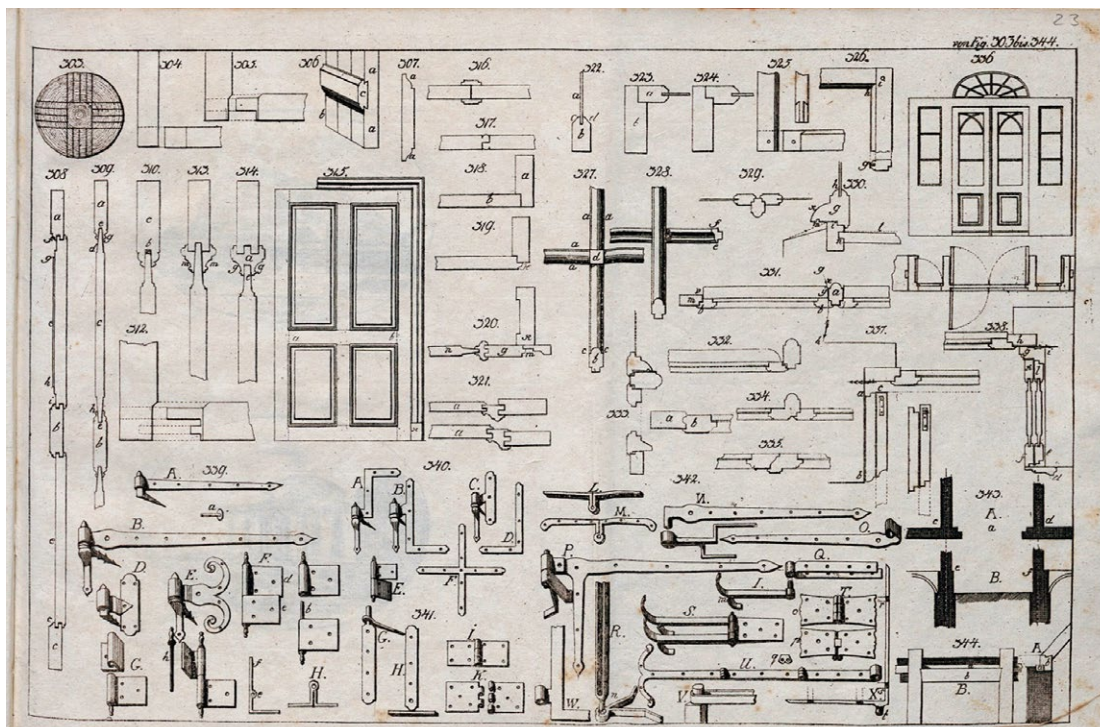
30. Ul. Spytka 3, nieistniejące drzwi deskowo-szpungowe, 1975 r. Fot. L. Starzak, Studium 1977, Kat. Nr. 88

31. Ul. Grodzka 22, nieistniejące drzwi klasycystyczne, 1975. Fot. L. Starzak, Studium 1977, Katalog Nr. 38

też wielkich portali, chociaż jedyny zachowany portal z kamienicy przy ul. Grodzkiej 3 może przeczyć tej regule. Jest to portal kamienny, ozdobiony bogatą dekoracją rzeźbiarską, o motywach wici latorośli wyrastającej z dzbanów oraz figur lwów w partii nadproża. Na zdjęciu z 1968 roku portal w oryginalnym miejscu przeznaczenia ujmuje drzwi pełne, ramowo-płycinowe, przypuszczalnie z 1. połowy XIX wieku. Obecnie znajduje się on w jarosławskim muzeum, w kamienicy Orsettich, i prowadzi do wnętrza wielkiej izby²¹. W klasycystycznych drzwiach w Jarosławiu pojawiają się podziały i detale architektoniczne w postaci łuków, arkad, pilastrów, boniowania oraz takich ozdób, jak elipsoidalne rozety, przewiązki, motywy dekoracyjne. Listwy przymykowe przybierają formę pilastrów z wyodrębnionym kanelowanym lub gładkim trzonem, partią cokołową i głowicą. W partii nadświetli chętnie stosowane są architektoniczne podziały w formie arkadowania.

²¹ Gottfried 1994, 44; Kieferling 2008, 170.

32. Wzornik zawiasów, haków oraz łączni w stolarcze z 1797 r. Fot za: Gilly 1797, ryc. 23

O ile w przypadku drzwi deskowo-szpungowych opieranych trudno o precyzyjne datowanie (ponieważ drzwi tej konstrukcji występowały w długim przedziale czasowym), tak w drzwiach klasycystycznych detal stolarki wyraźnie wskazuje na czas ich powstania. Tym samym stolarka drzwiowa może być pomocna przy datowaniu obiektu architektonicznego – szczególnie w domach pozbawionych detalu, jak na przykład dom przy ul. Ogrodowej 21, gdzie prostą bryłę i gładką elewację zdobią głównie drzwi. Takie drzwi poprzez kumulację dekoracji w stosunku do detalu architektonicznego elewacji skupiają uwagę odbiorcy i stanowią główny akcent kompozycji elewacji. Warto zwrócić również uwagę na okucia drzwiowe, które stanowią integralny element stolarki drzwiowej. Oczywiście ich podstawową rolą była funkcja użytkowa, lecz nierzadko odgrywały one także rolę dekoracji, jako elementy plastyczne, ukształtowane w celu zawieszenia, otwierania i zamykania drzwi. Rozpowszechnione w XIX wieku formy zawiasów prezentuje podręcznik sztuki budowlanej, wydany w 1797 roku, z miedziorytami niemieckiego architekta i urbanisty Dawida Gilly²². Zarówno rodzaje zawiasów, jak i pokazane na jednej z kart sposoby łączenia poszczególnych elementów stolarki były stosowane w Jarosławiu jeszcze w 1. połowie XX wieku.

2. Drzwi historyzujące, eklektyczne i secesyjne w zabudowie z 2. połowy XIX i początku XX wieku

2.1. Przepisy i normy prawne

Intensywny rozwój miasta Jarosławia, a w tym wzmożony ruch budowlany, nastąpił w ostatniej ćwierci XIX wieku. Był on wynikiem wielu czynników, wzmiankowanych już wcześniej, jak uzyskanie autonomii, powołanie Jarosławia na stolicę powiatu, rozwój kolei oraz nadanie miastu funkcji przyczółka mostowego Twierdzy Przemyśl. Wpływ na

²² Gilly 1797, 23.

kształtowanie zabudowy miała także ustawa z dnia 28 kwietnia 1882 roku, zawierająca przepisy budowlane dla gmin miejskich na terenie Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, w tym dla miasta Jarosławia²³. Otworzyła ona radom gmin drogę to sporządzania aktów prawa miejscowego dotyczących zabudowy miast. „Rada gminna może oznaczyć okręg miasta, w którym tylko domy piętrowe stawiać wolno. W takim razie może Rada gminna wyjątkowo dozwolnić budowy domu parterowego w tym okręgu, jednak tylko pod warunkiem wprowadzenia murów w takiej grubości, ażeby w danym razie nasadzenie piętra było możliwe. Przepis ten jednak nie tyczy się domów położonych w ogrodzie” – czytamy w paragrafie 55 wspomnianej ustawy. W myśl tych uprawnień Rada Gminy Jarosław postanowiła powołać pięcioosobową komisję, której zadaniem było wypracowanie – wraz z inżynierem miejskim – planu regulacyjnego miasta oraz warunków zabudowy. Komisja zobowiązana była również do opracowania projektu nazw ulic²⁴. Dnia 11 kwietnia 1892 roku Rada Miasta Jarosławia podjęła uchwałę wyznaczającą sześć dzielnic: Śródmieście, Krakowskie, Głębockie, Leżajskie, Garbarze za Sanem i Misztale, poszerzając jednocześnie granice miasta. Odrębną uchwałą określone zostały nazwy ulic istniejących w nowo wyznaczonych dzielnicach²⁵. Kolejna uchwała podjęta w tym samym dniu, stosownie do uchwalonego wcześniej planu regulacji miasta, wyznaczyła rejon i warunki ich zabudowy²⁶.

Rejon A, obejmujący przede wszystkim Śródmieście, przeznaczony został pod „budynki piętrowe z materiału ogniotrwałego i ogniotrwale kryte w zwartym szeregu”. Rejon B mógł być zabudowany przez „domy piętrowe lub gustowne wille z materiału ogniotrwałego i ogniotrwale kryte” i należały doń ulice w części dzielnic Krakowskie i Głębockie. Przy wszelkich innych głównych ulicach nieobjętych rejonami A i B oraz bocznych ulicach rejonów A i B można było budować „domy parterowe z ogniotrwałego materiału i ogniotrwale kryte”. Rejon ten oznaczono literą C i obejmował on ulice Głębockiego oraz Leżajskiego. Na pozostałych obszarach mogły być budowane domy drewniane gontem kryte, na części także drewniane kryte słomą. Narzucone, choć bardzo ogólnie, warunki zabudowy określały jej gabaryty, poniekąd charakter i kształtowały krajobraz miasta. Zabudowa szeregową – zwartą zabudową domami wielorodzinnymi czy jednorodzinnymi w oddaleniu od ulicy narzucała jednocześnie miejsce lokalizacji otworu drzwiowego, a co za tym idzie – jego zamknięcie: formę drzwi, typ związany w dużej mierze z gabarytami, konstrukcją, wyglądem (bardziej lub mniej reprezentacyjnym), ozdobą. Wyraźnym odzwierciedleniem tych podziałów dzielnicowych jest zachowana do dzisiaj zabudowa, a tym samym stolarka drzwiowa.

Zabudowa miasta musiała być kształtowana zgodnie z przepisami prawa „budowniczego”. Poza różnego rodzaju nakazami i zakazami dotyczącymi projektowania, stawiało ono pewne warunki w stosunku do drzwi zewnętrznych. Ustawa zobowiązywała przede wszystkim do stosowania drzwi otwieranych do wnętrza budynku. Miały być one „urządzone” podobnie jak okna i okiennice, tak „aby na ulicę nie sterczały i zupełnie do muru

²³ Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 77 z 1882 r.

²⁴ Księga Uchwał Rady Komunalnej, MJ. AMJ. 18, s. 19.

²⁵ Księga Uchwał Rady Komunalnej, MJ.AMJ. 18, s. 261-264.

²⁶ Księga Uchwał Rady Komunalnej, MJ.AMJ. 18, s. 264-269.

przylegały²⁷. Ich wymiary zostały narzucone wyłącznie w stosunku do drzwi wewnętrznych, a wynikały z wysokości pomieszczeń, niemniej jednak wpływały także w pewnym stopniu na wielkość drzwi głównych, ponieważ „pokoje powinny być najmniej 2,50 m wysokie (...) drzwi wchodowe w pokojach najmniej 2 m wysokie a jeden m. szerokie”²⁸. Zatem drzwi główne też nie mogły być mniejsze, szczególnie w małych domach, domach w ogrodzie czy willach. Te warunki zmieniają się nieznacznie wraz z nową ustawą budowniczą dla wsi pomniejszych i miasteczek z dnia 13 października 1899 roku²⁹. Tam w paragrafie 25., określającym „wymiaru izb, względnie pokoi, okien i drzwi”, ustawodawca zmniejszył wysokość izb w domach parterowych do 220 cm (w piętrowych nadal obowiązywała wysokość 250 cm), a tym samym zmniejszyła się wysokość drzwi do 180 cm, a szerokość do 80 cm³⁰.

W kamienicach i domach wielorodzinnych wielkość otworu bramnego uzależniona była od szerokości i wysokości wjazdu na podwórze, który prowadził także do klatki schodowej. Szerokość wynosiła od 200 do 230 cm, natomiast wysokość od 320 do 380 cm. Wyjątek stanowi wjazd do domu wielorodzinnego przy ul. Kilińskiego 7 posiadający wymiary 245 na 430 cm. Drzwi główne do kamienic, zarówno tych o wysokim, jak i niższym standardzie, były zawsze dwuskrzydłowe. Ich szerokość wynosi od 140 do 165 cm (w drzwiach oficynowych 130 cm), a wysokość przeważnie od 300 do 360 cm. Rzadko, ale występują (zarówno w kamienicach, jak i domach wielorodzinnych) drzwi sięgające od 400 do 415 cm, przy stosunkowo niewielkiej szerokości. Ich wydłużone proporcje wynikają z dostosowania wysokości otworu do linii nadproży okien dolnej kondygnacji – a okna były usytuowane dość wysoko, gdyż kamienice wznoszono zwykle na wysokim podpiwniczeniu. Wydłużone nieco proporcje posiadają także secesyjne drzwi i bramy. Drzwi w domach jednorodzinnych są przede wszystkim mniejsze, po prostu dostosowane do gabarytów budynku. W dalszym ciągu przeważają drzwi dwuskrzydłowe, lecz powoli zaczynają być stosowane także drzwi jednoskrzydłowe. Ich szerokość wynosi przeważnie od 130 do 150 cm, a wysokość – od 270 do 300 cm, wyjątkowo 370 cm. W wyższych drzwiach nie zwiększa się wysokość skrzydeł drzwiowych, lecz stosowane są wyższe nadświetla. Być może zjawisko to jest zapowiedzią tendencji modernistycznych i otwarcia na doprowadzenie większej ilości światła do wnętrza budynku. Jednoskrzydłowe

²⁷ Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 77 z 1882 r., par. 53.

²⁸ Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 77 z 1882 r., par. 24.

²⁹ Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 133 z 1899 r. Przepisom teje ustawy podlegały wszystkie miejscowości z wyjątkiem Lwowa i Krakowa, czyli gmin miejskich, dla których do tej pory obowiązywała ustawa budownicza z 28 kwietnia 1882 r. oraz znacznie szerszych miejscowości podlegających ustawie budowniczej z 4 kwietnia 1889 r.

³⁰ Paragraf 25, teje ustawy precyzuje przepisy dotyczące stolarki drzwiowej wewnętrznej, co warto przytoczyć: „Drzwi pokoi względnie sal na piętrze przeznaczonych do zebrań większej ilości osób, jeśli nie ma pod tym względem specjalnych przepisów, urządzone być mają do otwierania na zewnątrz a wyjścia muszą prowadzić bezpośrednio również na zewnątrz. Szerokość takich drzwi ma również wynosić przynajmniej 1 m., oraz ma ich być taka ilość, by na każdych 50-70 osób jedno drzwi przypadały”. Co ciekawe, po raz pierwszy poruszony został także problem drzwi do obiektów sakralnych: „Drzwi kościołów i cerkwi mają być tak urządzone do otwierania na zewnątrz; w razie przekształcenia drzwi starożytnych, które przedstawiają wartość architektoniczną, należy poprzednio porozumieć się z odnośnym c.k. konserwatorem”.

drzwi stosowane są w pierwszej kolejności w wejściach do sklepów, przy nowo instalowanych przeszklonych witrynach.

Od podanych standardów odbiegają nieco wymiary stolarki drzwiowej w budynkach użyteczności publicznej. Z uwagi na większą liczbę korzystających z obiektu są one przede wszystkim szersze i wyższe. Takie właśnie są drzwi w budynku Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (pl. Mickiewicza 6), w hotelu „Viktoria” (pl. Mickiewicza 14), w budynku Stowarzyszenia Rzemieślników „Gwiazda” (ul. Franciszkańska 2), w Domu Korporacyjnym (ul. Lubelska 19) czy w Ratuszu (Rynek 1).

2.2. Lokalizacja oraz kształt otworu drzwiowego

Miejsce sytuowania wejściowych otworów drzwiowych uzależnione było przede wszystkim od programu funkcjonalno-użytkowego obiektu. W kamienicach czynszowych oraz domach wielorodzinnych, które zajmują całą szerokość działki (w zwartej zabudowie), zwykle o nieparzystej liczbie osi, brama wjazdowa lokalizowana była na osi. Centralnie sytuowany przejazd bramny łączył ulicę z podwórzem i zamykany był bramami od strony ulicy i od podwórza. Celem praktycznego użytkowania bram stosowane były w skrzydłach furtki. W Jarosławiu furtki występują zwykle w skrzydle prawym, a w lewym tworzą tylko furtki pozorne dla uzyskania symetrii dekoracji zdobiącej drzwi.

W domach jednorodzinnych zmieniła się lokalizacja otworu drzwiowego. Domy jednorodzinne sytuowane były w niedużej odległości od ulicy, by przed frontową elewacją mogło znaleźć się miejsce na wąski ogródek. Zawsze były one budowane na planie prostokąta, zwykle jako jednokondygnacyjne i jednotraktowe, cztero- lub pięcioosiowe, niekiedy jako bliźniacze z jedną ścianą wspólną. Ich elewacje zdobiły architektoniczne detale w postaci gzymsów, lizen lub pilastrów, opasek okiennych, podokienników; czasami zdobienia stanowiły elementy rzeźbiarskie, figury świętych w półkolistych wnękach i motywy sztukatorskie, jak girlandy, wianki, konsole. Artykulację fasad wzbogacały ryzality. Drzwi główne w domach z wąskim ogródkiem lokalizowano zawsze w elewacji szczytowej – bocznej – albo w elewacji tylnej (rzadziej). Jeżeli drzwi główne występowały w elewacji bocznej, to zwykle i tak w elewacji tylnej wprowadzano drugie drzwi, prowadzące bezpośrednio lub pośrednio przez werandę do ogrodu. Wprawdzie projekty domów nie zawsze uwzględniają werandy czy ganki, ale były one w Jarosławiu bardzo popularne, na przykład przy ulicach: Poniatowskiego, Kościuszki, Kilińskiego, Pełkińskiej. Niestety, niewiele z nich przetrwało do naszych czasów. Niekiedy ganki dobudowywano także przy bocznym wejściu. Ich lokalizacja uzależniona była od wolnego miejsca w stosunku do granicy działki. Ponieważ domy stawiano na wysokim podpiwniczeniu, drzwi główne wynoszono na poziom kilku stopni. Kształtowane były one zgodnie z tendencjami stylowymi i zapewne możliwościami finansowymi właścicieli. Węższą grupę zabudowy jednorodzinnej stanowią domy cofnięte w głąb parceli i oddalone od ulicy kilka metrów. Taka lokalizacja jednocześnie skutkowałą zmianą lokalizacji otworu drzwiowego, który w tym układzie powraca na elewację frontową.

W omawianym okresie kształt otworu zależał w dużym stopniu, podobnie jak we wcześniejszej epoce, od zastosowanego w przejeździe lub sieni rodzaju sklepienia. W przejazdach bramnych zamkniętych sklepieniem krzyżowym, kolebkowym czy kolebą z gurtami stosowano łukowe zamknięcia otworu drzwiowego: półkoliste, odcinkowe, koszone

33. Ul. Kościuszki 12,
dom Marii Turzańskiej, 1976 r.
Fot. K. Ziemia, MJ.F. 36517

(na przykład przy ulicach: Kraszewskiego 4, Franciszkańskiej 2, 3 Maja 24, Raclawickiej 28, Słowackiego 20, przy pl. Mickiewicza 6 i pl. Mickiewicza 8), a przy wnętrzach sklepionych płasko otwory bramne i drzwiowe były prostokątne. Łukowe zamknięcia są chętniej stosowane w kamienicach, w zabudowie o dużych gabarytach, natomiast prostokątne – w domach jednorodzinnych. Wyjątkowy przykład stanowi, a raczej stanowiła, stolarka w domu przy ul. Kościuszki 12, niestety wymieniona na nową.

Dom ten należał do uznanej pianistki Marii Turzańskiej i został wybudowany w stylu mauretańskim według projektu przywiezionego z Algierii, z ozdobną stolarką drzwiową i okienną, zamkniętą łukiem podwyższonym. W domu Turzańskiej, jak w wielu innych przypadkach, kształt zamknięcia otworu drzwiowego nawiązywał do kształtu sąsiadujących otworów okiennych.

Otwory okienne i drzwiowe, korespondując ze sobą, tworzą jednorodną i harmonijną kompozycję przede wszystkich dolnych kondygnacji kamienic, a także – jak widać na powyższym przykładzie – domów o znacznie mniejszych gabarytach.

2.3. Detal ozdobny na stolarce i elewacji

Zastosowane motywy na stolarce drzwiowej wielokrotnie korespondują z detalem na elewacji, szczególnie w przypadku stolarki o architektonicznym wystroju. Chętnie stosowany motyw naczółka trójkątnego, półkolistego czy przerywanego stosowany w drzwiach o architektonicznym opierzeniu występuje także nad oknami (na przykład przy ul. Kraszewskiego 6, 10 – na projekcie³¹, przy ul. Grunwaldzkiej 13, ul. Rybackiej 4). Pojawiają się również inne detale zaczerpnięte z motywów na elewacjach. Ciekawy przykład zastosowania tych samych motywów ozdobnych stanowią drzwi w domu wielorodzinnym przy ul. Kraszewskiego 43, gdzie występują nie tylko trójkątne naczółki, lecz także motyw fartuszka w dolnej płycinie, analogiczny do użytego w nadprożu oraz płycinach pod oknami.

Powiązany ze stolarką jest również bogaty wystrój architektoniczny elewacji dawnego budynku Sądu Powiatowego przy ul. 3 Maja 6 (obecnie kamienica mieszkalna). Tutaj

³¹ Por. proj. kamienicy, APP.AMJ. 251, s. 249-271.

trójkątne naczółki w drzwiach korespondują z naczółkami okien 1. kondygnacji, a zastosowane snycerskie detale w płycinach, na kształt półpostaci ujmujących motyw herbu, korespondują z hermami na pilastrach pomiędzy oknami. W budynku Stowarzyszenia Rzemieślników „Gwiazda”, zlokalizowanego przy ul. Franciszkańskiej 2, drzwi nie były uwzględnione w projekcie Jana Bigo³², ale ich wykonawca nawiązał w nadświetlu do nazwy stowarzyszenia, stosując podział szczeblinami na kształt gwiazdy, co zapewne nie jest przypadkowe. Motyw gwiazdy był wprawdzie wrysowany w projekcie architektonicznym ponad wejściem, lecz realizacja odbiegła w tym zakresie od projektu. Ponad wejściem pojawiła się wnęka z figurą patrona stowarzyszenia – św. Józefa, poniżej został umieszczony napis „Gwiazda”, a dopiero w nadświetlu stolarz wprowadził motyw gwiazdy.

Nieliczne przykłady jarosławskiej stolarki secesyjnej pokazują, że chętnie stosowany na elewacjach motyw koła czy też półkola przeciętego pionowo listwami powtarzany jest na drzwiach. Przykładem mogą być drzwi w budynkach przy ulicach: Kasztelańskiej 2, Raclawickiej 26, Rynek 10 (niezachowane). Interesujące powiązanie dekoracji stolarki z detalem na elewacji występuje w kamienicy przy ul. Kilińskiego 7. Zastosowany we fryzie pod gzymsem wieńczącym motyw stylizowanej gałązki liściastej został przetransponowany na skrzydło drzwiowe w postaci płaskiego reliefu. Zapewne to pomysł wykonawcy (stolarza), gdyż w projekcie budowlanym stolarka w ogóle nie została wrysowana przez autora projektu arch. Jana Stobieckiego.

Zdarza się, że stolarka drzwiowa z uwagi na bogaty repertuar detali ornamentalnych stanowi najbardziej ozdobny element elewacji. Szczególnie w domach jednorodzinnych, parterowych, o mniejszych gabarytach, stolarka przyciąga uwagę i dominuje w całości wystroju fasady (na przykład w domach przy ulicach: Dominikańskiej 1, 9, 11, 23; Raclawickiej 26, 29; Rybackiej 1, 4; Morgenbessera 2). W tych przypadkach gładkie elewacje, pozbawione detalu, tylko zwieńczone gzymsem, ozdobione są wyłącznie dekoracyjnymi

34. Ul. Kraszewskiego 43, drzwi główne z motywem fartuszka, analogicznym do naczółków w kamienicy. Fot. J. Stęchły

³² Por. APP.AMJ. 252, s. 87-127, proj. s. 85, 105-107.

35. Ul. Kilińskiego 7, wrota, fragment zwieńczenia kamienicy z fryzem liściastym, motywy stylizowanych liści na stolarce drzwiowej oraz fryzie pod gzymsem wieńczącym. Fot. J. Stęchły

drzwiami. W domach, gdzie drzwi występują w elewacjach bocznych lub tylnych, zdecydowanie związek pomiędzy detalem stolarki a detalem elewacji jest mniejszy. Tę regułę potwierdzają również drzwi, które wykonywano na podstawie wzorników stolarki drzwiowej. Gotowe wzorce były zwykle wiernie odtwarzane lub z mało znaczącymi zmianami. Były one dostosowane do charakteru, stylu budynku, ale zwykle niepowiązane z detalem na elewacji.

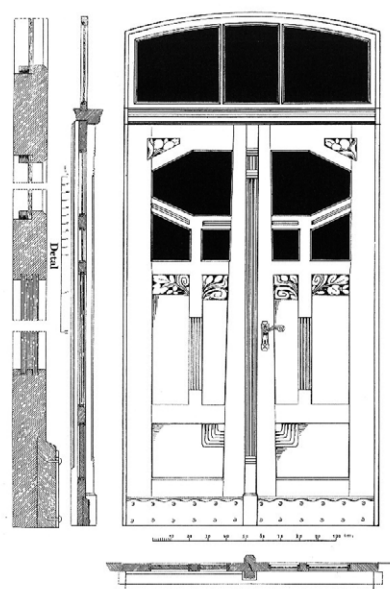
Jarosławscy rzemieślnicy zaczerpnęli i zastosowali takie gotowe wzory stolarki w przypadku trzech obiektów, a mianowicie w wielorodzinnych domach przy ulicach: Poniatowskiego 31, Dominikańskiej 13 i Kraszewskiego 35. Zastosowane w nich drzwi zostały wykonane na podstawie unikatowego wzornika stolarki drzwiowej wydane w Lipsku w 1912 roku³³. Dom przy ul. Poniatowskiego 31, wybudowany w latach 1910-1911, wyposażony został w dwuskrzydłowe drzwi secesyjne, ramowo-płycinowe, z dekoracją reliefową o motywach roślinnych. Elewację frontową budynku, artykułowaną pilastrami i dwoma ryzalitami, które wieńczą szczyty oraz sterczyny, ozdabiają motywy kół przeciętych pionowo wydłużonymi listwami i kostkowym gzymsem, a zatem są to motywy spójne stylowo z dekoracją stolarki. Spójność wynika jednak z zastosowania tego samego zespołu cech formalnych, ale nie tych samych motywów.

Podobnie sytuacja wygląda w domu wielorodzinnym przy ulicy Dominikańskiej 13, wybudowanym w latach 1911-1913 według projektu arch. Jana Stobieckiego³⁴. Dom należał do koncesjonowanego majstra murarskiego Stanisława Wajdowicza³⁵. Wyróżnia się

³³ Mühlau 1912.

³⁴ APP.AMJ. 632, cz. I, s. 90-151, proj. 108-109.

³⁵ Stanisław Wajdowicz, ur. 18 lipca 1877 r., zm. 8 kwietnia 1936 r. Koncesję na murarstwo c.k. Starostwa w Jarosławiu uzyskał dnia 11 lutego 1909 r. Została ona wydana na podstawie świadectwa c.k. Namiestnictwa z dnia 9 kwietnia 1908 r. W 1913 r. Wajdowicz wybudował dla siebie drugi dom w niedalekim sąsiedztwie, dom pod najem przy ul. Brzostków – obecnie tę parcelę zajmuje dom pod numerem 18, por. APP.AMJ. 632, cz. I, s. 90-151, proj. s. 163-167. Materiały archiwalne potwierdzają również, że z czasem Wajdowicz zajmował się także projektowaniem. Zaprojektował (i prawdopodobnie też

on spośród zabudowy ulicy gabarytami i wystrojem, kształtem stolarki okiennej i drzwiowej. Jego projekt budowlany obejmował dość ozdobne drzwi ramowo-płycinowe z prześwitami i nadświetlem, w stylu historyzmu, lecz nie został w pełni wykorzystany. Otwór drzwiowy zajęły secesyjne drzwi ramowo-płycinowe, ozdobione płaskim roślinnym reliefem, wykonane na podstawie aktualnego i modnego wzorca, a nie projektu budowlanego.

Analogiczne drzwi znajdują się w parterowym domu przy ul. Kraszewskiego 35 i potwierdzają tę samą regułę.

2.4. Drzwi z inicjałami

Pośród historyzującej stolarki drzwiowej z przełomu wieków XIX i XX trzy obiekty w Jarosławiu wyróżniają się dodatkowym elementem składowym. Są to inicjały właścicieli nieruchomości wkomponowane w ozdobne, kute kraty przysłaniające prześwity drzwiowe. Dwoje drzwi o analogicznej konstrukcji ramowo-płycinowej i bogatej oprawie architektonicznej zostały wykonane do dwóch budynków w niedalekim sąsiedztwie. Występują one w kamienicach czynszowych przy ul. Kraszewskiego 12 i 13. Obydwa obiekty zaprojektowane zostały przez budowniczego z Jarosławia inż. Kazimierza Kotłowskiego i wybudowane w ostatnich latach XIX wieku. Drzwi, a raczej brama pod numerem 12 – dwuskrzydłowa z furtkami i nadświetlem – zamyka wejście sieni przejazdowej reprezentacyjnej kamienicy, która wybudowana została dla Władysława Jahla³⁶. Jahl był osobą wykształconą – doktorem praw, adwokatem – wieloletnim wiceburmistrzem (1883-1901) i członkiem Rady Miasta (1883-1904), a w późniejszym czasie posłem do Sejmu Krajowego – w którym został członkiem Wydziału Krajowego – oraz do Rady Państwa w Wiedniu. Był aktywnym politykiem, wielce szanowanym i zasłużonym dla miasta działaczem, z tego też względu wyróżniony został 22 października 1901 roku tytułem Honorowego

wybudował) w 1932 r. dom przy obecnej ul. gen. Chłopickiego 2 dla Marii Brzozowskiej, por. APP. AMJ. 638, cz. II, s. 398-401, oraz w 1934 r. dom przy obecnej ul. Jana Pawła II 32 dla Karola Maciejewskiego, por. APP.AMJ. 640, s. 396.

³⁶ Kieferling K., *Dom mieszkalny przy ul. Kraszewskiego 12*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, 2009, AWUOZ w Przemyślu.

36. Ul. Dominikańska 13, dom wielorodzinny, w którym stolarka drzwiowa wykonana została według wzornika secesyjnej stolarki drzwiowej. Fot. za: Mühlau 1912, s. 11

Obywatela Miasta Jarosławia³⁷. Jego kamienica przy ulicy Kraszewskiego 12 zamykała kwartał zabudowy czynszowej o wysokim standardzie, należącej do najbogatszych i cenionych osobistości w mieście, takich jak: Wawrzyniec Karlsleder – przedsiębiorca budowlany, Bernard Henner – jeden z najwybitniejszych fotografów w Galicji, Samuel Kornman – inżynier budownictwa i geometra oraz Emil Bałaban – pensjonowany urzędnik, mąż Melanii z domu Kornman. Dom Jahla wyróżnia brama, bogata pod względem ornamentalnym, ozdobiona kratą z wpisanym pośrodku tondem i monogramem WJ.

Bardzo podobna brama zamyka otwór drzwiowy kamienicy pod numerem 13, wybudowanej po przeciwnej stronie ulicy w 1898 roku dla Karola Ungeheuera. Zachodnia pierzeja ulicy Kraszewskiego charakteryzowała się ciągiem zwartej, dwukondygnacyjnej zabudowy, dużo skromniejszej od kamienic najbardziej majątnych potentatów miejskich. Karol Ungeheuer nie należał do elity miasta. Był cieślą. Przybył do Jarosławia z końcem lat 80. XIX wieku. O jego pracy dowiadujemy się z protokołów Rady Miasta, które wzmiankują albo o konieczności zapłaty za wykonane przez Ungeheuera prace, albo o jego udziale w przetargu na roboty ciesielskie. Potwierdzają realizację prac między innymi na terenie koszar na Giergoncie³⁸ (przy ul. Czarnieckiego) i w nadbudowie 2. piętra w Koszarach Obrony Krajowej³⁹ (przy ul. Kościuszki). Protokoły poświadczają też złożenie ofert na przebudowę budynku miejskiego pod. Lk. 57 w Rynku⁴⁰, czyli ówczesnej siedziby magistratu, a dzisiaj kamienicy zwanej Attavantich pod numerem 5, na budowę nowej Strażnicy Miejskiej (1892)⁴¹, obecnie Szkoły Ekonomicznej oraz na budowę stajni na bydło w nowej Rzeźni Miejskiej (ul. Nad Sanem 49)⁴². Niewątpliwie liczne realizacje ciesielskie wpłynęły na przyjęcie Karola Ungeheuera z rodziną do związku gminy miejskiej Jarosław (uchwałą Rady Miasta z dnia 19 marca 1908 roku)⁴³. Drzwi własnego domu Karol Ungeheuer ozdobił, podobnie jak Jahl, swoimi inicjałami KU.

Inicjały na drzwiach wskazywały i przypominały właściciela kamienicy, podkreślały jego majątność, wyróżniały drzwi spośród pozostałych anonimowych dzieł rzemiosła użytkowo-artystycznego. Jednak w obydwu omówionych przypadkach mają nieco inny wymiar i znaczenie. W reprezentacyjnej kamienicy należącej do zamożnego Władysława Jahla bogata forma stolarki i inicjały nie dziwią. W domu Karola Ungeheuera sam typ stolarki już zastanawia, gdyż brama z furtkami prowadzi do holu zamkniętego wewnątrz kolejnym przepierzeniem (nie do wjazdowej sieni), opatrzona jest bogatym opierzeniem architektonicznym i „podpisana” inicjałami właściciela. Program funkcjonalno-użytkowy domu nie zobowiązywał do tego typu i tej wielkości drzwi. Tutaj są one bez wątpienia formą nobilitacji i mocnym akcentem w kompozycji elewacji oraz jej wystroju. W ten sposób cieśla starał się wyróżnić, poprzez reprezentacyjną stolarkę drzwiową dążyć do standardów wyznaczonych przez sąsiada.

³⁷ Bienkowska 2009, 52-53.

³⁸ MJ.AMJ. 18, s. 25.

³⁹ MJ.AMJ. 18, s. 211.

⁴⁰ MJ.AMJ. 18, s. 306.

⁴¹ MJ.AMJ. 18, s. 311.

⁴² MJ.AMJ. 18, s. 311.

⁴³ MJ.AMJ. 20, s. 110.

Podobny przykład stanowią drzwi w skromnym domu przy ul. Jana Pawła II 13, który należał do Karola i Józefy Gaberlików⁴⁴. Od początku przeznaczony był on do wynajęcia dla oficerów „w przychodzie”, licznie przybywających do Jarosławia w ostatniej dekadzie XIX wieku. Gaberlik pracował w magistracie jako kasjer⁴⁵. Podobnie jak Jahl i Ungeheuer, skorzystał z usług miejskiego budowniczego inż. Kotłowskiego i w latach 1898-1899 wybudował parterowy dom, szczytem ustawiony do ulicy. Stolarkę drzwiową o ramowo-płycinowej konstrukcji, zdobioną motywami architektonicznymi, wzbogacił kutymi kratami w prześwitach i nadświetlu, gdzie umieścił wśród zawijasów literę G – pierwszą literę nazwiska. Drzwi do budynku usytuowane są w bocznej elewacji, nie na froncie od strony ulicy, a mimo to posiadają bogatą oprawę. Ciekawe, że wszystkie domy projektował Kotłowski, żaden z jego projektów nie obejmował stolarki, a wszystkie drzwi są podobne do siebie i posiadają inicjały. Najpewniej pochodzą z tego samego warsztatu stolarskiego, być może warsztatu samego Karola Ungeheuera.

Monogram na drzwiach występował także w kamienicy wspomnianego fotografa Bernarda Hennera. W Jarosławiu pracował on w latach 1890-1906⁴⁶. W latach 1899-1900 wybudował przy ul. Kraszewskiego 2 kamienicę⁴⁷, którą syn Gabriel wspomina w autobiograficznej powieści. Między innymi napisał: „bogata w rzeźby fasada, misterny balkon, brama, na której wśród girland dębowych liści wplecione były monogramy rodziców rzeźbiarską sztuką”⁴⁸. Drzwi nie przetrwały, obecnie istniejące – eklektyczne – musiały w szybkim czasie zastąpić oryginalne. Być może przeszkadzały kolejnemu właścicielowi⁴⁹. Drzwi

37. Drzwi z inicjałami właścicieli domów wkomponowanymi w ozdobne kraty, ul. Kraszewskiego 12 i 13 oraz ul. Jana Pawła II 13. Fot. J. Stęchły

⁴⁴ APP.AMJ. 249, cz. II, s. 432-444 (materiały do domu i projekt), por. też Kieferling K., *Dom mieszkalny przy ul. Jana Pawła 13*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, 2009, AWUOZ w Przemyślu.

⁴⁵ Por. Zięba 2008, 446.

⁴⁶ Stojak 2006, 17.

⁴⁷ Por. APP.AMJ. 246, cz. II, s. 198-205, 262-265.

⁴⁸ Cyt. za: Stojak 2009, 18.

⁴⁹ Kamienicę nabył w 1905 r. dr Zygmunt Dajches i tam prowadził swoją kancelarię adwokacką.

z monogramem BH występowały także we wnętrzu kamienicy. Wahadłowe drzwi w sieni były przeszklone szybą trawioną z napisem „Fotograf” i inicjałami BH⁵⁰.

Opisane drzwi są potwierdzeniem znaczenia stolarki jako detalu architektonicznego, jak i elementu symbolicznego – granicy – wejścia do nieruchomości, która stanowi czyjąś własność (Jahla, Ungeheuera czy Gaberlika). Są one znakiem tej własności. W przypadku Ungeheura i Gaberlika wyraźnie wskazują na zjawisko nobilitacji przez sztukę. Jednocześnie stają się okazją do zacierania różnic statusu społecznego⁵¹.

Zjawisko tego rodzaju nobilitacji, które można dostrzec w drzwiach z inicjałami, daje się rozszerzyć także na inne drzwi. W ciągu zabudowy ulicy Kraszewskiego, w kierunku parku, znajduje się przede wszystkim stolarka o konstrukcji ramowo-płycinowej z architektoniczną dekoracją, detalem znacznie bogatszym od detalu stosowanego na elewacjach. Nagromadzenie elementów snycerskich wraz ozdobnymi metalowymi kratami i barwnymi szklami w nadświetlach nie równoważą dekoracji na froncie, one skupiają uwagę, akcentują wejście i pod względem wystroju dominują w elewacji. Sprzyjała temu także kolorystyka stolarki, która nawet w przypadku zachowania naturalnego drewna, zastosowanego fladowania czy koloru zieleni, brązu bądź czerni, wyróżniała się na tle przeważnie ugowych i piaskowych tynków, w tonacji cieplej szarości lub ochry, barwionych w masie tylko naturalnymi pigmentami.

2.5. Drzwi w sklepowych witrynach

Główne ciągi zabudowy kształtowane na przełomie wieków XIX i XX w Jarosławiu, zwłaszcza ulice Krakowska i Hetmańska na Krakowskim Przedmieściu, podobnie jak Grodzka, Sobieskiego i Rynek w Śródmieściu, stanowiły główne trakty handlowo-usługowe. Dolne kondygnacje kamienic już w fazie projektowej przeznaczone były na usługi wyznaczone potrzebami mieszkańców i rosnącej klienteli. Zajmowały je sklepy, restauracje, księgarnie, różnego rodzaju punkty usługowe. Każdy skomunikowany był z wnętrzem odrębnymi drzwiami, które bardzo często powiązane były ze sklepową witryną. Tendencja urządzenia drewnianych instalacji wokół okien wystawowych i otworów drzwiowych pojawiła się w Jarosławiu na przełomie wieków XIX i XX.

Urządzenie sklepowej wystawy (nazywanej wówczas potocznie portalem) lub wykonanie nowego otworu drzwiowego i wstawienie drzwi lub okien „ku ulicy” lub „ku domom sąsiednim” wymagały uzyskania pozwolenia (konsensu)⁵². Bez konsensu można było dokonać tylko naprawy drzwi istniejących⁵³. Rozpatrywane przez przedstawicieli magistratu wnioski zwykle uzyskiwały pozytywną opinię. W drodze uchwały podejmowanej przez Radę Gminy wnioskodawcy otrzymywali pozwolenie najczęściej pod następującymi warunkami:

⁵⁰ Według relacji pana Henryka Góreckiego – fotografa z Jarosławia – te drzwi występowały jeszcze w latach 80. XX w. Por. też Ziębińska 1975, 1.

⁵¹ Tendencja oznakowania własności inicjałami dotyczyła nie tylko stolarki, ale także balkonów. Na kutech balustradach też chętnie umieszczano monogramy. Do dziś występują one m.in. w kamienicach przy ul. Grodzkiej 5, ul. Grunwaldzkiej 2, ul. Kraszewskiego 29, ul. Sobieskiego 1 i 5.

⁵² Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 77 z 1882 r., par. 2.

⁵³ Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 77 z 1882 r., par. 4. Por. też. Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 133 z 1899 r., par. 1f.

38. Ul. Grodzka, widok z początku XX w. Fot. ZP. B. Ryznera

„1) Drzwi mają być ozdobnie wykonane i otwierane do wnętrza tak aby przed lico budynków nie występowały

2) Stopnie przed lico budynku nie mogą występować

3) Roboty mają być wykonane przez koncesjonowanych majstrów”⁵⁴.

Te warunki, postawione niejakiemu A. Dillerowi, który zwracał się z prośbą o zgodę na umieszczenie drzwi w narożniku dwupiętrowego budynku przy ul. Krakowskiej (obecnie ul. Jana Pawła II 9), były regułą i powtarzały się praktycznie w każdym tego typu pozwoleniu, czy to na „urządzenie” nowych drzwi, czy „urządzenie wystawy sklepowej”. W przypadku wystaw drzwi stawały się ich integralnym elementem, spójnym pod względem formalnym i stylistycznym. Początkowo witryny sklepowe występowały jako pojedyncze gabloty, z czasem ujmowały pojedyncze okna i wejścia do sklepów, aż zaczęły zajmować w całości powierzchnie dolnych kondygnacji kamienic. Łącząc się, tworzyły całe pierzeje i ciągi, a tym samym wyznaczały handlowe pasaże w mieście. Nie były one

39. Ul. Grodzka, kamienice nr 16, 18 i 20, 1935 r. Fot. za: LNNBU. fond 26, rkps 60, k. 97

⁵⁴ Por. APP.AMJ. 276, 67.

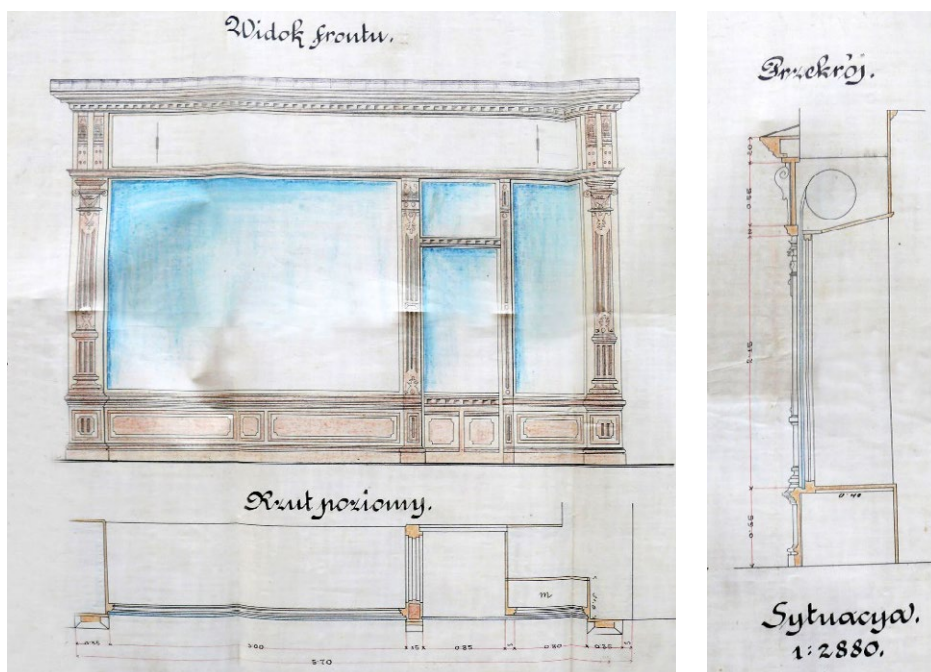

40. Ul. Grodzka, kamienice nr 3, 5, 7, l. 60. XX w.
Fot. ZP. J. Czechowicza

projektowane wraz z architekturą. Projektanci kamienic, szczególnie tych o wysokim standardzie, których dolne kondygnacje były przeznaczone na usługi, pozostawiali duże okna wystawowe i otwory drzwiowe oraz przestrzenie pomiędzy nimi do zagospodarowania. W ten sposób powstawały oryginalne instalacje stolarskie, indywidualnie kształtowane na zamówienie właściciela lub najemcy sklepu. Podbudowę całej instalacji stanowiła partia cokołowa, rozczłonkowana zazwyczaj płycinami. Strefa powyżej artykułowana była przy pomocy prostych słupków, lizen, pilastrów lub półkolumnienek, wspierających gzymсы, arkady, belkowanie. W partii belkowania, wysuniętego mocniej przed lico fasady, ukrywano zazwyczaj skrzynię mieszczącą rolowane żaluzje. Od góry całość zamykał mocno wysunięty gzymс wieńczący.

Występujące w witrynach ozdobne elementy snycerskie bywały zaczerpnięte z elewacji kamienicy. Chętnie wykorzystywano historyczne, eklektyczne czy secesyjne motywy i detale architektoniczne. Ten schemat strukturalny oczywiście ewoluował, zmieniały się proporcje, motywy dekoracyjne, profilowania. Struktura architektoniczna była modyfikowana w zależności od tendencji stylowych, a wraz z nią ewoluowała stolarka drzwiowa. Zasadniczo artykulacja witryn była wyznacznikiem artykulacji stolarki drzwiowej. Zatem drzwi powielają schemat podziału zastosowanego w ściennej boazerii. W dole występowała płycina, powyżej prześwit, a w górze nadświetle. Różnica pomiędzy drzwiami w witrynach a drzwiami zamykającymi wejścia główne do domów i kamienic występowała przede wszystkim w rozstawie ramiaków. Ponadto w drzwiach wkomponowanych w witryny dominowały prześwity, ich rozmiary były zdecydowanie większe i umożliwiały zobaczenie wnętrza sklepu. Wejścia zabezpieczano przy pomocy powszechnie stosowanych żaluzji, jako że konsens na wykonanie witryny wydawany był często pod warunkiem zamknięcia na „żelazne role”.

Dnia 24 lipca 1900 roku Leon Blatt z firmy Henryka Blatta trudniącej się handlem galanterią i odzieżą męską zwrócił się z wnioskiem o pozwolenie na „wystawienie portalu

41. Projekt witryny sklepowej w kamienicy przy ul. Lubelskiej 4, proj. Piotr Kopystyński, zatw. 20.07.1900 r. APPAMJ. 251, s. 290

przy kamienicy Krakowskie Przedmieście 4 wraz z wyjęciem środkowego filaru między dwoma wschodnimi oknami i obniżenie sklepienia piwnicznego pod sklepem frontowym o 55 cm⁵⁵ (lsp. 79, obecnie ul. Grunwaldzka 4).

Magistrat udzielił pozwolenia dnia 4 sierpnia 1900 roku, lecz pod następującymi warunkami:

„1. Roboty mają być przez koncesjonowanych majstrów pod kierunkiem upoważnionego budowniczego.

2. Do podtrzymania górnych murów i stropów użyte być mają trzy trawerzy nr 35.
3. Portal ma być wybornie wygzemsowany, pośladowany i pełnymi szybami oszklony.
4. Zamknięcie portalu od strony ulicy ma być na żelazne role.
5. Framuga po prawej stronie ma być po 15 cm wglębiona.
6. Stopnie nie mogą przed zewnętrzną linię portalu ku chodnikowi występować”.

W tym samym roku o witrynę starał się również Józef Rohm, właściciel apteki Pod Czarnym Orłem mieszczącej się w kamienicy rynkowej pod numerem 54 (obecnie Rynek 8). Wniosek do magistratu o urządzenie portalu został rozpatrzony pozytywnie. Komisja, „biorąc pod uwagę względy bezpieczeństwa i estetyczne” nie sprzeciwiła się urządzeniu tegoż i udzieliła żądanego pozwolenia pod następującymi warunkami:

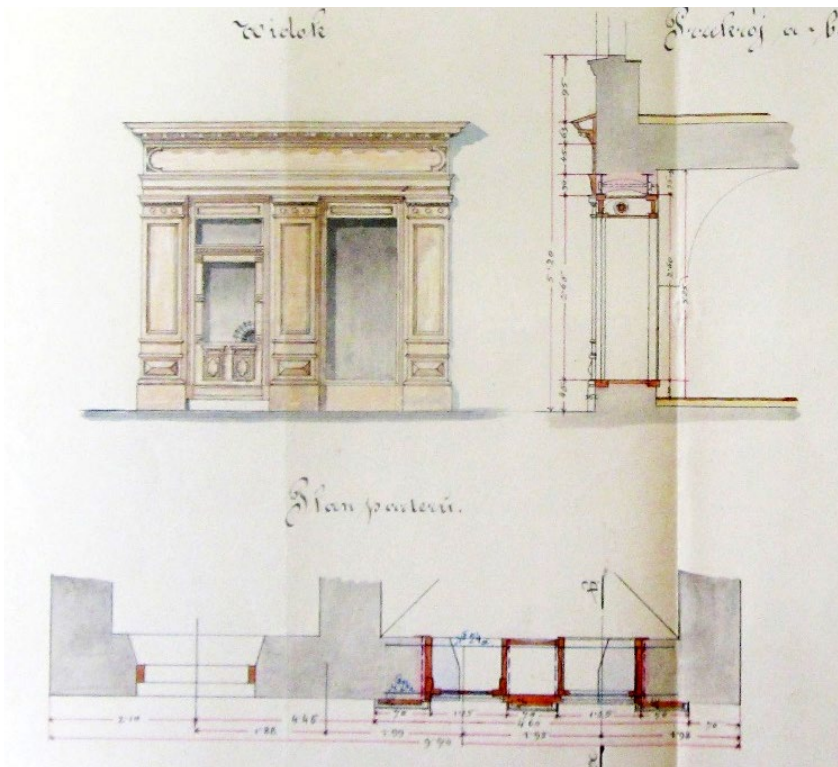
„1. Wystawa ma być ozdobnie ogzemsowana, wybornie polakierowana i pośladowana tudzież w wielkie szyby zaopatrzona.

2. Zamknięcie zewnętrzne otworów ma być na role urządzone.

3. Roboty mają być przez koncesjonowanych majstrów pod nadzorem upoważnionego budowniczego uskutecznione”⁵⁶.

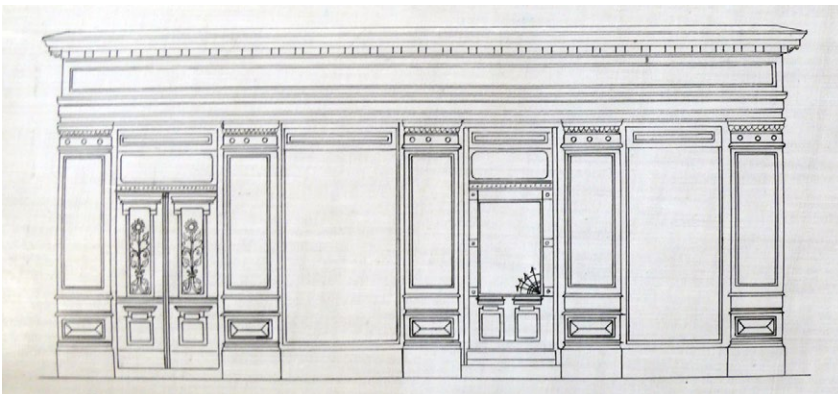
⁵⁵ APPAMJ. 251, s. 289, proj. s. 290, obejmujący widok, przekrój pionowy i poziomy oraz mapkę sytuacyjną, opracowany 20 lipca 1900 r. Na projekcie zgoda na ww. prace właściciela domu Izaaca Margulisa udzielona dnia 20 lipca 1900 r. w Marienbadzie.

⁵⁶ APPAMJ. 251, s. 73, proj. s. 71.

42. Projekt witryny sklepowej kamienicy przy Rynek 8 należącej do Józefa Rohma, proj. Kazimierz Kotłowski, zatw. 05.05.1900 r. APPAMJ. 251, s. 71

Przedmiotowa witryna zajmowała tylko część elewacji z wejściem do apteki, pozostała partia dolnej kondygnacji zyskała drewnianą instalację dopiero sześć lat później. Już nie inż. Kazimierz Kotłowski, lecz Józef Zajęc – majster murarski, koncesjonowany budowniczy – opracował projekt. Uwzględnił on widok frontowy witryny, przekrój poziomy

43. Plan przedłużenia portalu w kamienicy Rohma, Rynek 8, proj. Józef Zajęc, zatw. 13.03.1906 r. APPAMJ. 256, cz. I, s. 300

44. Witryna w kamienicy przy Rynek 8, stan z 2014 r. Fot. J. Stęchły

i pionowy oraz sytuację (w tym stolarkę drzwiową prowadzącą do sieni kamienicy), zgodnie z przepisami prawa budowlanego⁵⁷. Jest to jedyna witryna z tego czasu, jaka zachowała się w Jarosławiu do dzisiaj. Projektowana stolarka została zrealizowana w zakresie konstrukcji i formy, a detal w postaci kutej kraty potraktowano indywidualnie. Wykonawca zastosował w prześwicie motyw sieciowy, odmienny od projektowanego, powtarzający się w Jarosławiu jeszcze w dwóch innych obiektach⁵⁸.

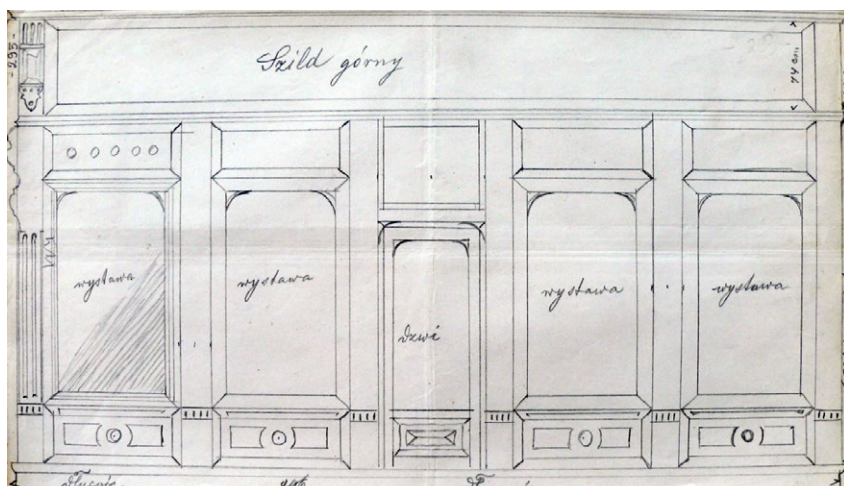
W pozwoleniach na instalacje witryn istotny jest jeszcze, często powtarzający się, zapis: „wybornie polakierowany i ofladrowany”.

Adolf Ulrich i Henryk Hant, którzy wnioskowali dnia 9 sierpnia 1900 roku o zgodę na urządzenie wystawy sklepowej w hotelu Pod Gwiazdą (obecnie ul. Grunwaldzka 24), użytkowali 25 sierpnia 1900 roku konsens magistratu pod warunkami:

„Wystawa nie może więcej jak 25 cm przed ścianę frontową na chodnik występować i ma być żelaznymi rolami zamykana.

Wystawa ma być ozdobnie ogzemsowana, wybornie polakierowana i ofladrowana i wielkimi taflowymi szybami oszklona.

Stopnie nie mogą przed wystawę na chodnik występować”⁵⁹.

45. Projekt witryny sklepowej w budynku hotelu „Gwiazda” przy ul. Grunwaldzkiej 24. APP.AMJ. 251, s. 295

Podobne warunki otrzymał Ludwik Styrna, starając się o konsens na realizację witryny i jej montaż w kamienicy przy ul. Hetmańskiej 281 (obecnie ul. Słowackiego). Wniosek z 6 marca 1907 roku został pozytywnie rozpatrzony przy spełnieniu następujących warunków:

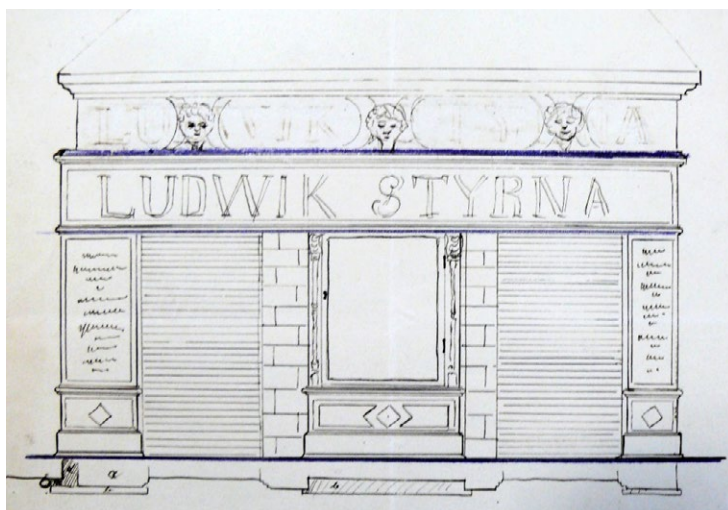
1. Nie może więcej niż 15 cm przed ścianę frontową ku chodnikowi wystawać,
2. Szyby mają być bez przedziałek,
3. Portal ma być ozdobnie pogzemsowany i ofladrowany,
4. Stopnie schodów mają być wewnątrz muru umieszczone i nie mogą na ulicę występować”⁶⁰.

⁵⁷ APP.AMJ. 256, cz. I, s. 300.

⁵⁸ Kraty takie występują też w drzwiach kamienicy przy ul. Kraszewskiego 4 oraz w dawnym Domu Korporacyjnym przy ul. Lubelskiej 19.

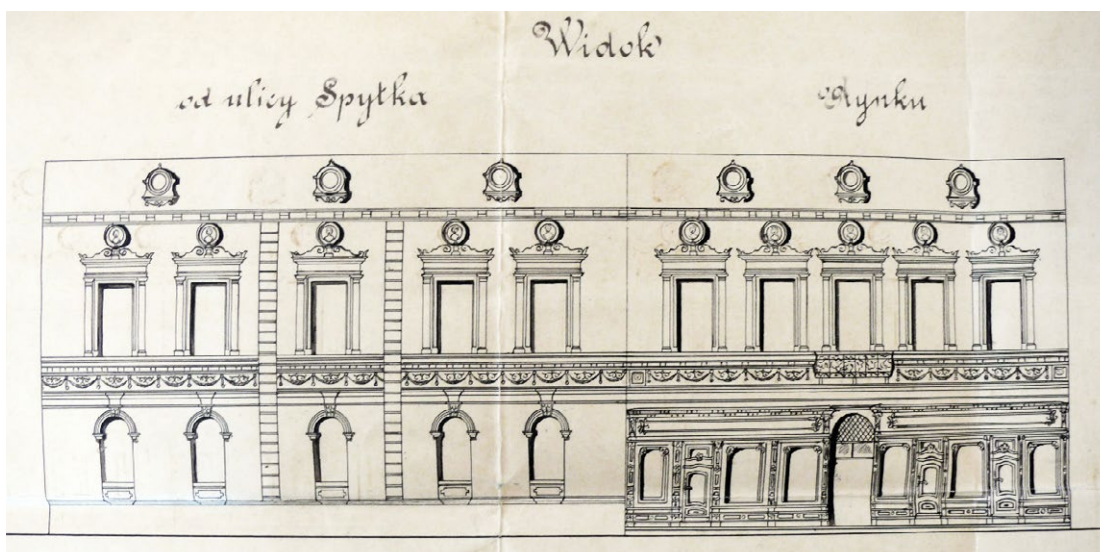
⁵⁹ APP.AMJ. 251, s. 294, proj. s. 295.

⁶⁰ APP.AMJ. 256, cz. II, s. 98-101, proj. s. 100.

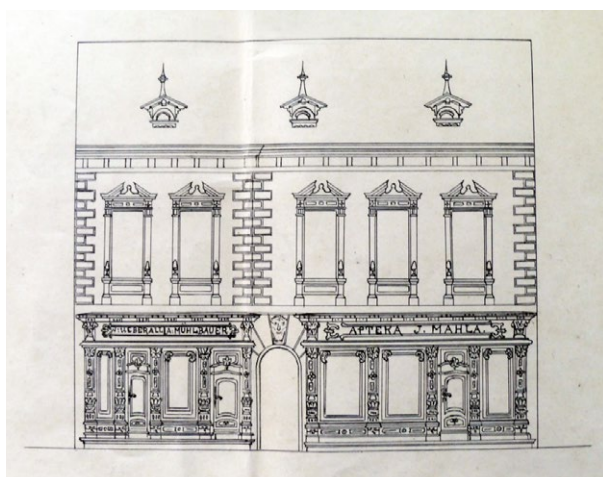

46. Projekt witryny sklepowej w kamienicy przy ul. Słowackiego (nr ?), d. ul. Hetmańskiej 281, zatw. 23.03.1907 r. APPAMJ. 256, cz. II, s. 100

Witryny wraz z drzwiami były zatem mocno „ogzemsowane” i „fladowane”, a więc powierzchnia ich była zabezpieczona i zdobiona warstwą kryjącą, imitującą słoje drewna. Te elementy wpływały na wygląd całej elewacji. Rozmiar i liczba profili, bogactwo ornamentyki, detalu, a także kolorystyka decydowały o wyglądzie całej elewacji. Zajmując całą szerokość fasady, wyróżniały mocno partię parteru i tworzyły optycznie mocną

47. Projekt fasady kamienicy przy Rynek 22, inż. Samuel Kornman. APPAMJ. 256, cz. I, s. 282

48. Projekt fasady kamienicy przy ul. Grodzkiej 8, inż. Samuel Kornman. APPAMJ. 256, cz. I, s. 311

podbudowę pod wyższe kondygnacje. Potwierdzają to kolejne przykłady – projekty przebudowy fasad dwóch staromiejskich kamienic: Rynek 22 i przy ul. Grodzkiej 8. Obydwa opracowane wraz z witrynami przez inż. Samuela Kornmana dla rodziny Überalla⁶¹.

W każdej z nich drzwi odgrywają istotną rolę. Te prowadzące do sklepów powiązane są z witryną, natomiast prowadzące do głównej sieni zapewne już istniały i dlatego nie zostały uwzględnione w projekcie. Prawdopodobnie funkcjonowały i musiały być w stanie technicznym, który pozwalał na dalsze użytkowanie. Oba powyższe przykłady wyraźnie wskazują na spójność elewacji z witrynami – nie tylko poprzez podziały architektoniczne, ale także wykorzystywanie motywów ozdobnych i detali. Stolarka drzwiowa w witrynie oraz detal architektoniczny elewacji korespondowały i współgrały ze sobą.

Nie tylko eklektyzm i historyzm, ale też skromna jarosławska secesja potwierdza tę koegzystencję. Interesujący przykład stanowi zachowana stolarka wpisana w witryny sklepowe w kamienicy przy ul. Kasztelańskiej 2, należącej na przełomie XIX i XX wieku do Bertę Apfelbaum, która zleciła w 1911 roku projekt domu znanemu jarosławskiemu budowniczemu Teodorowi Mielniczukowi⁶². Nie spełnił on jednak oczekiwań właścicielki, skoro wkrótce zleciła wykonanie nowego projektu budowniczemu z Tarnowa, inż. Stanisławowi Jarmakowskiemu⁶³. Jarmakowski wykorzystał opracowane przez Mielniczuka rozplanowanie kamienicy, zaprojektował dwie górne kondygnacje oraz elewacje budynku i nadał im secesyjny detal w postaci kół z pionowymi listwami. W kamienicy

49. Ul. Kasztelańska 2, fragment elewacji z motywami koła i pionowymi listwami, powtórzonymi w drzwiach i witrynach sklepowych usytuowanych w elewacji bocznej kamienicy. Fot. J. Stęchły

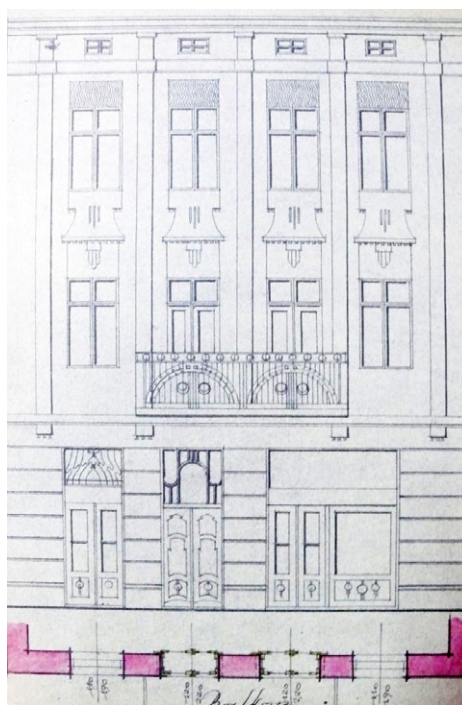
⁶¹ Wniosek Sauli Sternell i Leibe Überalla o konsens na „rekonstrukcję dachu i fasady” według projektu Samuela Kornmana w kamienicy narożnej Rynek róg ul. Spytka (ls. 11), obecnie Rynek 22, złożony dnia 28 lipca 1906 r., zatwierdzony został tylko w części. Z uwagi na koszty wnioskodawcy wycofali się jednak z remontu fasady, a wykonali tylko prace przy dachu (nastąpiła wówczas zmiana z gontu na blachę). Por. APP.AMJ. 256, cz. I, s. 272-282, proj. s. 282. Natomiast drugi projekt Kornmana na rekonstrukcję dachu i fasady kamienicy przy ul. Grodzkiej (ls. 129), obecnie ul. Grodzka 8, nie został w ogóle zrealizowany, a sam wniosek wycofano bez podania przyczyny. Por. APP.AMJ. 256, cz. I, s. 309-311, proj. s. 311.

⁶² APP.AMJ. 273, s. 1, 23-25.

⁶³ APP.AMJ. 276, s. 22.

zachowały się dwie witryny z drzwiami o takiej samej konstrukcji. Dekoracja z listew w płycinie drzwiowej i w witrynie nawiązuje do architektonicznych detali na elewacji. Motywy te stanowią istotny akcent w wystroju elewacji, występują na pilastrach podtrzymujących gzyms wieńczący budynek, a także na balustradzie balkonu. Witryny nie były uwzględnione w projekcie Jarmakowskiego, mimo to zostały przez wykonawcę – stolarza – trafnie wpisane w kompozycję ścian⁶⁴. W podobnym stylu została przebudowana elewacja kamienicy w Ryнку pod numerem 10. Warto zauważyć, że secesyjne witryny sklepowe już nie przysłaniają ścian dolnej kondygnacji, lecz wpisane są w otwory wystawowe. Wraz ze stolarką tworzą spójną całość, a ta powtarza motywy zastosowane w elewacji⁶⁵.

Poza wspomnianymi drewnianymi witrynami ze stolarką drzwiową w kamienicy Rynek 8 i przy ul. Kasztelańskiej 2 pozostałe, niestety, nie zachowały się. Niektóre projekty nie zostały zrealizowane, inne natomiast drewniane instalacje zostały całkowicie zdemontowane, wymienione lub zniszczone. Wszystkie, wraz z przekazami ikonograficznymi, świadczą o panujących na przełomie wieków tendencjach.

50. Projekt fasady kamienicy przy Rynek 10. APP.AMJ. 644, s. 61

2.6. Podwójne drzwi do sklepów

Stolarka drzwiowa w wielu kamienicach w obrębie Ryńku wyglądała nieco inaczej niż w kamienicach na przedmieściach. Tutaj witryny sklepowe stanowiły wtórne nawarstwienie w stosunku do nowożytniej zabudowy. Jeżeli były projektowane nowe fasady w całości, jak pokazują powyższe przykłady, witryny i stolarka stanowiły spójną całość. W innych przypadkach stolarka odbiegała od formy architektonicznej i stylowej elewacji. W sklepach stosowane były najczęściej drzwi podwójne albo drzwi „zasuwane żelaznymi rolami”. W przypadku drzwi podwójnych zewnętrzne pełniły przede wszystkim funkcję ochronną, zabezpieczającą wnętrze sklepu. Były to masywne drzwi deskowo-szpungowe, często obijane kutymi blachami lub drzwi metalowe, zawieszane na hakach z podpórką. Ich wygląd raczej nie odgrywał większego znaczenia dla właściciela, ale miał duże znaczenie użytkowe i estetyczne w odbiorze elewacji. Dlatego też drzwi stanowiące nawarstwienie, umieszczone często w nowo przebitym otworze drzwiowym stwarzały chaos w strukturze elewacji, powodowały architektoniczny nieład i dysharmonię. Brak ich integralności z architekturą pokazuje, jak istotną rolę odgrywa stolarka drzwiowa w kompozycji fasady; jakie znaczenie ma jej wielkość, lokalizacja, a także wygląd.

⁶⁴ Podobna secesyjna witryna i drzwi występowały w budynku przy ul. Spytka 4, por. Studium 1975. Katalog, poz. nr 94.

⁶⁵ Por. projekt fasady kamienicy przy Rynek 10, APP.AMJ. 644, s. 61.

51. Ul. Grodzka, nieistniejące drzwi deskowo-szpungowe, 1933 r. Fot. za: LNNB. fond 26, rkps 60, s. 52

52. Drzwi w elewacji frontowej kamienicy przy ul. Wąskiej 1, 1980 r. Fot. H. Górecki, M.J.F. Nr dz. III-D, sygn. 5940 i 5941. Drzwi w elewacji bocznej tej kamienicy. Fot. za: ANID OTR - sygn. 31.1, fot. 19.

53. Rynek 16, na osi drzwi główne do kamienicy, ramowo-płycinowe z nadświetlem, pełne. Od lewej zamknięte żaluzjami, po prawej objane blachami, 1955 r. Fot. K. Gottfried, M.J.F. Nr dz. III-B, sygn. 87557

54. Ul. Grodzka 18, drzwi okute blachami, 1937 r. Fot. za: LNNBU. fond 26, rkps 36, k. 338

55. Kamienica, Rynek 11, witryny sklepowe i drzwi zamykane żaluzjami oraz drzwi podwójne, od zewnątrz deskowo-szpungowe, objane blachami, 1979 r. Fot. H. Górecki, MJ.F. Nr dz. III-B, sygn. 4945

2.7. Drzwi w werandach i gankach

Stolarka drzewiana w drewnianych werandach i gankach jarosławskich domów murowanych jedno- i wielorodzinnych zachowała się w bardzo małym stopniu. Niestety, te obiekty zostały w większości rozebrane, obudowane lub wymurowane na nowo. Sama konstrukcja dobudówek warunkowała konstrukcję i formę drzwi. Werandy budowano przy tylnych elewacjach w celu wydzielenia zamkniętej przestrzeni na odpoczynek w ogrodowej scenerii albo jako wiatrołap. W dolnej części zabudowane były deskowaniem, a w górnej przeszklone. Tym samym stolarka zwykle posiadała prześwit. Drzwi konstrukcji ramowo-płycinowej zdobiono najczęściej płyciną – bardziej lub mniej wysuniętą – i szczeblinami w prześwitach. Ich podział i rodzaj szklenia stanowiły główny element dekoracyjności. Powszechnie stosowano tradycyjny podział na kształt kratownicy (prostej lub skośnej) o różnych proporcjach okienek. Popularne były szkła barwione w masie, w kolorze złotego ugru, czerwieni, zieleni, kobaltu.

3. Drzwi modernistyczne z lat 1918-1939

3.1. Przepisy i normy prawne, wielkość otworu drzwiowego

Zabudowa miasta po I wojnie światowej kształtowana była nadal na podstawie przepisów ustawy budowlanej z 1882 roku, znowelizowanej w 1907 roku⁶⁶. Podstawą był również plan regulacyjny dla miasta Jarosławia, sporządzony w Wydziale Krajowym we Lwowie w 1913 roku. Autorem planu był inż. Michał Czajkowski. Plan był przestrzegany i stopniowo realizowany⁶⁷. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 lutego 1928 roku o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli⁶⁸ stanowiło pierwsze polskie

⁶⁶ Dnia 7 lutego 1919 r. zostało ogłoszone rozporządzenie Naczelnika Państwa, na podstawie którego w dalszym ciągu należało stosować przepisy budowlane obowiązujące w państwie zaborcy, por. Dz.Pr., nr 14 z 7 lutego 1919 r., poz. 176. Dekret dotyczył tylko ziem byłego zaboru rosyjskiego, jednak na terenie Galicji również stosowano dotychczasowe przepisy budowlane.

⁶⁷ APP.AMJ. 594, s. 241-242; Popieluch 2011, 88.

⁶⁸ Dz.U., nr 23 z 1928 r., poz. 202.

prawo budowlane. Druga część rozporządzenia określała przepisy policyjno-budowlane. Wśród nich znalazł się zapis precyzujący wielkość otworów bramnych i drzwi w budynkach, które posiadają dostęp z podwórza i powinny mieć zapewnione połączenie z ulicą. Zgodnie z art. 179 lit. a wymienionego rozporządzenia bramy przejazdów powinny mieć „co najmniej szerokość 2,30 metra i wysokości 2,85 metra w świetle otworu, albo przejazdów, o szerokości 3-ech metrów, jeżeli znajdują się w odległości powyżej 30 metrów od ulicy, lub [lit. b] za pomocą sieni na wylot domu, o szerokości co najmniej 1,5 metra w świetle otworu, jeżeli znajdują się w odległości mniejszej od 30 metrów od ulicy”. Ponadto ściany i stropy bram oraz sieni powinny być ogniotrwałe⁶⁹.

Poza przytoczonymi regułami prawo budowlane z 1928 roku nie zawiera regulacji dotyczących stolarki drzwiowej. Drzwi, ich wielkość, forma i wygląd pozostawały w gestii architekta (lub budowniczego) albo tylko ich wykonawcy i inwestora. Jedynym prawnym wyznacznikiem ich rozmiarów mogły być jeszcze przepisy dotyczące wysokości pomieszczeń. Ta rzutowała na wielkość otworu drzwiowego. Wysokość pomieszczeń przeznaczonych na pobyt ludzi w domach parterowych i jednopiętrowych wynosiła 2,50 m, a w domach posiadających więcej niż dwie kondygnacje – 2,75 m⁷⁰. W związku ze stosowaną chętnie w modernistycznych kamienicach wysoką partią cokołową drzwi prowadzące do głównego holu są wysokie (350-400 cm) i stosunkowo wąskie (130-150 cm). Jeżeli są one niższe (mniej niż 300 cm), to bezpośrednio nad wejściem stosowane jest dodatkowe doświetlenie w postaci okna. Rozwiązanie takie spotykane jest częściej w domach i willach wolnostojących niż w kamienicach tworzących zwartą zabudowę. Te ostatnie posiadają większe drzwi, bardziej monumentalne w stosunku do drzwi w willach i domach jednorodzinnych.

W omawianym okresie, jak w żadnym z poprzednich, stolarka drzwiowa jest niezwykle spójna z projektem architektonicznym i zdecydowanie częściej wpisywano ją w projekty architektoniczne niż w okresach wcześniejszych.

3.2. Lokalizacja i kształt otworu drzwiowego

Lokalizacja otworu drzwiowego w zwartej zabudowie kamienic modernistycznych Jarosławia, w ciągach ulic Czarnieckiego, Sienkiewicza czy Słowackiego, wynika z symetrycznej kompozycji fasad. Są to zwykle domy dwu- lub trzykondygnacyjne, pięciopiętrowe, z centralnie usytuowaną klatką schodową prowadzącą do poszczególnych mieszkań. Z uwagi na taki program funkcjonalno-użytkowy drzwi główne sytuowano w osi budynku. Oś tę wyróżnia, poza wąskimi drzwiami, ciąg okien stanowiących doświetlenie klatki schodowej, ułożonych rytmicznie jedno nad drugim albo mocno wydłużonych. Posiadają one inne proporcje niż pozostałe okna, które tworzą charakterystyczne dla modernistycznych elewacji ciągi pasowe podbudowane nieraz podokiennym gzymsem. Oś główna z drzwiami i nierzadko schodkowym szczytem przelamuje horyzontalizm wynikający z ciągów wspomnianych szerokich okien. W kamienicach, w których klatka schodowa prowadzona jest przy tylnej elewacji, część frontową zajmują pomieszczenia z oknami o takiej samej szerokości, jak po bokach. Ta szerokość zwykle dominuje nad szerokością

⁶⁹ Por. Dz.U., nr 23 z 1928 r., poz. 202, art. 179.

⁷⁰ Dz.U., nr 23 z 1928 r., poz. 202, art. 242.

drzwi. Dlatego dla zrównowżenia stosunkowo wąskiego otworu drzwiowego tworzono wokół stolarki drzwiowej skromne portale. Najczęściej są to proste opaski albo uskoki w murze, zaakcentowane inną barwą lub fakturą tynku czy też lekko zaoblone ościeża, niekiedy zdobione płytkami podziałami na kształt płaskich boni.

W modernistycznej zabudowie Jarosławia, zarówno w zabudowie zwartej, jak i w domach wolnostojących, występują tylko prostokątne otwory drzwiowe. W tych drugich jednak otwór drzwiowy nie wyznacza głównej, środkowej osi kompozycyjnej fasady. Domy konstruowano na zasadzie modułów; elewacje są asymetryczne. Stolarką drzwiową, podobnie jak architekturą, rządzą: funkcjonalizm, użyteczność, prostota. Drzwi są sytuowane w cofniętych, zwykle bocznych modułach mieszczących klatkę schodową lub wiatrołap. Stanowią jeden z elementów asymetrycznej, harmonijnej kompozycji elewacji.

3.3. Detal ozdobny na stolarce i elewacji

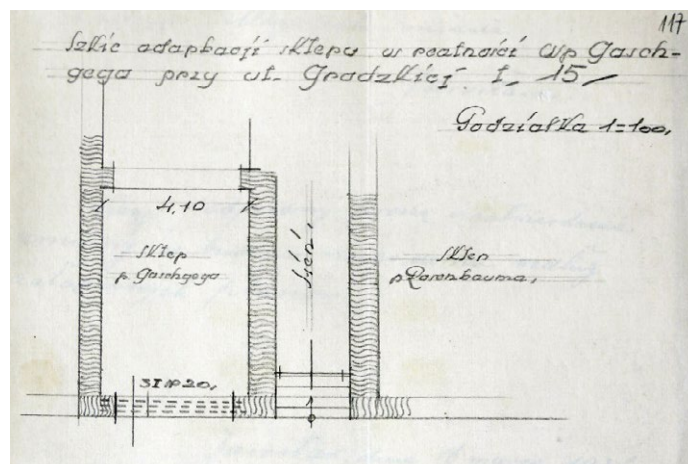
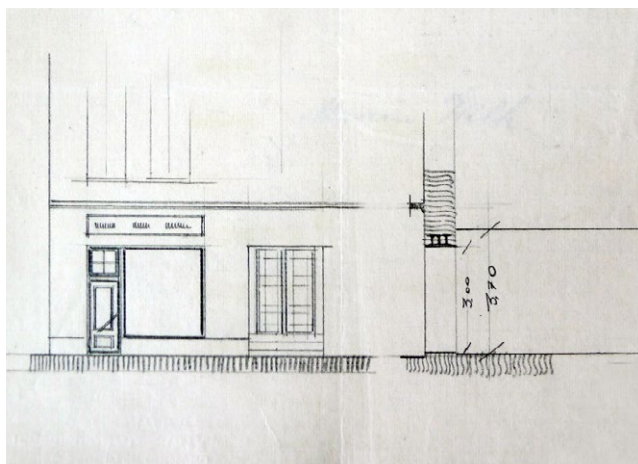
Modernistyczna stolarka drzwiowa jest prosta i pozbawiona historycznych oraz ornamentalnych detali, podobnie jak architektura. Jej ozdobę stanowią forma i podziały wynikające z konstrukcji. Konstrukcja (czytelna nawet od awersu) – ramiaki, płyciny oraz szczebliny w prześwitach – decyduje o wyglądzie drzwi. Różnice w drzwiach modernistycznych wynikają głównie z szerokości i liczby zastosowanych ramiaków. Od nich zależy rytm podziałów stolarki (prześwitów albo płycin). Ważnym wyznacznikiem jej wyglądu jest również użyty materiał, czyli drewno, najczęściej dębowe, pozbawione warstwy kryjącej. Szlachetność materiału i prosta konstrukcja decydują o walorach modernistycznych drzwi. Dopełnieniem są szyby, w domach o wyższym standardzie fazowane na krawędziach lub trawione.

Detal ozdobny stanowią kraty stosowane w prześwitach i nadświetlach. Metalowe pręty ułożone są w geometryczne wzory, najczęściej rytmicznie. Mocne pionowe elementy podkreślają wydłużone prześwity i wertykalizm stolarki. Kraty w drzwiach łączą się formalnie z metalowymi kratami okien piwnicznych i metalowymi elementami balustrad balkonów (ponieważ modernistyczne domy budowane były na wysokim podpiwniczeniu, w przyziemiu umieszczano okienka zabezpieczone kratami). Wszystkie te metalowe elementy drzwi, okien i balkonów tworzą jednorodną stylistycznie całość. Pod względem formy i skromnego detalu modernistyczne drzwi są spójne z elewacją, a co ważniejsze, są jednym z komponentów plastycznej kompozycji – obrazu – jakim jest elewacja.

3.4. Drzwi w sklepowych witrynach

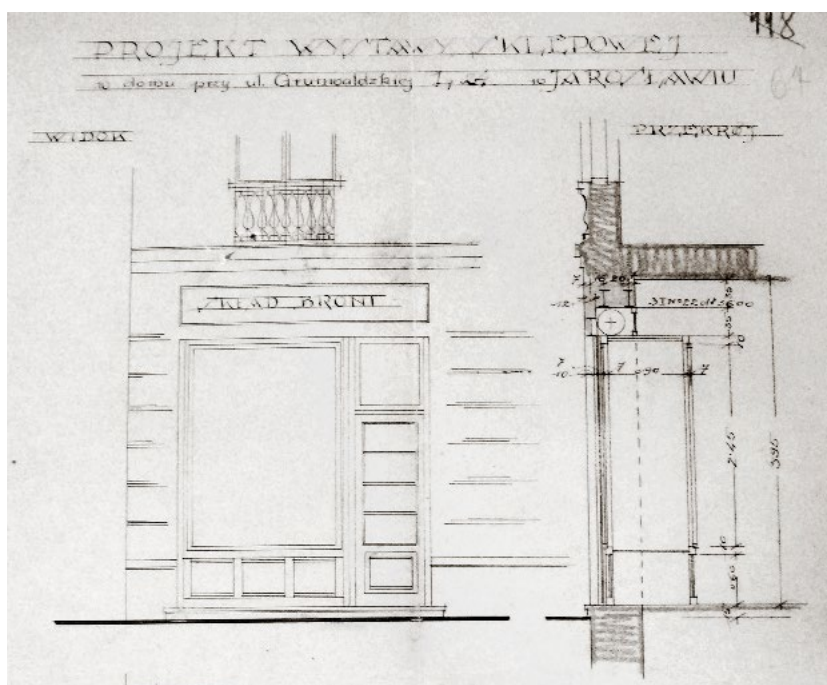
Nowe tendencje architektoniczne w okresie międzywojnia wpływają także na kształt witryn sklepowych, których drzwi stanowią integralny element⁷¹. Drewniane instalacje stolarskie zajmujące całe dolne kondygnacje kamienic oraz dekoracyjne obramienia drzwi wejściowych wraz z całym repertuarem detali historycznych i ornamentalnych stopniowo uległy likwidacji. W modernistycznych witrynach Jarosławia zaczęły dominować funkcjonalność i prostota oraz otwarcie na wewnętrzną przestrzeń. Podziały przeszkleń

⁷¹ Podstawą do analizy problemu są wyłącznie materiały archiwalne w postaci projektów kamienic oraz akt budowlanych dotyczących zabudowy Jarosławia. Niestety, typowe dla modernizmu witryny nie zachowały się do czasów współczesnych. Niemniej jednak zgromadzony materiał pozwala zauważyć tendencje panujące wówczas w kształtowaniu witryn i drzwi sklepowych.

drzwiowych oparte są na zestawieniu równoległych i prostopadłych względem siebie kierunków. Stolarka drzwiowa w nowych witrynach jest jeszcze bardziej uproszczona niż w głównych wejściach do domów. Nowoczesna technologia szkła wielkotaflowego pozwoliła na wprowadzenie dużej tafli szyby bez podziałów, a tym samym bez podpór wspierających skrzynie z żaluzjami. Modernistyczne witryny podbudowane są niską strefą cokołową, albo murowaną, albo drewnianą, rozczłonkowaną prostokątnymi płycinami i zespoloną z drzwiami o analogicznej konstrukcji. Za przykład może służyć projekt witryny łącznie z drzwiami dla pana Gaschgego, który w dniu 10 lutego 1926 roku wnioskuje do zarządu miasta o zatwierdzenie planów adaptacyjnych na magazyn, zmianę otworu drzwiowego oraz wprowadzenie nowego portalu do sklepu przy ul. Grodzkiej, numer realności 15. Owa witryna wraz z jednoskrzydłowymi drzwiami, nadświetlem i uchwytem w formie wydłużonej antaby, w układzie na skos, wyraźnie odzwierciedla zmiany, jakie zaszły w kształtowaniu witryn w dwudziestoleciu międzywojennym. Sąsiadujące główne wejście do kamienicy również zamykają modernistyczne drzwi ramowe z prześwitami. Podobny schemat kompozycyjny prezentuje witryna wraz z drzwiami w realności Jadwigi

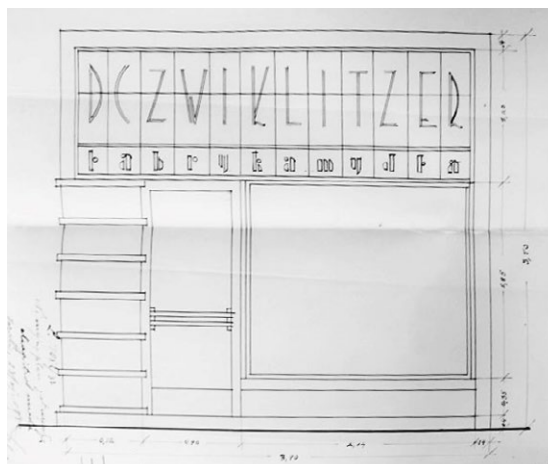
56. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grodzkiej [nr ?]. APP. AMJ. 634, s. 117

57. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grunwaldzkiej 24, Franciszek Babinetz, 1932 r. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 67

58. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grodzkiej 19, zatw. 27.01.1932 r. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 20

59. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grodzkiej 21. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 239

Urbaszkowej przy ul. Grunwaldzkiej 24. Drzwi jednoskrzydłowe mają tu wydzieloną wąską płycinę w dole, a wysoki prześwit podzielony został tylko poziomymi szczeblinami. Powyżej znajduje się wysokie nadświetle. Po lewej stronie okno przeszklone jedną taflą szkła podbudowane zostało partią cokołową z wydzielonymi płycinkami, analogicznie do drzwi. Projekt sygnowany przez budowniczego Franciszka Babinetza zatwierdzono 1 kwietnia 1932 roku pod następującymi warunkami:

„1. Portal ma być wykonany kosztem Macieja Sierżęgi dzierżawcy sklepu i nie będzie on sobie rościł później żadnych praw do portalu, pozostanie on własnością gminy.

Nie wolno urządzić stopni przed lico budynku.

Wystawa ma być zaopatrzona w żaluzje.

Roboty mają być wykonane przez koncesjonowanych majstrów⁷².

Kolejny przykład z ul. Grodzkiej stanowi projekt wystawy sklepowej przy realności Isp. 82 (obecnie nr 19), zatwierdzony 27 stycznia 1932 roku. Wejście do sklepu Künstlera Kalmanna zamknięte zostało drzwiami jednoskrzydłowymi z prześwitem i nadświetlem, a ujęte dwoma przeszklonymi dużymi oknami, nad którymi wydzielono pas pod reklamowe napisy⁷³.

W tym samym roku, 14 czerwca, Józef Koba wnioskował o „rekonstrukcję sklepu”, w tym urządzenie portalu przy ul. Grodzkiej, numer realności 24. Zarząd miasta uchwałą z 17 czerwca 1932 roku zatwierdził witrynę pod kilkoma warunkami:

„1) Portal ma być ściśle według planów wykonany.

2) Schodów wystających przed lico budynku bezwarunkowo wychodzić nie można.

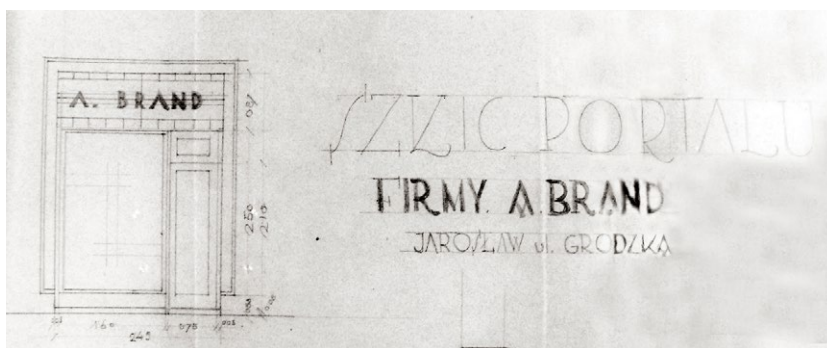
3) Wystawa ma być zamykana na żaluzje.

4) Roboty mają być wykonane przez koncesjonowanych majstrów”.

Projektowany sklep miał być filią Parowej Fabryki Mydła Dawida Czwiklitzera, który założył w 1867 roku w Katowicach pierwszą fabrykę mydła na Górnym Śląsku (w 1932 roku zarządzał nią już syn Adolf). Drzwi do sklepu, w całości przeszklone, zyskały tylko poziomą antabę rozciągającą się na całej ich szerokości.

⁷² APP.AMJ. 638, cz. II, s. 65-67.

⁷³ APP.AMJ. 638, cz. II, s. 20.

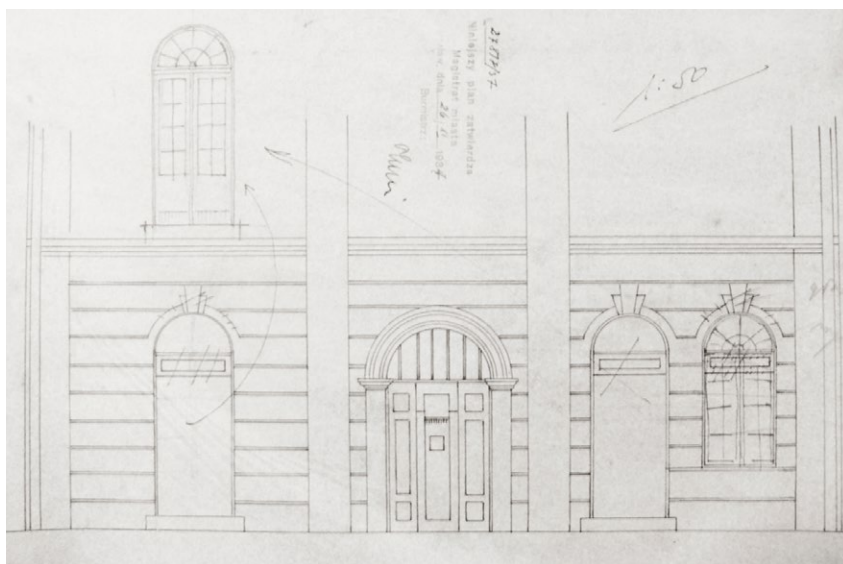

60. Projekt witryny przy ul. Grodzkiej (nr ?), proj. Jan Koprowicz, 1933 r. APPAMJ. 639, s. 485

Wniosek Anny Brand o wystawienie nowego portalu przy ul. Grodzkiej, numer realności 17, z dnia 29 sierpnia 1933 roku obejmował również skromną i prostą witrynę z zarysem drzwi ramowych⁷⁴.

Witryny były znakiem nowych czasów, jednak w uchwałach zarządu miejskiego wielokrotnie w dalszym ciągu pojawiały się zapisy jak z początku wieku: „Wystawa ma być zamykana na żaluzje”, „Nie wolno urządzić stopni przed lico budynku”. Wyjątek stanowią warunki określone w pozwoleniu na wykonanie rekonstrukcji okna wystawowego i drzwi wejściowych do sklepu w kamienicy Rynek 22 (obecnie Rynek 20), które było odpowiedzią na wniosek Mozera Klanga z dnia 26 października 1937 roku⁷⁵. Proponowane przez wnioskodawcę rozwiązania były dość tradycyjne, lecz warunki pozwolenia wyjątkowo „modernistyczne”:

- „1) Wyprawa dookoła otworów ma być zupełnie gładka.
- 2) Otwory okienne i wejściowe nie mogą mieć zamknięć żaluzjowych pełnych.
- 3) Zamknięcie otworów stanowić mogą – krata rozsuwana lub siatka żelazna z blachy ciętej ujęta w ramę z kątówek, do zdejmowania.
- 4) Stolarkę należy pomalować na kolor dębowy.
- 5) Na umieszczanie napisów i reklam firmowych należy uzyskać osobne zezwolenie.

61. Projekt witryn sklepowych w kamienicy przy Rynek 20, 1937 r. APPAMJ. 644, s. 110

⁷⁴ APPAMJ. 639, s. 485-486.

⁷⁵ APPAMJ. 644, s. 110.

62. Dolna kondygnacja kamienicy przy Rynek 20, ok. 1960 r. M.J.F. Nr dz. III-B, sygn. 82

6) Od zatwierdzonego projektu i warunków udzielonego zezwolenia odstępować nie wolno”.

Zapisy te są świadectwem zmian nie tylko stylowych, formalnych, ale i w poglądach środowisk decydujących o wyglądzie i estetyce miasta. Należy zauważyć, że wszystkie powyżej omówione przykłady dotyczą instalacji nowych witryn w zastany kontekst elewacji kamienic z XVII-wiecznym rodowodem (z wyjątkiem kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 24 pochodzącej z początku XX wieku). Stanowią one kolejne nawarstwienie w wyglądzie elewacji. Nowe witryny z większymi taflami szkła, bez podziałów, o „lekkiej konstrukcji” odciążały optycznie dolną kondygnację. Występowały one zwykle obok witryn starszych, z początku XX wieku, i potęgowały, niestety, dysharmonię elewacji. Powodowały brak równowagi pomiędzy poszczególnymi elementami składowymi fasad, a pod względem stylowym stanowiły obcy element⁷⁶.

4. Podsumowanie

Drzwi i bramy stanowią element, bez którego domy, kamienice czy budynki użyteczności publicznej nie mogłyby funkcjonować. Są one tak integralnie powiązane z elewacją, że ich znaczenia nie można pominąć w wyglądzie budynku. Od XVIII wieku do 1939 roku zachodzi wiele zależności pomiędzy drzwiami a elementami składowymi elewacji.

Wielkość otworu drzwiowego dostosowywana była do gabarytów obiektu budowlanego, a wyznaczały ją **funkcja (wjazd lub wejście) oraz najczęściej linia nadproży okien**. Ten poziom stanowił nieprzekraczalną wysokość drzwi w elewacji, zarówno w barokowej stolarce drzwiowej, jak i klasycystycznej, historyzującej i secesyjnej. W architekturze modernistycznej zasada ta też jest praktykowana, lecz dotyczy zdecydowanie części kamienic i domów w zwartej zabudowie. Od tej reguły odbiegają drzwi w willach modernistycznych i domach jednorodzinnych oraz domach wolnostojących, w których praktykowane są już odmienne zasady komponowania bryły budynku.

⁷⁶ Niestety, brak zabudowy miasta z okresu międzywojnia z usługowymi, pełnymi witrynami, dolnymi kondygnacjami uniemożliwia analizę tematu i kontekstu stolarstwa w kompozycji kamienic modernistycznych. Jedyne dwa przykłady, to kamienica Spetza przy ul. Słowackiego 5 oraz kamienica Dulibana przy ul. Jana Pawła II 6. Pierwsza reprezentuje modernizm w odmianie geometrycznej, druga – historyzującej. W obydwu przypadkach witryny stanowią ciąg okien wystawowych z drzwiami jednoskrzydłowymi wpisanymi w osi okien wyższych kondygnacji.

Wysokość skrzydeł drzwiowych w Jarosławiu od końca XVIII wieku do 1939 roku wynosi najczęściej 200-255 cm, rzadziej 260-275 cm. Często wyższe otwory drzwiowe dzielone są ślemieniem. W dwóch kamienicach, co ciekawe, wprowadzone zostały po dwa ślemiona. W drzwiach przy ul. Kraszewskiego 8 obydwa poziomy nadświetla zostały przeprute prześwitami, a w kamienicy przy ul. Kasztelańskiej 1 bezpośrednio nad skrzydłami zastosowano płyciny, a powyżej półkolistą ramę szkloną szkłem białym na kit. Najczęściej poziom lokalizacji ślemienia nawiązuje do wysokości, jaką wyznaczają ślemiona okien dolnej kondygnacji. Ta zasada, podobnie jak wskazana powyżej kwestia wysokości i lokalizacji otworu drzwiowego, naturalnie nie funkcjonuje w elewacjach modernistycznych obiektów budowlanych i architektonicznych.

Lokalizacja otworu drzwiowego zależała przede wszystkim **od programu funkcjonalno-użytkowego obiektu**. Jeżeli centralnym założeniem i głównym przepustem w obiekcie były wiata, przejazd bramny czy wejście na hol albo sień kamienicy, to bramy i drzwi były sytuowane na osi elewacji. One wyznaczały oś symetrii, względem której poszczególne elementy kompozycji elewacji były sytuowane, zawsze w równych odległościach względem siebie. Tylko modernistyczne elewacje domów wolnostojących odbiegają od tak ścisłej symetrii. Tutaj usytuowanie poszczególnych elementów kompozycji elewacji wynika z wyważonych proporcji, zestawionych rytmicznie brył, wykuszy, ryzalitów, okien. Choć stosowana jest asymetria wprowadzająca dynamikę, nie zakłóca ona harmonii kompozycji elewacji.

Elementy zdobnicze występujące na stolarce drzwiowej i elewacji **są ze sobą ściśle powiązane, korespondują pod względem formalnym i stylowym**. Detale ozdobne stosowane na stolarce nawiązują do detali architektonicznych z epoki, detali ornamentalnych, typowych dla stylu, w jakim obiekt został wybudowany⁷⁷. Barokowe są bardziej plastyczne i finezyjne, klasycystyczne – bardziej proste i tektoniczne. Wszystkie nawiązują do podziałów, porządków i detali architektonicznych stosowanych w epoce, w której powstały. Drzwi z końca XVIII i 1. połowy XIX wieku to przede wszystkim drzwi pełne, bez prześwitów, drzwi masywne. Poprzez swój ciężar optyczny wyznaczają mocny akcent w dolnej kondygnacji. W 2. połowie XIX i początku XX wieku drzwi zyskują nowy wygląd, bogaty pod względem ornamentalnym. Wydaje się, że cały repertuar detali architektonicznych stosowany na elewacjach przeniósł się w tym okresie na skrzydła drzwiowe. Mieszczą one półkolumny, pilastry, naczółki, kaboszony, rauty, detale rzeźbiarskie – takie jak maskarony, hermy, girlandy, ornamenty roślinne. To bogactwo dopełniają kolorowe szkła w nadświetlach, a także finezyjne kraty. Kraty o bogatej ornamentyce wypełniają zarówno prześwity, jak i nadświetla. Ważną rolę odgrywa w tym okresie kolorystyka drzwi. Zgodnie z przepisami prawa budowlanego „Fasady domów frontowych winny być ile możliwości zgodne z zasadami dobrego smaku. Wzbronionem jest używanie takich kolorów, które jaskrawością szpecą widok lub rażą oczy”⁷⁸. Elewacje w Jarosławiu utrzymane są zatem w naturalnych barwach, szerokiej gamie ugrów, ochry i ciepłych szarości. Na ich tle stolarka stanowi mocniejszy akcent. Często stosowana jest ugrowoobrazowa mazera (różne jej tonacje), ale stolarka malowana jest również w takich

⁷⁷ Por. też Bicz-Suknarowska 2001.

⁷⁸ Dz.U. i R.K dla Kr.G. i L. z W.Ks.Kr., nr 77 z 1882 r., par. 62.

kolorach, jak czerń (w zestawieniu ze stalowymi kratami w prześwitach), kolor zielonooliwkowy (od ciemnego po jaśniejsze tonacje) czy ugrowy. Podobnie jak na elewacjach, nie były to kolory krzykliwe, współgrały z barwą tynku, ale też wyróżniały się spośród całości. Czasami stolarka drzwiowa korespondowała z okienną, przy mazerowanych drzwiach okna również bywały mazerowane⁷⁹. Modernizm zupełnie rezygnuje z bogatej dekoracji. Stolarka drzwiowa jest podporządkowana regułom, jakimi kieruje się architektura. Prostota, rytm, duże prześwity w myśl idei większego dostępu do światła. Brak jest ozdób i detali, jak na elewacji. Ozdobę w modernizmie stanowi sam materiał, z jakiego drzwi zostały wykonane oraz rytm podziałów, niekiedy szlifowane lub trawione szyby i proste kraty.

Wygląd drzwi zależał od rangi ulicy, charakteru jej zabudowy, właściciela i projektanta. Bezwzględnie ranga ulicy decydowała o wyglądzie drzwi, a charakter zabudowy narzucały plany regulacyjne miasta. Główne pasaż miejskie ze zwartą zabudową, reprezentacyjnymi kamienicami, szczególnie tymi w narożach kwartałów, posiadały reprezentacyjne drzwi. Są one bardziej ozdobne, niejednokrotnie mają o wiele bogatszą dekorację niż sama elewacja kamienicy, często wpisane w ciągi popularnych na przełomie wieków XIX i XX witryn sklepowych. W domach wielorodzinnych lub jednorodzinnych na jarosławskich przedmieściach znaczenie stolarki w wystroju elewacji maleje. Drzwi sytuowane są najczęściej w elewacji bocznej, szczytowej. Pod względem zastosowanej konstrukcji i poziomu technicznego wykonania nie różnią się od drzwi w kamienicach przy głównych ciągach ulic, lecz pod względem bogactwa detalu i ozdoby ich ranga jest o stopień (lub więcej) niższa. Drzwi przestają pełnić rolę wizytówki domu. Często sytuowane są na elewacji tylnej, w dobudowanym wiatrołapie lub ganku. Są niewidoczne dla przechodniów, nie stanowią przedmiotu „ogłędzin”. Dlatego też drzwi „domów w ogrodach” są znacznie skromniejsze. Estetyczne, zdobione detalami snycerskimi, kutymi kratami w prześwitach i nadświetlach, lecz już nie tak bogate. Ten fakt potwierdza, że drzwi odgrywały ogromną rolę, nie tylko tę podstawową – użytkową, ale także stanowiły wizytówkę domu.

Wygląd drzwi zależał również **od określonego przez projektanta wystroju architektonicznego obiektu, detalu, jego stylistyki.** Architekt bądź budowniczy musiał dostosować projekt do wymogów prawnych – przepisów budowlanych, przeciwpożarowych, aktów prawa miejscowego; musiał uwzględnić w projekcie kształt otworu drzwiowego, lecz już niekoniecznie stolarkę. Miał jednak prawo do nadania drzwiom takiej formy, jaką uznał za najodpowiedniejszą w kontekście całej elewacji i bryły budynku.

Jarosławskie realizacje świadczą, że w obiektach projektowanych łącznie ze stolarką drzwi są bardziej spójne z elewacją, zarówno pod względem kształtu otworu drzwiowego, jak i zdobnictwa, motywów ornamentalnych oraz detali stosowanych na elewacji. Analizowany materiał potwierdza również, że architekci częściej niż budowniczowie projektujący domy uwzględniają formę stolarki drzwiowej. Oni nie pozostawiają otworów drzwiowych pustych, lecz wpisują chociażby ramowy podział drzwi, co świadczy

⁷⁹ Niestety, wnioski te oparte są na wąskiej grupie obiektów, oryginalna stolarka okienna w Jarosławiu zachowała się w małym stopniu i dostęp do niej jest ograniczony. Obserwacje i badania stratygraficzne wykazują, że niejednokrotnie była spójna ze stolarką drzwiową, szczególnie przy zastosowaniu mazerunku.

o znaczeniu, jaką stolarka miała dla architektów jako jeden z elementów powiązanych integralnie z architekturą. Architekci z przełomu wieków XIX i XX, jak Stanisław Majerski, Teodor Mielniczuk, Samuel Kornman, Jan Stobiecki, wypełniają zwykle otwory drzwiowe stolarką dostosowaną do obiektu. Projektujący budowniczowie nie przywiązują tak wielkiej wagi do detalu, jakim jest stolarka, chociaż zdarza się, że wrysowane są w ich projektach podziały ramowe, bez żadnych szczegółów, pozwalające odczytać propozycję konstrukcji. W modernizmie ta tendencja wydaje się obowiązująca. Tutaj trudno znaleźć projekt architektoniczny bez wrysowanej stolarki drzwiowej. Tadeusz Broniewski, Emil Pretorius, Kazimierz Błotnicki, Stanisław Babinetz, Izaak Metzger, Stanisław Sierankiewicz, Leon Willman, a nawet projektujący budowniczowie nie pozostawiają otworów drzwiowych bez wypełnienia. Odgrywali oni zatem główną rolę w kształtowaniu wyglądu stolarki drzwiowej. Sam właściciel zapewne nie pozostawał obojętny i mógł narzucić własne wyobrażenia, wymagania, a nawet znaki, co ma to miejsce w stolarce z inicjałami.

Jak widać, bramy i drzwi miały **duże znaczenie dla ich właścicieli**. Poprzez bogaty wystrój architektoniczny, snycerski, metalowe detale, przeszklenia z różnego typu szkła (białego, trawionego, barwionego) dodawały świetności elewacji i właścicielowi. Drzwi stawały się wizytówką domu, wyznacznikiem statusu społecznego i ekonomicznego właściciela. Ich wygląd w dużej mierze zależał od stanowiska, godności, kultury i poczucia estetyki zamawiającego. Drzwi **zawsze stanowiły granicę** pomiędzy miejscem publicznym a prywatnym, oddzielały dwa światy. Niekiedy ten na pozór pełen splendoru i norm od tego czynszowego, codziennego, podwórkowego.

Okazuje się, że podstawowe wytyczne Palladia – dostosowanie drzwi do wielkości budynku, do stanowiska właściciela i do tego, co ma być przez drzwi wprowadzone i wniesione – były aktualne przez kolejne stulecia, aż do 1939 roku.

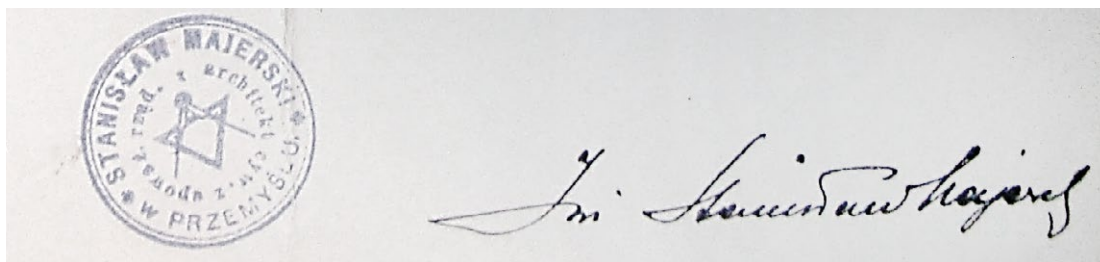
IV. Projektanci i wykonawcy stolarki drzwiowej

W 2. połowie XIX i na początku XX wieku twórcami jarosławskiej zabudowy miasta byli głównie budowniczowie, którzy na podstawie obowiązujących przepisów posiadali koncesje uprawniające do projektowania domów. Wykształceni inżynierowie i architekci stanowili węższą grupę. Jak się okazuje, wszyscy oni byli równocześnie projektantami stolarki drzwiowej. Wyznaczali jej lokalizację, wielkość, proporcje, podziały, a niekiedy rodzaj konstrukcji i detali ornamentalnych. Należy zauważyć, że architekci zdecydowanie częściej niż budowniczowie wrysowywali drzwi na projektach elewacji i nie pozostawiali pustych otworów wejściowych. Przywiązywali do stolarki, jako elementu integralnego budowl, większą uwagę. Spośród liczego grona jarosławskich projektantów do najprężniej działających należeli inżynierowie miejscy: Kazimierz Kotłowski, Stanisław Rutkowski, Teodor Mielniczuk i Piotr Kopystyński, a poza nimi przede wszystkim inż. Samuel Kornman oraz koncesjonowani budowniczowie: Franciszek Babinetz, Jan Bigo, Edward Derczyński, Wojciech Kaczmarek, Jan Pielechowski i Józef Zajac. Na terenie miasta działali również projektanci z innych miejscowości, między innymi inż. Natan Citron z Przemyśla, koncesjonowani budowniczowie: Michał Cieplik, Marceł Pilsner, Antoni Slavik i Alojzy Slavik – wszyscy z Przemyśla oraz Stanisław Jarmakowski z Tarnowa i Roman Chlebowski ze Stanisławowa. Wąską grupę architektów reprezentowali: Stanisław Majerski z Przemyśla, Jan Stobiecki pochodzący ze Lwowa, lecz czasowo zamieszkały w Jarosławiu, a także Piotr Emilewicz z Rzeszowa oraz Teodor Talowski, Henryk Pohoryles i Henryk Salver ze Lwowa.

Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta w kolejnych dziesięcioleciach, w latach 1918-1939, przebiegał wyłącznie pod okiem projektantów wykształconych już na wyższych uczelniach. Ich realizacje potwierdzają, że drzwi jako stały komponent budynku wrysowane są niemal w każdym projekcie. Ten fakt potwierdza również, jak istotną rolę stolarka drzwiowa odgrywała dla projektanta w kompozycji elewacji. W okresie międzywojennym działali między innymi: inż. Emil Pretorius, inż. Stanisław Sierankiewicz, arch. Tadeusz Broniewski i arch. Stanisław Babinetz. Na uwagę zasługują także realizacje architektów: Izaaka Metzgera i Zygmunta Billego z Jarosławia, Tadeusza Wróbla i Jana Grucy ze Lwowa, Leona Willmana z Trzebini i Teodora Hoffmana z Krakowa. Wymieniona grupa wywodziła się z akademickiego środowiska lwowskiego. Wszyscy, poza Metzgerem – wykształconym na Politechnice Wiedeńskiej – związani byli z Politechniką Lwowską. Nie tylko projektowali, ale zasiadali w zarządzie miasta i powiatu, a także byli nauczycielami w Państwowej Szkole Budownictwa w Jarosławiu. Wyznaczali kierunki rozwoju miasta, a pracując w szkole wywierali wpływ na kolejne pokolenia architektów i rzemieślników. W przeciwieństwie do poprzednich dziesięcioleci ich działalność zdominowała realizacje budowniczych. Nie można jednak roli tych drugich w kształtowaniu zabudowy Jarosławia w okresie międzywojennym pominąć. Spośród grona koncesjonowanych budowniczych,

którzy poza prowadzeniem przedsiębiorstw budowlanych zajmowali się projektowaniem domów, wyróżnić należy Jana Kuśnierza, Jana Koprowicza, Grzegorza Nazarkiewicza i Kazimierza Błotnickiego. Ich realizacje widoczne są głównie na Przedmieściu Krakowskim, Głębockim i w Kolonii Oficerskiej. Projektowali oni domy jedno- i wielorodzinne, z płaskimi dachami, elewacjami pozbawionymi detalu, których ozdobą są zróżnicowane pod względem fakturalnym i kolorystycznym tynki oraz ciągi okien zakomponowanych w układach pasowych. Ci budowniczowie chętnie stosowali też okrągłe okienka i oczywiście modernistyczną, ramowo-płycinową lub ramową stolarkę drzwiową. Kształtu stolarki nie pomijali w projektach, wyznaczali jej lokalizację, wielkość i podziały.

1. Architekci i budowniczowie z 2. połowy XIX i początku XX wieku

Stanisław Majerski urodził się 13 listopada 1872 roku w Przemyślu. Był architektem, budowniczym, właścicielem pracowni rzeźbiarskiej, stolarskiej, pozłotniczej i kamieniarskiej, odziedziczonej po ojcu Ferdynandzie Gerardzie¹. Związany był z Przemyślem oraz Lwowem. Uczęszczał do c.k. Gimnazjum Wyższego w Przemyślu. Studiował budownictwo na Politechnice Lwowskiej, a później architekturę, zwiedzając Włochy, Drezno, Monachium, Wiedeń, Budapeszt i Pragę. Jest on autorem bardzo wielu projektów dotyczących obiektów sakralnych, gmachów użyteczności publicznej i domów mieszkalnych. Jego pracownia oferowała również wykonanie wyposażenia kościołów oraz konserwację zabytków. Ożeniony był z Marią Julią Tajmer (Teiner), a po jej przedwczesnej śmierci – z Zofią Thulie. Po śmierci Zofii ożenił się z Marią Ślusarek. Z tych trzech małżeństw miał pięcioro dzieci. Zmarł w Przemyślu 26 stycznia 1926 roku. Dla Jarosława zaprojektował trzy obiekty: gmach poczty przy ul. Dietziusa (obecnie ul. Jana Pawła II 10) – na prywatne zamówienie Jędrzeja i Salomei Majewskich² – oraz dwa domy mieszkalne przy ul. Kraszewskiego, pod numerem 36³ i pod numerem 37⁴.

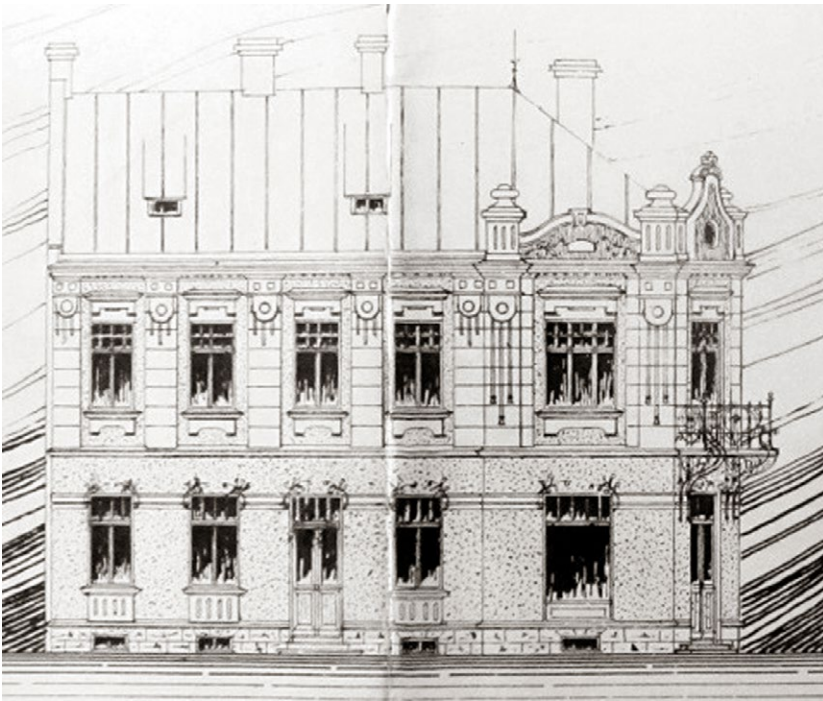
We wszystkich projektach Majerskiego uwzględniona była stolarka, pozwalająca na odczytanie typu konstrukcji drzwi, a także poszczególnych detali ozdobnych. Drzwi w domu przy ul. Kraszewskiego 37, wybudowanym dla Franciszka Gartnera, nauczyciela gimnazjum, zostały wykonane zgodnie z projektem architekta. Są to drzwi ramowo-płycinowe

¹ Szczegółowy biogram oraz pełna literatura dotycząca Stanisława Majerskiego por. Podubny 2011.

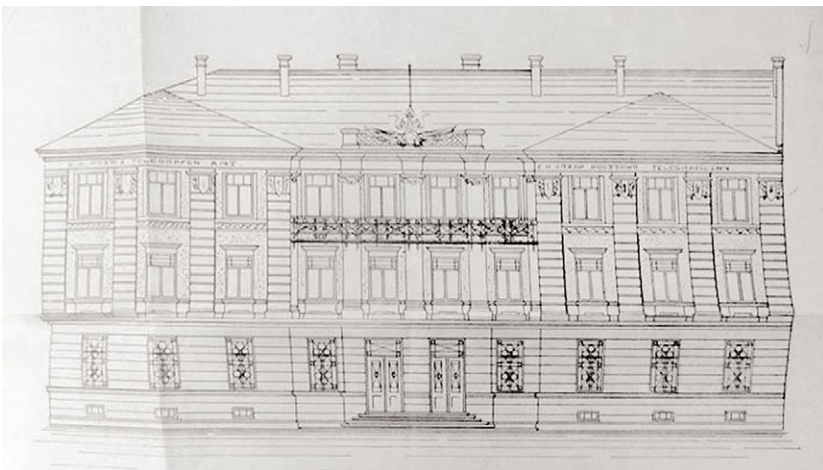
² Por. proj. gmachu poczty z 1909 r.: APP.AMJ. 273, s. 131-134.

³ Por. proj. domu przy ul. Kraszewskiego 36: APP.AMJ. 272, s. 69-78.

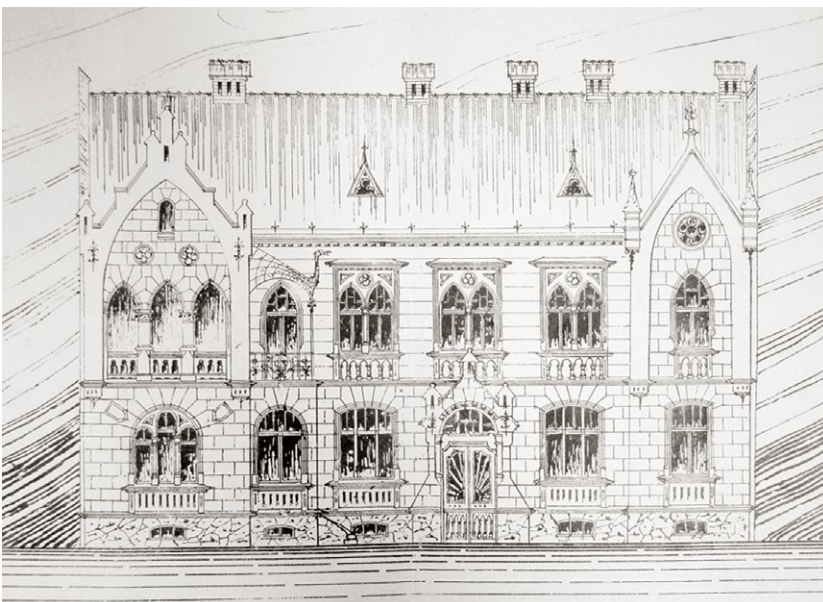
⁴ Por. proj. domu przy ul. Kraszewskiego 37: APP.AMJ. 271, s. 91; 272, s. 19-24.

63. Ul. Kraszewskiego 36, proj. domu mieszkalnego, 1910 r. APPAMJ. 272, s. 69-78

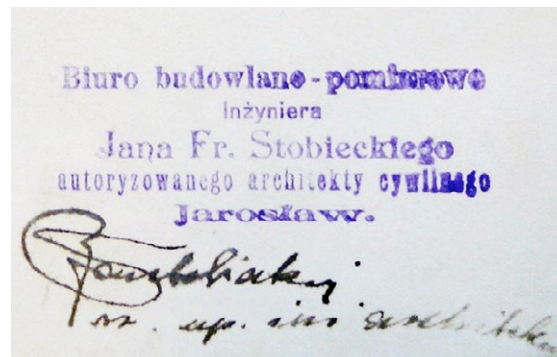
64. Ul. Jana Pawła II 10, proj. gmachu poczty, 1909 r. APPAMJ. 273, s.131-134

65. Ul. Kraszewskiego 37, proj. domu mieszkalnego, 1910 r. APPAMJ. 272, s. 19-24

z prześwitami przysłoniętymi dekoracją na kształt wachlarza oraz motywami maswerku w dolnych płycinach, nawiązującymi do architektonicznych detali na elewacji. Niestety, w dwóch pozostałych obiektach drzwi się nie zachowały. Same projekty jednak potwierdzają, że ich wygląd miał znaczenie dla projektanta. Architekt nie pozostawiał pustych otworów drzwiowych i narzucał wygląd stolarki drzwiowej. U Majerskiego była ona zawsze powiązana z kompozycją elewacji pod względem formalnym i stylowym⁵.

Jan Franciszek Stobiecki był architektem i budowniczym związanym ze Lwowem, gdzie przy ul. Franciszkańskiej 17 prowadził biuro projektowe. Do Jarosławia przeniósł się około 1909 roku w związku z pracami prowadzonymi przy rozbudowie ratusza, które nadzorował, zajmując stanowisko inżyniera miejskiego⁶. W 1912 roku został z tej posady zwolniony⁷ i otworzył biuro techniczne pod nazwą „Biuro budowlano-pomiarowe inżyniera Jana Franciszka Stobieckiego autoryzowanego architekta cywilnego”, które „oferuje projekty wszelkiego rodzaju, przeprowadza pomiary i przyjmuje kierowanie budów i przedsiębiorstwa tychże”⁸. Projekty Stobieckiego wyróżnia malownicza bryła budynku; domy wzbogacone są wieżyczkami, szczytami, ozdobnym detalem i zawsze uwzględniają stolarkę okienną oraz drzwiową. Drzwi projektowane przez Stobieckiego są przeważnie ramowo-płycinowe, najczęściej z prześwitami i nadświetlem, dekorowane kratami oraz detalami snycerskimi korespondującymi z wystrojem architektonicznym elewacji. Przykładem jest tu dom wybudowany przy ul. Dominikańskiej 13 w latach 1911-1913 dla Władysława Wajdowicza, jarosławskiego budowniczego⁹. W podobnym stylu zaprojektowane zostały także: dom z restauracją przy ul. Spytka (obecnie pl. Sybiraków, niezrealizowany?)¹⁰ oraz dom czynszowy przy ul. Kilińskiego 7 dla Reginy Licht¹¹. Obydwa z wkomponowaną płycinową stolarką drzwiową, z prześwitami i skromnym detalem snycerskim. W parterowym domu wybudowanym według projektu Stobieckiego dla księżki Walentego Litwina i Marcelgo Kozaka przy ul. Kołłątaja (obecnie ul. Sikorskiego 5) wprowadzone zostały, zamiast drzwi z prześwitami, drzwi pełne z nadświetlem¹². Zgodnie z rysunkiem Stobieckiego zrealizowane zostały drzwi główne jarosławskiego ratusza –

⁵ Wszystkie trzy wymienione projekty sygnowane są przez arch. Stanisława Majerskiego. Zdaniem autorki domy przy ul. Kraszewskiego rysowane były jednak przez innego architekta, a mianowicie Jana Stobieckiego. Wskazują na to ewidentne różnice stylistyczne i grafologiczne w przedmiotowych projektach, a jednocześnie analogie z projektami domów, które sygnował sam Stobiecki. Por. projekty domów Stobieckiego przy ul. Dominikańskiej 13: APP.AMJ. 632, cz. I, s. 108-109; przy ul. Spytka: APP.AMJ. 271, s. 39-43; szkic i projekt domu przy ul. Kilińskiego 7: APP.AMJ. 274, s. 6-26 oraz przy ul. Sikorskiego 3: APP.AMJ. 276, s. 473.

⁶ MJ.AMJ. 21, s. 23.

⁷ MJ.AMJ. 21, s. 83.

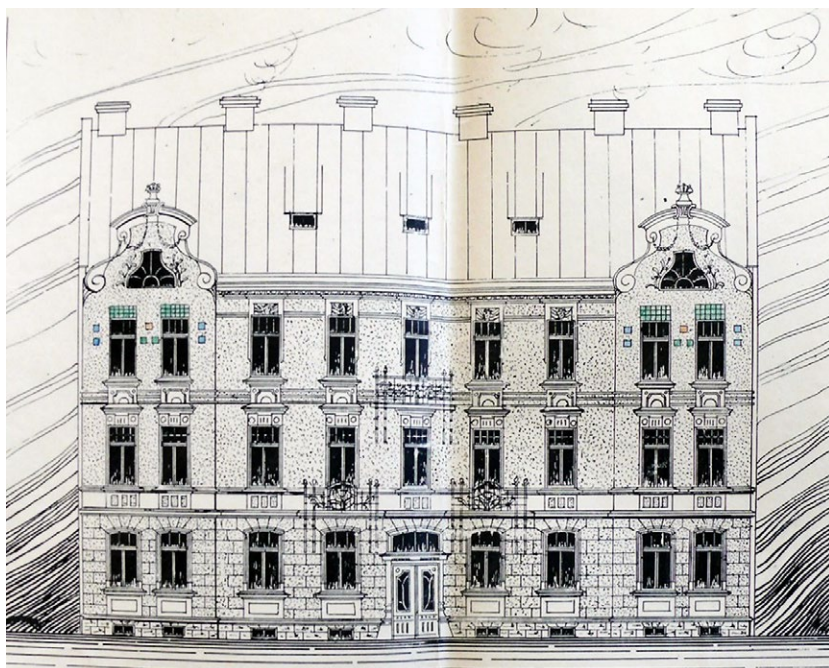
⁸ „Gazeta Jarosławska”, 1912, R. II, nr 21, s. 21.

⁹ Por. proj. domu przy ul. Dominikańskiej 13: APP.AMJ. 632, cz. I, s. 90-151, proj. 108-109.

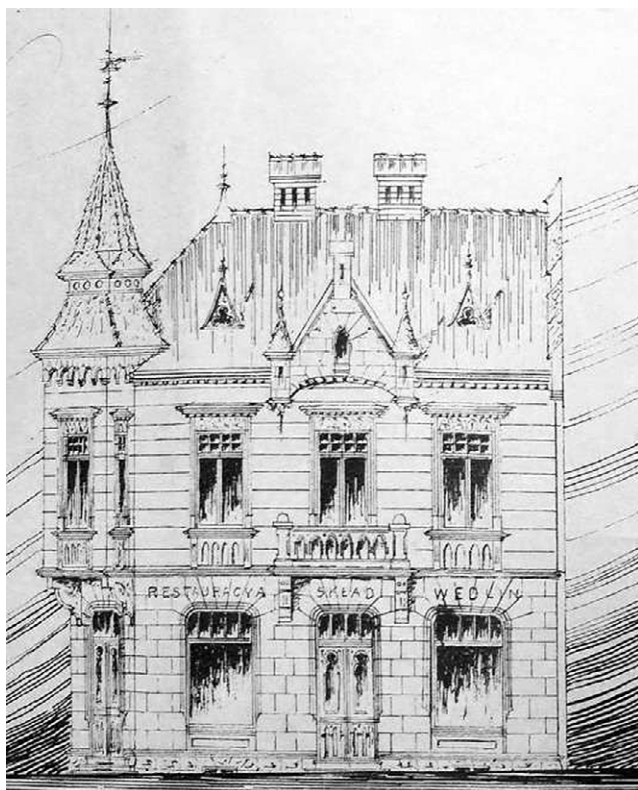
¹⁰ Por. proj. domu przy ul. Spytka: APP.AMJ. 271, s. 39-43.

¹¹ Por. szkic i proj. domu przy ul. Kilińskiego 7: APP.AMJ. 274, s. 6-26.

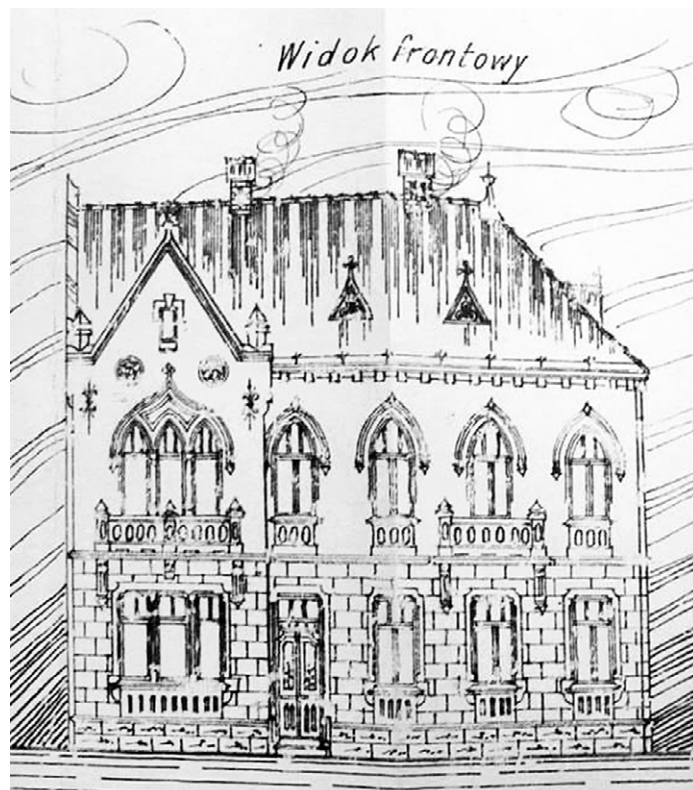
¹² Por. proj. domu przy ul. Sikorskiego 3: APP.AMJ. 276, s. 473.

66. Ul. Kilińskiego 7, proj. domu mieszkalnego, 1911 r. APPAMJ. 274, s. 26

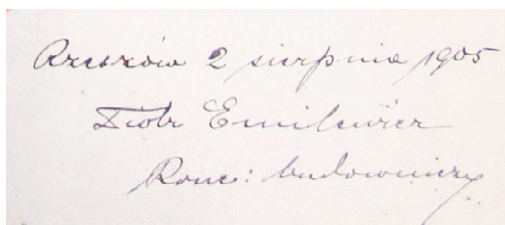
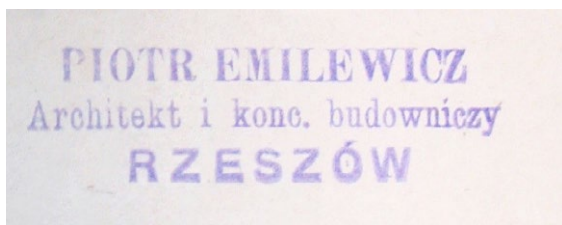
67. Pl. Sybiraków, ob. ul. Spytka, proj. domu mieszkalnego z usługami w parterze, 1910 r. APPAMJ. 271, s. 43

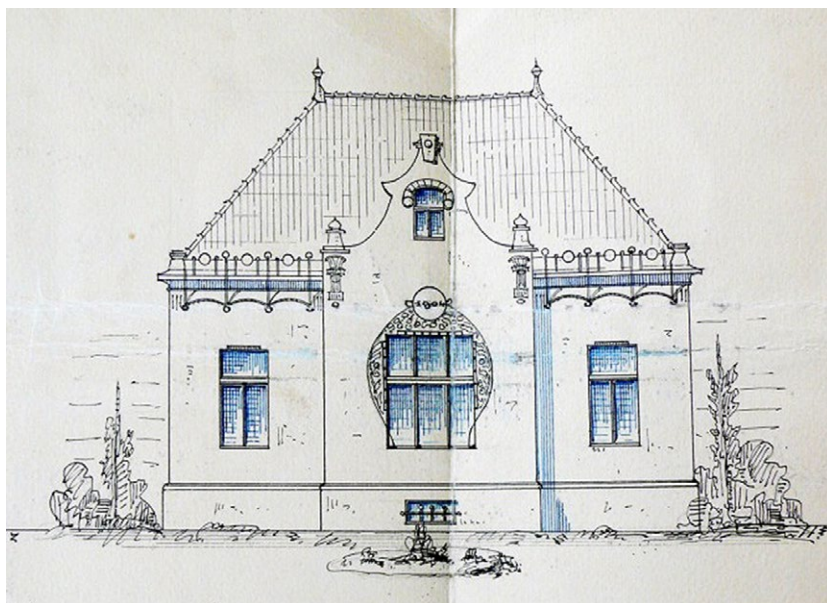
68. Ul. Dominikańska 13, proj. domu mieszkalnego, 1912 r. APPAMJ. 632, cz. I, s. 108

dwuskrzydłowe, pełne, z półkolistym nadświetlem, które nadal są użytkowane¹³. Stobiec-ki w każdym z projektów przywiązywał wagę do stolarki drzwiowej oraz do ozdobnych detali ornamentalnych, chętnie przez niego stosowanych.

¹³ Por. projekt przebudowy budynku ratusza: APPAMJ. 262, s. 135.

Piotr Emilewicz urodził się w 1869 lub 1870 roku w Krakowie. Był architektem i koncesjonowanym budowniczym związanym zawodowo z Rzeszowem i sąsiednimi miejscowościami. W 1906 roku ożenił się z Janiną Świątek¹⁴. W Rzeszowie prowadził „Biuro architektoniczno-budowlane” z siedzibą przy ul. Zygmuntowskiej 4 oraz fabrykę wyrobów betonowych i terrazzowych na ul. Skarbowej (tzw. Stajnikach)¹⁵. Firma działała od 1903 roku, oferując wyroby betonowe, takie jak rury kanałowe i studienne, płyty i kraężniki chodnikowe, płytki posadzkowe, graniczniki, żłoby dla zwierząt, kamienie podwalinowe, kominy itp., a także wyroby z terazza i ksyłolitu, stopnie, posadzki, pomniki, płyty do kredensów i nocnych szafek. Emilewicz zmarł w 1940 roku. W Jarosławiu zaprojektował kilka małych domów jednorodzinnych na przedmieściach, najwięcej na tzw. Lachmanówce. Większość z nich, niestety, nie istnieje (została rozebrana, a na ich miejscu stanęły bloki wielorodzinne). Były to domy parterowe, z dwuspadowymi dachami, dwu- lub czteroosiowe, ze szczytem w elewacji frontowej i skromnym detalem architektonicznym w postaci opasek wokół okien i gzymsów nadokiennych¹⁶. Drzwi sytuowane były w nich zwykle w elewacji bocznej lub tylnej. Jedyń zaprojektowany przez Emilewicza

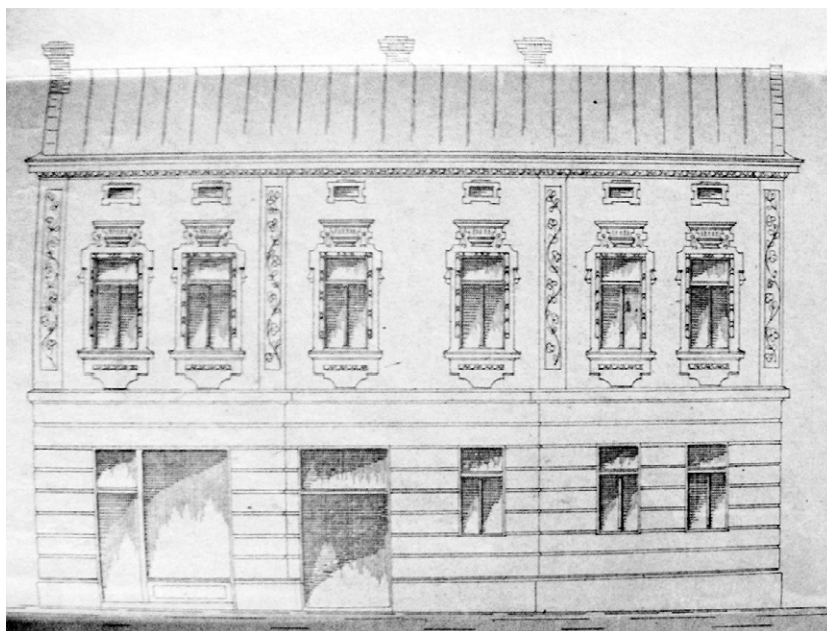

69. Ul. Królowej Jadwigi 9, proj. domu mieszkalnego, 1904 r. APP.AMJ. 255, s. 228

¹⁴ Tondos 1997, s. 60-61, tam spis realizacji rzeszowskich.

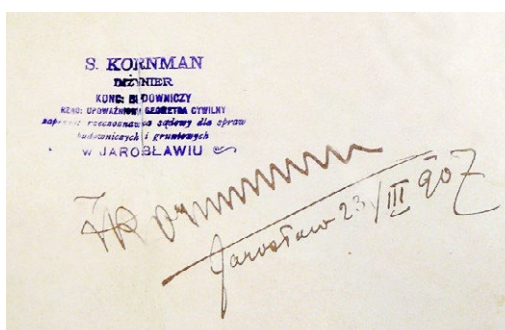
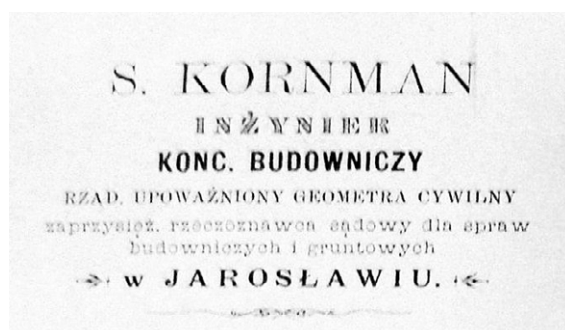
¹⁵ Brunelik 1937, s. 2.

¹⁶ Por. projekt domu przy ul. Poniatowskiego obok bursy Onufrego (d. p. gr. 1149/7): APP.AMJ. 251, s. 229; proj. domu przy ul. Królowej Jadwigi 9: APP.AMJ. 255, s. 228; proj. domu przy ul. Kościuszki ? (d. p. gr. 423/2): APP.AMJ. 256, s. 84-99, proj. s. 86; proj. domu przy ul. Królowej Jadwigi ? (d. p. gr. 1149/12): APP.AMJ. 256, cz. I, s. 133; proj. domu przy ul. Poniatowskiego ? (d. p. gr. 1149/14): APP.AMJ. 256, cz. I, s. 52-58, proj. s. 55.

70. Ul. Lubelska (?), l.sp. 96, proj. domu mieszkalnego z usługami w parterze, 1905 r. APPAMJ. 256, cz. I, s. 232

dom dwukondygnacyjny, dla Romankiewiczów, przy ul. Lubelskiej¹⁷ (niezrealizowany – brak zgody magistratu), obejmował otwór drzwiowy oraz witrynę sklepową z wyznaczoną wysokością śłemia. W pozostałych obiektach Emilewicz również nie projektował stolarki drzwiowej. Architekt sprawę wyglądu drzwi pozostawiał stolarzom i właścicielom.

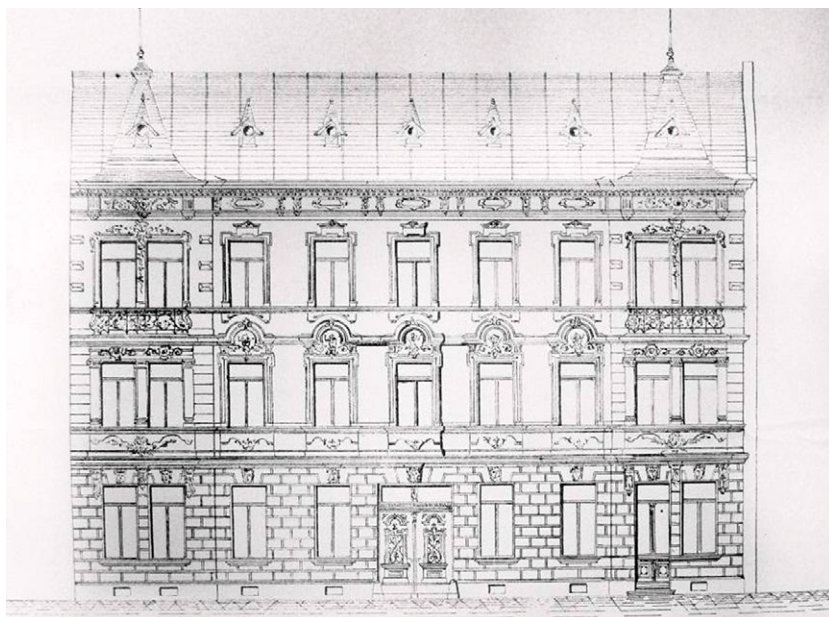

Samuel Kornman urodził się około 1862 roku. Był inżynierem, budowniczym, geometrą cywilnym, rzeczoznawcą sądowym do spraw budowniczych i gruntowych¹⁸. Koncesję na geometrę cywilnego wydaną przez c.k. Namiestnictwo we Lwowie otrzymał dnia 24 kwietnia 1896 roku. Koncesja na budowniczego z siedzibą w Jarosławiu wydana została przez c.k. Starostwo w Jarosławiu dnia 13 sierpnia 1899 roku na podstawie upoważnienia c.k. Namiestnictwa z dnia 9 sierpnia 1899 roku¹⁹. Ożenił się z Anną, miał dwie córki: Bertę i Melanię. Kornman był radnym miasta przez prawie trzy kadencje, od 1898 roku do śmierci. Zmarł w 1912 roku. W pierwszej kadencji pełnił funkcję przewodniczącego komisji upiększania miasta, w drugiej natomiast był przewodniczącym komisji budowlanej. Wśród projektów architektonicznych Kornmana – kamienic, domów

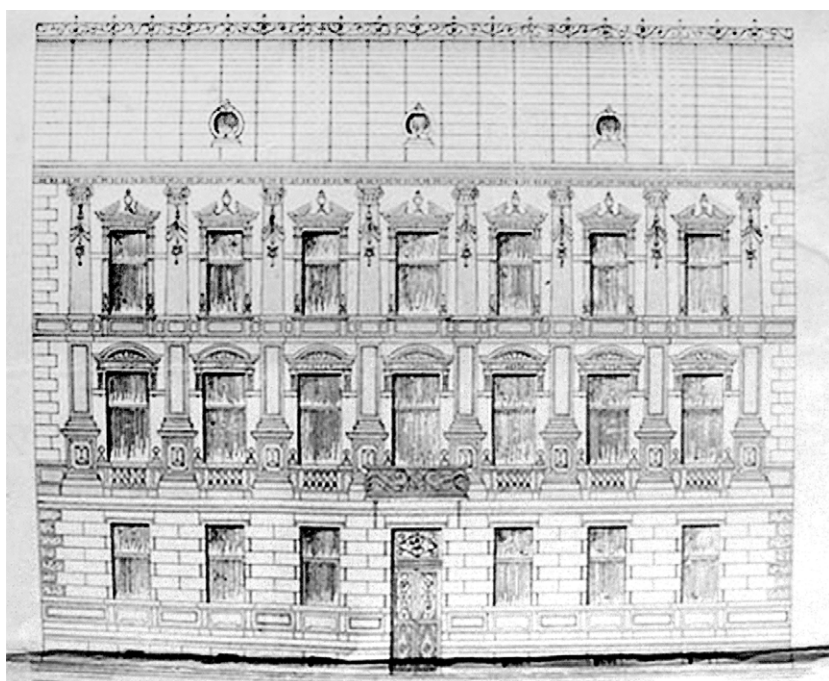
¹⁷ Proj. domu przy ul. Lubelskiej, l.sp. 96: APPAMJ. 256, cz. I, s. 228-233, proj. s. 232.

¹⁸ Szczerowski 1902, s. 175.

¹⁹ APPAMJ. 149, s. 13; APPAMJ. 621, s. 33.

71. Ul. Kraszewskiego 10, projekt kamienicy, 1899 r. APPAMJ. 251, s. 158

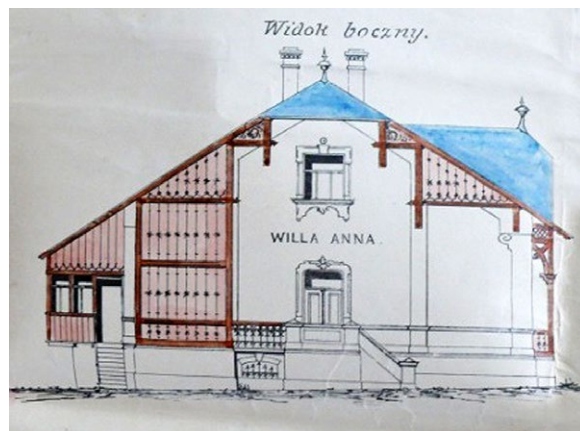
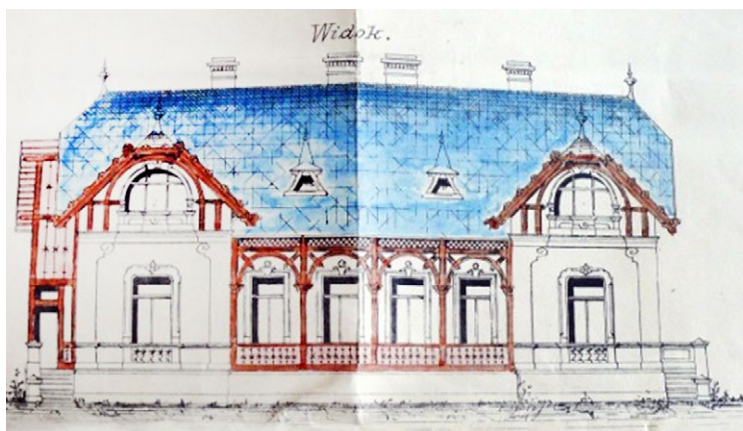
72. Ul. Kraszewskiego 8, proj. kamienicy, 1901 r. APPAMJ. 252, s. 22-50, proj. s. 48

i oficyn – wyróżniają się dwie okazałe kamienice przy ul. Kraszewskiego: dom własny²⁰, czyli – kamienica pod numerem 10 oraz wybudowana w bezpośrednim sąsiedztwie kamienica pod numerem 8 – dla córki Melanii i jej męża Emila Bałabana²¹.

Obydwa projekty zostały starannie opracowane, z detalami architektonicznymi, kolorystyką (w domu pod numerem 8) oraz stosunkowo szczegółowo rozrysowaną stolarką drzwiową. Niestety, w kamienicy pod numerem 10 stolarka nie zachowała się, a w kamienicy pod numerem 8 nie została wykonana dokładnie według projektu, aczkolwiek istniejąca wpisuje się w narzuconą przez Kornmana stylistykę, jest spójna z detalami na elewacji, z wystrojem architektonicznym budynku.

²⁰ Por. proj. kamienicy: APPAMJ. 251, s. 249-271.

²¹ Por. proj. kamienicy: APPAMJ. 252, s. 22-50, proj. 48-50.

73. Ul. Dominikańska 13, proj. domu mieszkalnego, 1912 r. APPAMJ. 632, cz. I, s. 108

U Kornmana dbałość o detal, zdobnictwo przekładają się na projekty stolarki drzwiowej. Drzwi są równie bogate, a może nawet pod względem ornamentyki bogatsze niż elewacje. Kolejne domy, wybudowane przy ul. Kraszewskiego według projektów Kornmana, to jednopiętrowa kamienica pod numerem 22 dla ks. Michała Dyhdalewicza oraz willa pod numerem 24 dla Jakuba Malinowskiego, oddalona od ulicy, usytuowana w ogrodzie, z ryzalitami oraz drewnianą werandą i gankami po bokach.

Upodobanie Kornmana do dekoracyjności przejawia się również w projektach przebudowy elewacji dwóch kamienic: w Rynku pod numerem 21 dla Liebe Überalla oraz przy ul. Grodzkiej dla Wolfa Überalla. Nie można też pominąć jednego z większych zrealizowanych obiektów, jakim jest gmach Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Rękodzielników Żydowskich „Jad Charyjcem” przy ul. Tarnowskiego (obecnie drzwi są wtórne). Można przypuszczać, że realizacje te w pełni odzwierciedlają aspiracje Kornmana do ornamentalnego bogactwa i neostylowej dekoracyjności. Wszystkie jego projekty potwierdzają, że stolarka drzwiowa była istotna już w fazie projektowej, w kontekście całości elewacji – zarówno jeśli chodzi o proporcje, jak i detal.

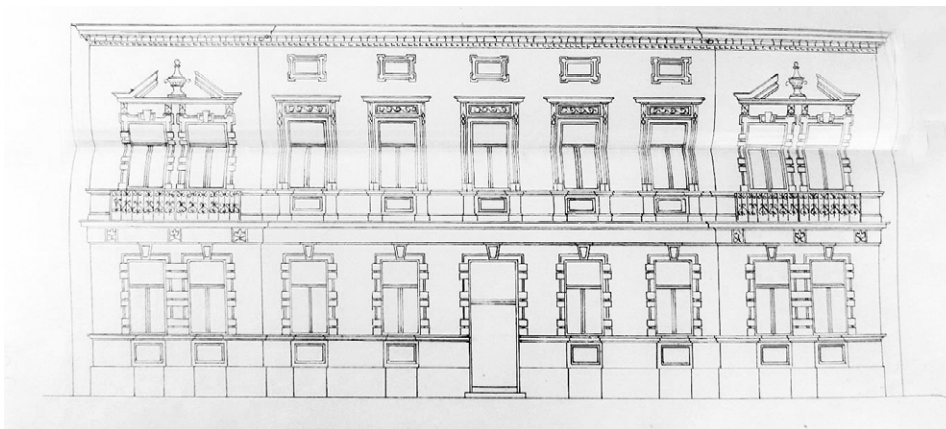
Stanisław Rutkowski urodził się 11 stycznia 1843 roku. Był koncesjonowanym budowniczym, starszym inżynierem miejskim. Koncesję c.k. Namiestnictwa we Lwowie otrzymał na podstawie egzaminu praktycznego dnia 15 lutego 1873 roku²².

Funkcję inżyniera miejskiego w jarosławskim magistracie pełnił od roku 1892, a po czterech latach (w 1906 roku) awansował na starszego inżyniera miejskiego. Był rzeczoznawcą budowlanym, członkiem Komisji Budowlanej, Wywłaszczeniowej i Urbanistycznej przy Radzie Miasta oraz Stałej Komisji Zdrowotnej Miejskiej²³. Zmarł 24 stycznia 1912 roku w Jarosławiu. W urzędzie nie tylko prowadził i nadzorował miejskie inwestycje, ale także projektował gminne budynki. Jednym z nich jest gmach główny Koszar Miejskich (k.k. Städtiche-Kaserne) przy obecnej ul. Jana Pawła II 26, w którym stacjonował 58. Pułk Piechoty Austro-Węgier (Galizisches Infanterieregiment Nr 58)²⁴. Projektował też Koszary im. Franciszka Józefa I przy ul. Poniatowskiego (ówczesnej ul. Koszarowej). Prace

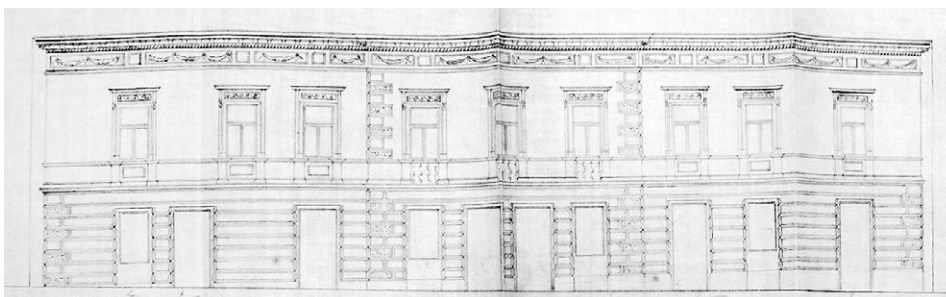
²² APPAMJ. 149, s. 15.

²³ Zięba 2008, s. 543.

²⁴ Sprawa budowy Koszar Miejskich w latach 1882-1887 por. teczka akt: APPAMJ. 257.

74. Ul. 3 Maja I, proj. domu mieszkalnego, 1900 r. APP.AMJ. 251, s. 121

75. Ul. Sobieskiego 3, proj. kamienicy, 1896 r. APP.AMJ. 247, cz. II, s. 10

te polegały głównie na adaptacji dla potrzeb miasta wzorców budynków koszarowych, opracowywanych przez Ministerstwo Skarbu. Są to potężne trójkondygnacyjne gmachy, zryzalitowane po bokach, ze skromnymi detalami architektonicznymi w postaci gzymsów, okiennych opasek, naczółków i stylizowanych ornamentów. Spośród realizacji Rutkowskiego na szczególną uwagę zasługuje gmach c.k. Okręgowej Dyrekcji Skarbu i Urzędu Podatkowego²⁵ z 1894 roku przy ul. Kraszewskiego 3. W uznaniu zasług za zaangażowanie w budownictwo miejskie, przede wszystkim za okazały gmach c.k. Dyrekcji Okręgu Skarbowego oraz kamienicę przy Rynek 5 (ówczesną siedzibę magistratu) i za Strażnicę Miejską przy pl. Mickiewicza (obecnie nr 13 – budynek Szkoły Ekonomicznej), Rutkowski otrzymał od Rady Miasta wyróżnienie w postaci nagrody pieniężnej²⁶. Poza miejskimi inwestycjami realizował on zamówienia prywatne. Do bardziej okazałych należą kamienice przy ul. 3 Maja²⁷, ul. Sobieskiego 3²⁸, ul. Lubelskiej 6²⁹, ul. Świętego Ducha 4³⁰ czy oficyna przy ul. Grunwaldzkiej 13³¹. Na wszystkich tych budynkach ciąży „duch” architektury koszarowej. Elewacje charakteryzują się narożnikami zaakcentowanymi przez bonie, często ozdobione rzeźnym kamieniem. Horyzontalizm przełamują ryzality, w których oprawy okien i naczółki są bardziej ozdobne od pozostałych. Otwory drzwiowe Rutkowski pozostawia zwykle puste, do wypełnienia przez stolarskiego mistrza.

²⁵ Bienkowska 2012, s. 10.

²⁶ Na podstawie uchwały Rady Miasta z 5 listopada 1894 r., por. MJ.AMJ. 19, s. 63.

²⁷ Por. proj. domu: APP.AMJ. 251, s. 121-125.

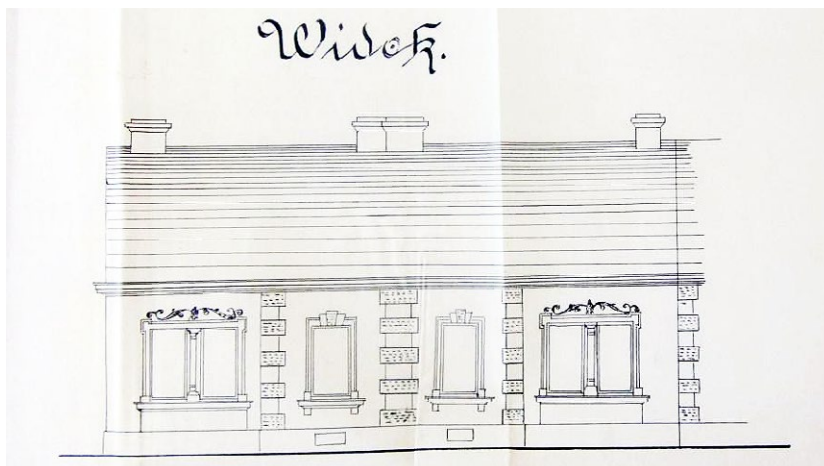
²⁸ Por. proj. kamienicy: APP.AMJ. 247, cz. II, s. 10.

²⁹ Por. proj. domu: APP.AMJ. 247, cz. II, s. 393-408.

³⁰ Por. proj. kamienicy: APP.AMJ. 253, s. 167-169, proj. s. 169.

³¹ Por. proj. oficyny: APP.AMJ. 254, s. 38-41.

Kazimierz Kotłowski przybył do Jarosławia z Krakowa jako praktykant budownictwa. W 1892 roku został zatrudniony w magistracie miasta na etacie służby gminnej jako elew techniczny³². Akta potwierdzają, że równocześnie doksztalał się w zakresie budownictwa na Politechnice w Wiedniu³³. W 1897 roku Rada Miasta ponownie udzieliła Kotłowskiemu urlopu na cztery tygodnie, już jako adiunktowi budownictwa, celem odbycia „ćwiczeń przy c.k. Dyrekcji Inżynierii w Krakowie”³⁴. W 1900 roku Kotłowski objął stanowisko budowniczego miejskiego. Jako pracownik jarosławskiego magistratu podejmował się realizacji różnorodnych zamówień, poczynając od ogrodzeń posesji, komórek i stajni, przez gabloty i witryny sklepowe, kaplice na cmentarzu, po domy, kamienice i miejskie wille. Budynki Kotłowskiego nie wyróżniają się spośród miejskiej zabudowy, powtarzając rozpowszechnione wzorce, aczkolwiek wyposażone są w stosunkowo ozdobną stolarkę drzwiową, która zachowała się do dzisiaj. Trudno jednak wykazać większy wpływ Kotłowskiego na jej detal, bo nie zawsze wrysowywał on stolarkę w swoje projekty. Nie można jednak wykluczyć jego współpracy z wykonawcami drzwi. Współdziałał z cieślą, a jednocześnie właścicielem zakładu ciesielskiego, Karolem Ungeheuerem, dla którego zaprojektował dom przy ul. Kraszewskiego 13³⁵; z właścicielem warsztatu ślusarskiego Janem Dymnickim, dla którego zaprojektował dom i warsztat przy ul. Głowackiego 2³⁶ i z budowniczym Janem Pielechowskim zamieszkałym przy ul. Głowackiego 10³⁷ – projekt jego domu również sygnował Kotłowski. Kolejną realizacją projektanta jest dom z ozdobnym szczytem przy ul. Jana Pawła II 13, należący do Karola Gaberlika, urzędnika miejskiego magistratu³⁸.

76. Ul. Głowackiego 10, proj. domu mieszkalnego, 1899 r. APP.AMJ. 250, s. 345

³² APP.AMJ. 50, s. 333.

³³ Rada Miasta, na podstawie uchwały z dnia 21 września 1894 r., udzieliła Kotłowskiemu 10-miesięcznego urlopu na wyjazd do Wiednia, przyznając zapomogę w wysokości 25 zł miesięcznie, przy jednoczesnym wstrzymaniu płacy pod warunkiem, że pozostanie w magistracie przez kolejne dwa lata. Por. MJ.AMJ. 19, s. 53.

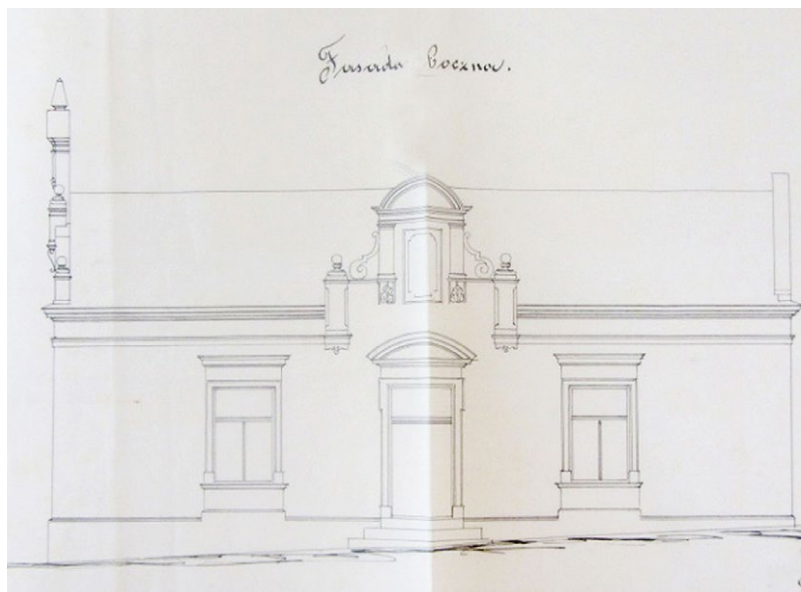
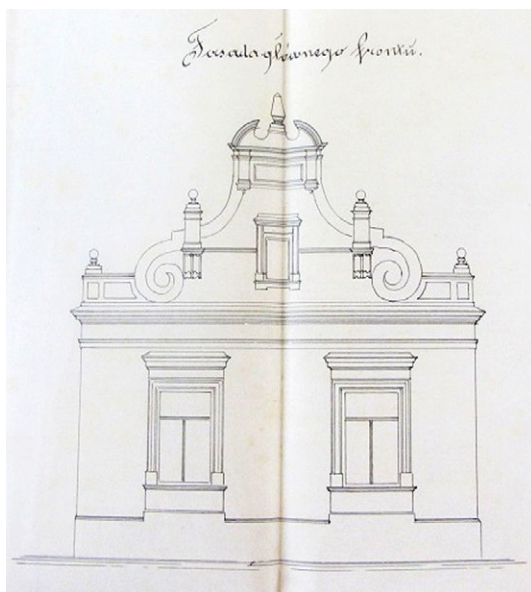
³⁴ Uchwała z 26 listopada 1897 r., por. MJ.AMJ. 19, s. 319.

³⁵ Por. proj. domu: APP.AMJ. 248, cz. I, s. 313-328.

³⁶ Por. proj. domu: APP.AMJ. 250, s. 375-379.

³⁷ Por. proj. domu: APP.AMJ. 250, s. 335-340.

³⁸ Por. proj. domu: APP.AMJ. 249, cz. II, s. 1-20.

Ponieważ stolarka zachowana w obiektach projektowanych przez Kotłowskiego jest utrzymana w podobnej stylistyce, można przypuszczać, że była wykonywana w jednym warsztacie stolarskim. Są to drzwi ramowo-płycinowe z bogatą dekoracją architektoniczną: naczółkami wspartymi na pilastrach, konsolach, fryzach, z profilowanymi mocno gzymsami, detalami ornamentalnymi, sterczynami i guzami. Przypuszczalnie pochodzą one z warsztatu Karola Ungeheuera. Spośród miejskich inwestycji Kotłowskiego do najważniejszych należą: projekt odnowienia fasady ratusza i budowy wieży ratuszowej zatwierdzony do realizacji uchwałą z 28 marca 1896 roku³⁹ oraz projekt kaplicy cmentarnej na Nowym Cmentarzu przy ul. Krakowskiej z 1898 roku⁴⁰. Domy wybudowane według projektów Kotłowskiego, łącznie ze stolarką drzwiową, odrywają istotną rolę w ciągach zabudowy jarosławskich przedmieść. Stolarka zwykle w projektach się nie pojawiała, lecz jako element dodany, często bardzo dekoracyjny, ma istotny wpływ na postrzeganie wewnętrznych przestrzeni urbanistycznych.

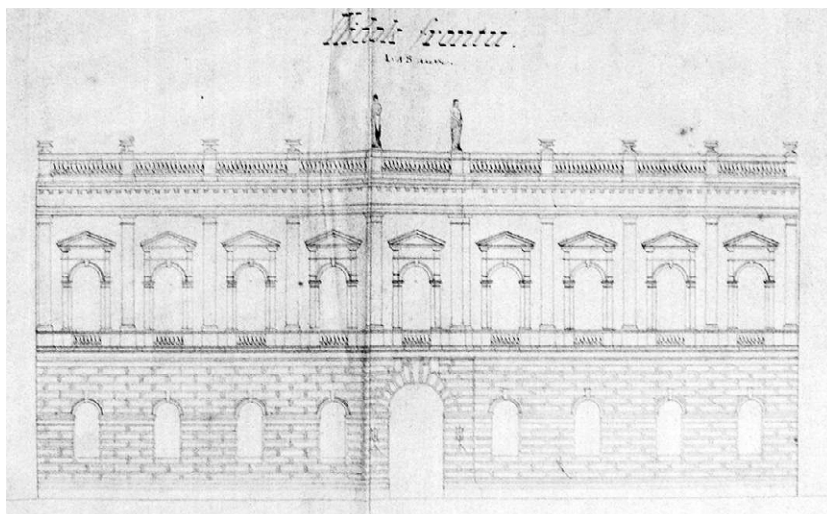
77. Ul. Jana Pawła II 13, proj. domu mieszkalnego, 1899 r. APPAMJ. 249, cz. II, s. 12, 16

Piotr Kopystyński uprawnienia budowlane uzyskał dnia 20 listopada 1888 roku, zdając egzamin u c.k. starosty Hutta w Krakowie⁴¹. Ożenił się z Bronisławą z Ponikłów (nauczycielką), miał pięć córek i syna Stanisława (znanego artystę malarza, pedagoga, związanego z Państwowym Liceum Sztuk Plastycznych we Wrocławiu, a także z Politechniką Wrocławską). Był członkiem Rady Miasta przez prawie cztery kadencje, w latach 1891-1902 oraz 1910-1912. W trzeciej kadencji był członkiem komisji budowlanej. Zmarł w 1920 roku. Najbardziej okazały spośród projektów Kopystyńskiego

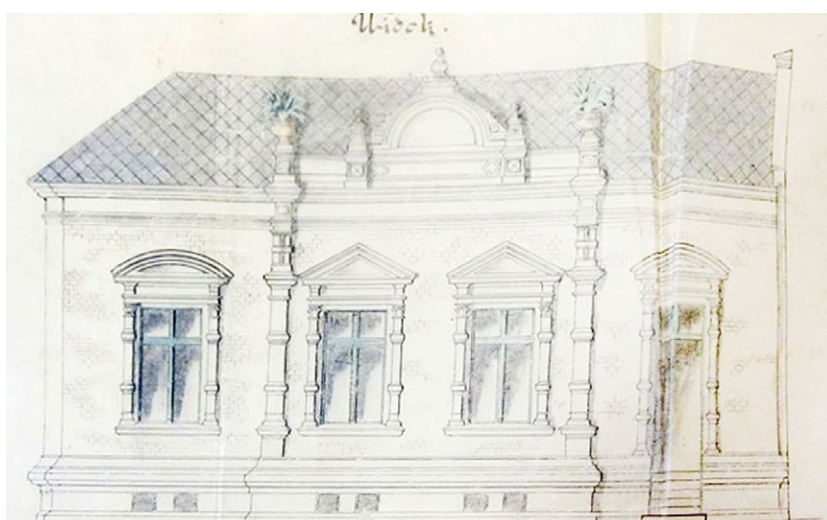
³⁹ MJ.AMJ. 19, s. 215.

⁴⁰ Por. APP.AMJ. 249, s. 182-186. Kotłowski zaprojektował prywatną kaplicę grobową na Starym Cmentarzu dla aptekarza Jana Ludwika Wisłockiego. Niestety, nie została ona zrealizowana, ale byłaby jedyną tego typu formą architektoniczną na jarosławskich cmentarzach. Proj. pochodzi z 1898 r. Por. APP.AMJ. 249, cz. I, s. 193-195.

⁴¹ Na podstawie pisma Kopystyńskiego skierowanego do magistratu w Jarosławiu z dnia 10 grudnia 1909 r., por. APP.AMJ. 149, s. 12.

78. Ul. Lubelska 9, proj. domu mieszkalnego, 1893 r. APPAMJ. 248, cz. II, s. 392

79. Ul. Kościuszki 9, proj. domu mieszkalnego, 1903 r. APPAMJ. 275, s. 26

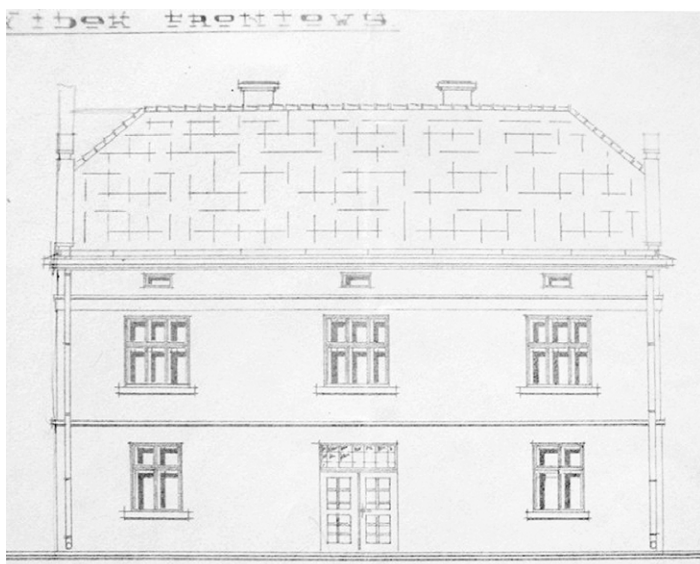
jest budynek w stylu miejskich pałaców przy ul. Lubelskiej 9 z 1893 roku, wybudowany staraniem Anieli i Karola Fischerów. Niestety, zaprojektowany został bez stolarki zarówno okiennej, jak i drzwiowej (a historyczna stolarka uległa wymianie).

Pozostałe projekty Kopystyńskiego to zdecydowanie skromniejsze realizacje, domy parterowe na jarosławskich przedmieściach, między innymi dom kancelisty sądowego Jana Lisowskiego przy ul. Kościuszki⁹⁴² i dom dyrektora c.k. sądu w Jarosławiu Kazimierza Behema przy ul. Kościuszki 11⁴³. W obydwu wejścia sytuowane są w elewacjach bocznych. Stolarka drzwiowa była przez projektanta pomijana, co oznacza, że nie przywiązywał on uwagi do wyglądu tego znaczącego w kompozycji elewacji detalu.

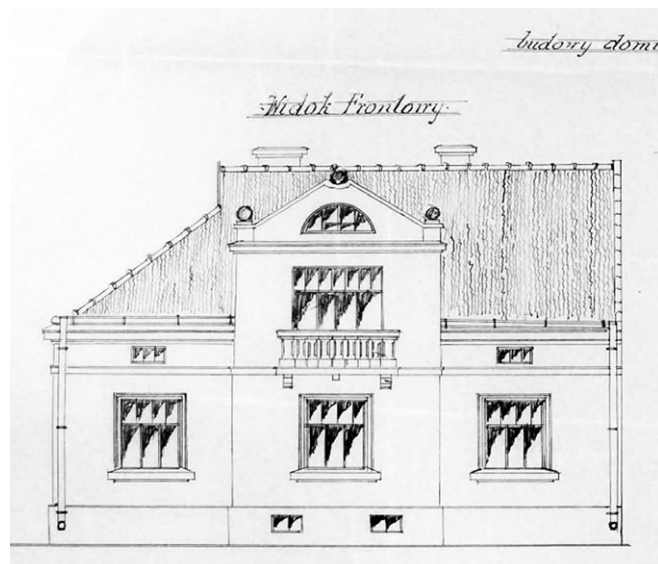
Edward Derczyński urodził się 24 września 1865 roku. Był synem Antoniego i Rozalii ze Skawińskich. Świadectwo ukończenia półrocznego kursu na dziale budowlanym w c.k. Państwowej Szkole Przemysłowej we Lwowie uzyskał 23 marca 1898 roku. Praktykę odbył

⁴² Por. proj. domu: APPAMJ. 275, s. 19-29.

⁴³ Por. proj. domu: APPAMJ. 255, s. 82-86. Fasada domu projektowanego przez Kopystyńskiego została zmieniona i wykonana według projektu Jana Bigo, por. APPAMJ. 255, s. 87.

80. Ul. Tarnowskiego 2, proj. domu mieszkalnego, 1935 r. APPAMJ. 641, cz. I, s. 125

81. Ul. Poniatowskiego 34, proj. domu mieszkalnego, 1931 r. APPAMJ. 638, cz. I, s. 146

w przedsiębiorstwach budowlanych Adolfa Weissa we Lwowie oraz Wojciecha Kaczmarskiego i Piotra Rożka w Jarosławiu. Dnia 30 czerwca 1899 roku uzyskał koncesję na wykonanie przemysłu majstra murarskiego (wydaną przez c.k. Namiestnictwo we Lwowie i obwieszoną przez c.k. Starostwo w Jarosławiu w formie dekretu koncesyjnego dnia 21 lipca 1899 roku)⁴⁴. Derczyński był właścicielem firmy budowlanej. Kartę przemysłową na wykonywanie przedsiębiorstw budowlanych z siedzibą w Jarosławiu, wystawioną przez c.k. Starostwo w Jarosławiu, otrzymał dnia 3 sierpnia 1900 roku⁴⁵. Mieszkał w domu przy ul. Kościuszki 17. Parcelę pod budowę domu kupił od Leopolda i Wiktorii Goldfingerów. W latach 1903-1904 wystawił dom piętrowy z ozdobnym detalem architektonicznym i rzeźbiarskim oraz stolarką zachowaną do czasów współczesnych. Zmarł 27 czerwca 1949 roku. W znacznie większym stopniu zajmował się działalnością budowlaną niż projektowaniem. Jego projekty pochodzą głównie z okresu międzywojennego, lecz nie wskazują na zaangażowanie w modernistyczne trendy architektoniczne. Derczyński zaprojektował między innymi trzy domy dla Antoniego i Józefy Tuligłowiczów: przy ul. 3 Maja 40⁴⁶, ul. Fredry (obecnie ul. Tarnowskiego 2)⁴⁷ oraz ul. Poniatowskiego (niezachowany)⁴⁸. Ponadto zaprojektował drewniany dom pod murami opactwa benedyktyńskiego⁴⁹ dla Jana Müllera i dom przy ul. Konfederackiej dla Mariana i Heleny Zwolińskich⁵⁰ (niestety, obydwie uległy rozbiórce). Projekty Derczyńskiego obejmują także drzwi, równie skromne jak budynki.

⁴⁴ APPAMJ. 621, s. 63.

⁴⁵ APPAMJ. 149, s. 13, 15.

⁴⁶ Por. proj. domu: APPAMJ. 638, cz. II, s. 411.

⁴⁷ Por. proj. domu: APPAMJ. 640, cz. I, s. 125-128.

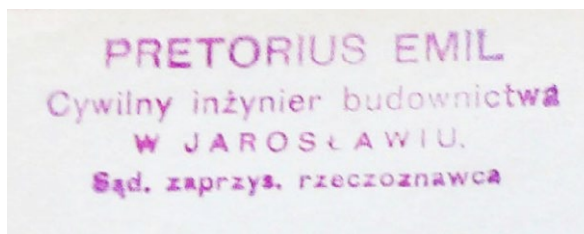
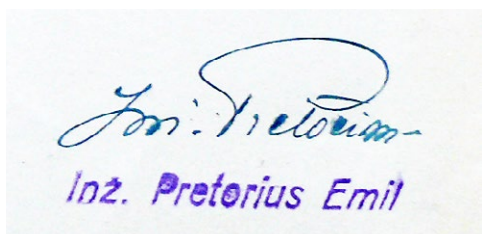
⁴⁸ Por. proj. domu: APPAMJ. 638, cz. I, s. 146.

⁴⁹ Por. proj. domu: APPAMJ. 640, s. 30-32.

⁵⁰ Por. proj. domu: APPAMJ. 642, cz. II, s. 79-83.

2. Architekci i budowniczowie działający w okresie międzywojennym

Emil Pretorius urodził się w Przeworsku 22 stycznia 1891 roku. Był synem Michała i Julii z domu Kuźniar. W 1911 roku rozpoczął studia na Wydziale Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechniki Lwowskiej. Dyplom ukończenia nauki uzyskał dopiero 25 marca 1927 roku (przerwa spowodowana była między innymi I wojną światową). W latach 1923-1927

związał się z wojskiem, odbył praktykę mierniczą i służbę wojskową w Kierownictwie Rejonu Inżynierów i Saperów w Grudziądzu oraz w Okręgowym Szefostwie Budownictwa w Toruniu. Był tam referentem budowlanym Dowództwa Okręgu Korpusu Nr VIII. Uprawnienia do projektowania i nadzorów Ministerstwa Robót Publicznych uzyskał dnia 31 listopada 1931 roku (L.VII – 1372/31)⁵¹. Ożenił się z Marią z domu Zawada⁵². Od 1927 roku pracował jako nauczyciel w Państwowej Szkole Budownictwa w Jarosławiu⁵³. W latach 1949-1950 był dyrektorem Gimnazjum nr II im. Augusta Witkowskiego w Jarosławiu. Mieszkał przy ul. Badeniego 9, a następnie przy ul. 3 Maja 44 (obecnie nr 38), w domu zbudowanym według własnego projektu⁵⁴. Po śmierci żony (w roku 1968) przeniósł się do Krakowa, gdzie wybudował dom dla syna Teodora. Zmarł 23 września 1981 roku. Pochowany został na Starym Cmentarzu w Jarosławiu. Jako cywilny inżynier budownictwa prowadził nadzór nad budowami prywatnymi, sam także projektował. Domy wielorodzinne i wille zaprojektowane przez Pretoriusa w latach 1928-1937 stanowią ważny element w modernistycznej zabudowie miasta. Na szczególną uwagę zasługuje narożny budynek przy ul. Jana Pawła II 6, wzniesiony dla adwokata Stanisława Milca⁵⁵. Dom przy głównym trakcie z Rzeszowa do Jarosławia, przeznaczony w dolnej kondygnacji na usługi, z oryginalną stolarką drzwiową, witrynami i bramą wjazdową na podwórze, wyznaczał gabaryty nowo utworzonej ulicy, obecnie Sienkiewicza. Dom utrzymany jest w duchu wczesnego modernizmu, oparty na klasycznych zasadach symetrii w kształtowaniu fasady, harmonii i o szlachetnych proporcjach, jeszcze z wysokim dachem, lecz już ze zredukowanym detalem architektonicznym i stolarką drzwiową pozbawioną dekoracyjnych elementów snycerskich. Po przeciwnej stronie ulicy został wkrótce wybudowany, według projektu Pretoriusa, dom dla adwokata dra Stanisława oraz Wiktora Jedlińskich⁵⁶,

⁵¹ APP.AMJ. 621, s. 23.

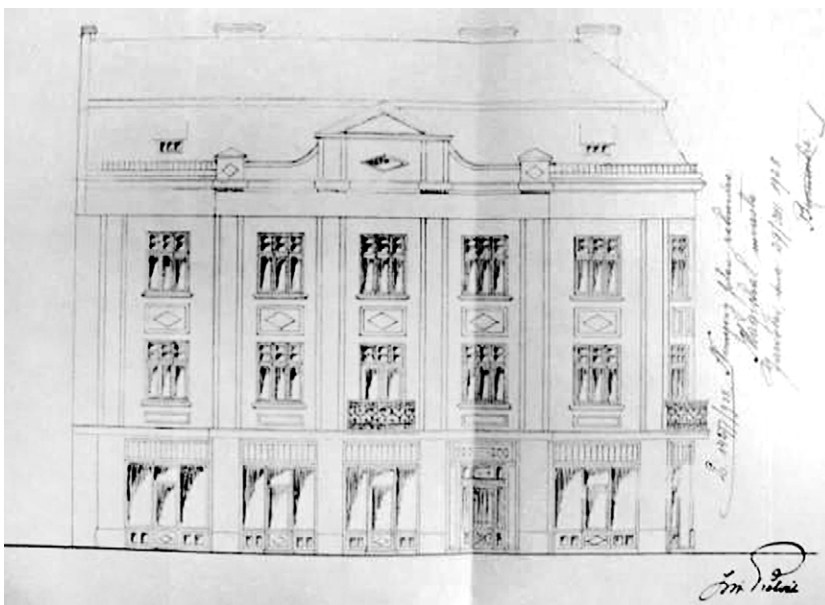
⁵² Maria z domu Zawada – siostra dra Filipa Zawady, legionisty, późniejszego konsula polskiego, wnuczka Tomasza Rawicza Zawady, zasłużonego powstańca styczniowego, pochowanego na Nowym Cmentarzu w Jarosławiu, por. Milewska 2009, 170.

⁵³ Album, 1932, 152.

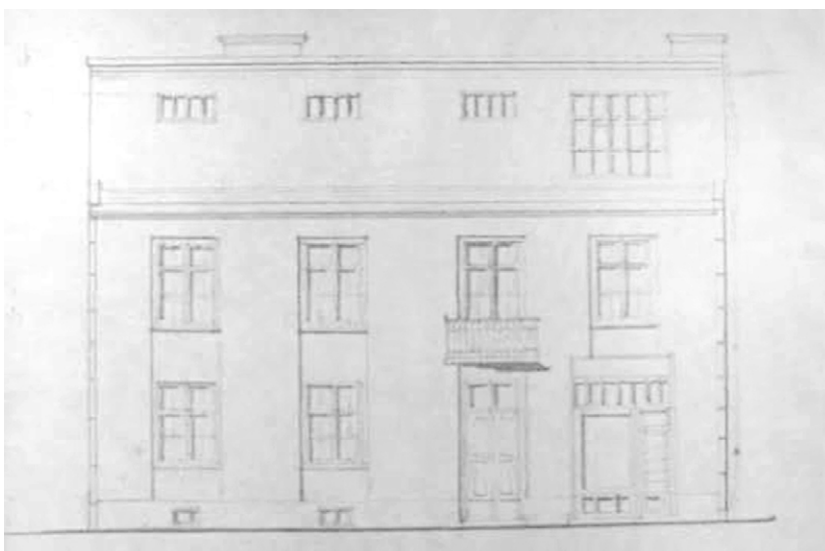
⁵⁴ Por. proj. domu: APP.AMJ. 638, cz. II, s. 9-14.

⁵⁵ Por. proj. domu: APP.AMJ. 637, cz. I, s. 384.

⁵⁶ Por. proj. domu: APP.AMJ. 638, cz. II, s. 272.

82. Ul. Jana Pawła II 6, proj. domu mieszkalnego z usługami w dolnej kondygnacji, 1929 r. APPAMJ. 637, cz. I, s. 382

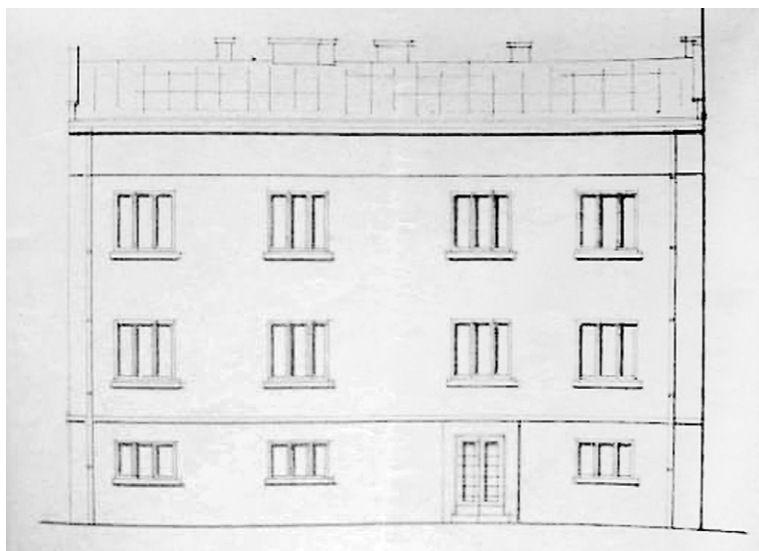

83. Ul. 3 Maja 38, proj. domu mieszkalnego, 1932 r. APPAMJ. 638, cz. II, s. 10

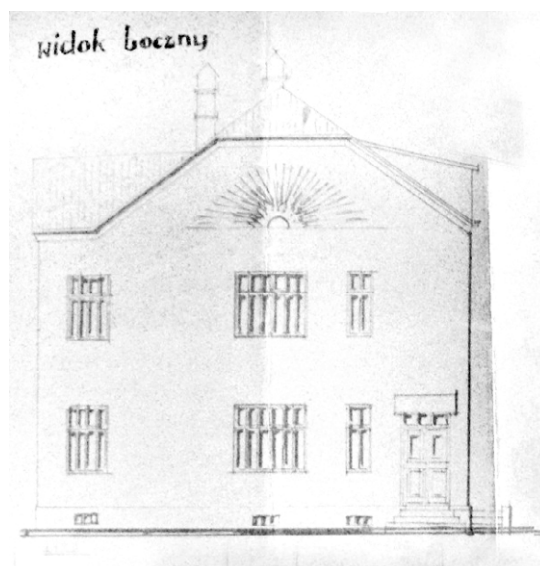
z elewacją niemal pozbawioną detalu oraz ramowo-płycinową stolarką drzwiową, z wysokimi prześwitami, która wykonana została zgodnie z projektem. Kilka domów projektowanych przez Pretoriusa przy ul. 3 Maja wyraźnie wpłynęło na charakter zabudowy tej ulicy (obecnie, niestety, są one przekształcone w wyniku remontów, przebudów i wymiany takich elementów, jak stolarka okienna i drzwiowa). Dom przy ul. 3 Maja 38, dwukondygnacyjny, czteroosiowy, z wejściem w drugiej osi od ulicy, należał do autora projektu⁵⁷ (oryginalna stolarka drzwiowa została już wymieniona na nową, ale projekt zakładał drzwi pełne, ramowo-płycinowe). W domu nr 66 przy tejże ulicy⁵⁸, wybudowanym dla Janiny i Andrzeja Hytrosiów oraz Karola i Walerii Korków, o bardzo podobnej fasadzie, której ozdobą są głównie zróżnicowane pod względem fakturalnym tynki, projektant przewidywał drzwi ramowe z wysokimi prześwitami (niestety również niezachowane).

⁵⁷ Por. proj. domu: APPAMJ. 638, cz. II, s. 9-14.

⁵⁸ Por. proj. domu: APPAMJ. 640, s. 240-242.

84. Ul. 3 Maja 66, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APPAMJ. 640, s. 240

85. Ul. Legionów 26, proj. domu mieszkalnego, 1932 r. APPAMJ. 638, cz. II, s. 296

Wśród domów Pretoriusa przy ul. 3 Maja stolarka zachowała się w budynku⁵⁹ pod numerem 13. To kolejny obiekt z elewacją czteroosiową, w której wejście architekt wyróżnił obłymi węgarami i pionowymi żłobieniami, mającymi optycznie je poszerzyć i tym samym zrównoważyć z sąsiednimi drzwiami połączonymi ze sklepową witryną. Obecnie w miejscu witryny jest okno, a zaoblony węgar znajduje się tylko po lewej stronie drzwi głównych. Zachowana stolarka, chociaż niezgodna z projektem, wpisuje się w założenia modernizmu i stylowe tendencje. Dolne płyciny wypełniają klepki, a prześwity podzielone zostały prostymi ramiakami. W nadświetlu zastosowany został podział oparty na geometrycznych kształtach.

W 1932 roku powstała, według projektu Pretoriusa, willa modernistyczna Macieja Petersa⁶⁰ przy ul. Legionów 26, ze szczytem dekorowanym motywem słońca oraz drzwiami ramowo-płycinowymi, z prześwitami, bez ornamentalnych i ozdobnych motywów.

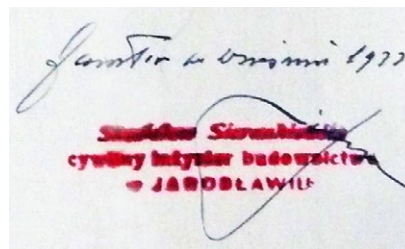
⁵⁹ Por. proj. domu: APPAMJ. 642, cz. II, s. 127-133, proj. s. 131-132.

⁶⁰ Por. proj. domu: APPAMJ. 638, cz. II, s. 296.

Odmienne ukształtowane zostały przez Pretoriusa drzwi w projekcie domu Władysława Wysockiego przy ul. Węgierskiej 3, z ulubionym czteroosiowym podziałem i schodkowym szczytem⁶¹. Jego dolna kondygnacja była zapewne przeznaczona na usługi. Tutaj Pretorius zaprojektował drzwi trzyskrzydłowe, pełne, klepkowe, z nadświetlem podzielonym na trzy okna. Pretorius w domach z elewacją bogatszą pod względem zdobień – gdzie wprowadził płyciny, gzymsy i szczyty wieńczące – konsekwentnie stosował bardziej dekoracyjną stolarkę. W elewacjach oszczędnych w detal automatycznie wprowadzał drzwi ramowe. U Pretoriusa zawsze występowała zależność pomiędzy wystrojem architektonicznym a stolarką drzwiową.

Stanisław Sierankiewicz urodził się 23 marca 1883 roku w Krakowie. Był synem Józefa i Antoniny z domu Ehrlich. Do szkoły podstawowej, a następnie do gimnazjum, uczęszczał w Jarosławiu. Studiował na Wydziale Inżynierii c.k. Szkoły Politechnicznej we Lwowie, uzyskując dnia 17 marca 1909 roku tytuł inżyniera budownictwa. Po studiach pracował krótko we Lwowie (1910-1911), zdobywając praktykę w administracji, Urzędzie Budowniczym c.k. Starostwa, jako adiunkt budownictwa na powiat Lwów, Gródek Jagielloński, Bóbrka i Janów. W 1912 roku został zatrudniony w magistracie miasta Jarosławia i rozpoczął karierę samorządowca. Dnia 10 listopada 1915 roku uzyskał uprawnienia budowlane⁶². Do roku 1919 pełnił funkcję inżyniera miejskiego. W 1920 roku zastąpił w Radzie Miasta Piotra Kopystyńskiego (po jego śmierci). W 1924 roku został kierownikiem Tymczasowego Zarządu Gminnego. Jego praca i działalność musiały być wysoko cenione, skoro po czterech latach Rada Miasta ponownie wybrała go na burmistrza. Tę funkcję pełnił także przez kolejną, trzecią kadencję (władzę w mieście sprawował przez dwanaście lat, do śmierci). Należał do najwybitniejszych burmistrzów Jarosławia w okresie międzywojennym⁶³. Zmarł 7 listopada 1936 roku w Jarosławiu. Pochowany został na Starym Cmentarzu, przy udziale władz miejskich, powiatowych i wojskowych, licznie zgromadzonych delegacji różnych instytucji oraz mieszkańców⁶⁴. Jego wykształcenie niewątpliwie ułatwiało mu podejmowanie odważnych decyzji inwestycyjnych, takich jak budowa ulic, chodników, kanalizacji miejskiej i wielu obiektów użyteczności publicznej. Był on także czynnym projektantem oraz współautorem planu urbanistycznego Jarosławia, który rzutował na rozwój budownictwa indywidualnego.

Do najwcześniejszych zrealizowanych projektów Sierankiewicza (z 1929 roku) należy wolnostojący dom przy nowo wyznaczonej, jeszcze wtedy bez nazwy, bocznej ulicy Dietziusa, w zachodniej części Przedmieścia Krakowskiego (obecnie ul. Sienkiewicza 9)⁶⁵. Dom, wybudowany dla Leizera Rorenberga, zamykał kwartał zabudowy pomiędzy ulicami Krakowską a nowo projektowaną (obecnie ul. Jana Pawła II i ul. Matejki). Między

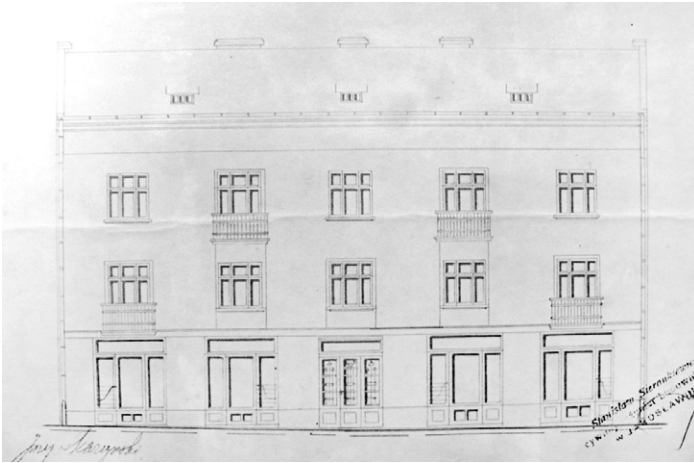
⁶¹ Por. proj. domu: APP.AMJ. 640, s. 12-16, proj. s. 15-16.

⁶² APP.AMJ. 621, s. 23.

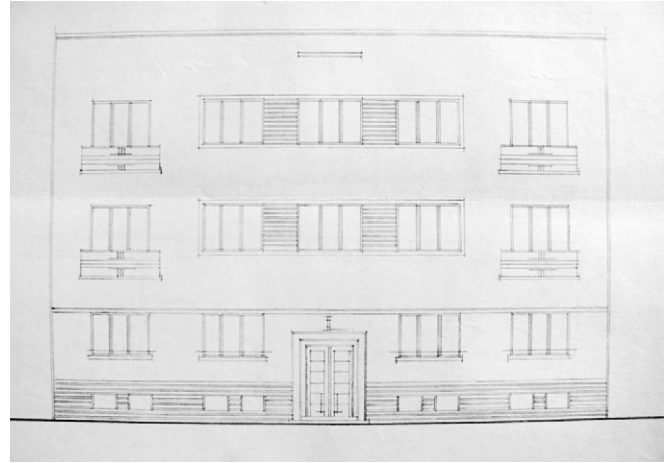
⁶³ Szerzej na temat działalności politycznej Sierankiewicza por. Bieńkowska 1995.

⁶⁴ Opis uroczystego pogrzebu por. Zięba 2008, s. 464-466.

⁶⁵ Por. proj. domu: APP.AMJ. 636, s. 261-163.

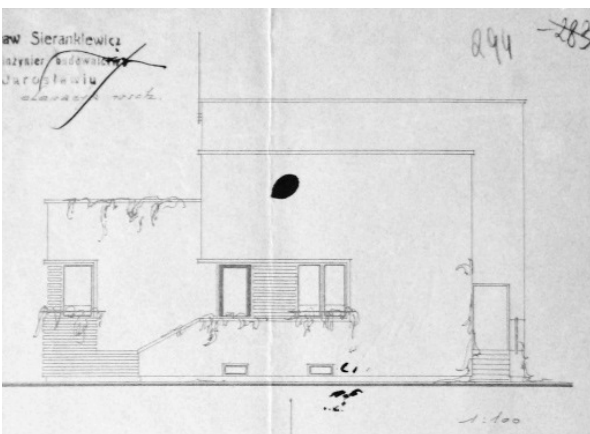

86. Ul. Sienkiewicza 1, proj. kamienicy, 1930 r. APPAMJ. 637, cz. II, s. 554

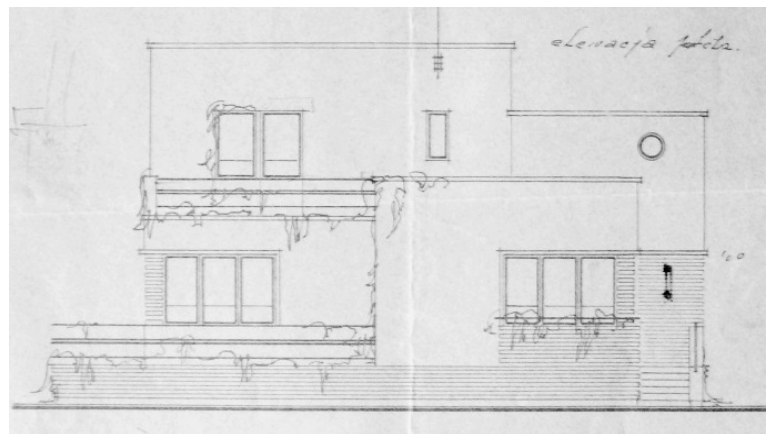

87. Ul. Sienkiewicza 7, proj. kamienicy, 1933 r. APPAMJ. 639, s. 543

nimi zostały wkrótce wybudowane jeszcze trzy domy według projektów Sierankiewicza, a mianowicie domy pod numerami 1, 3 i 7 (wszystkie w zwartej zabudowie, dlatego też tę ulicę, a raczej uliczkę, można by było śmiało nazwać ulicą Sierankiewicza, a nie Sienkiewicza). Dom wolnostojący pod numerem 9 (z lat 1929-1930) oraz budynki pod numerami 1 i 3 (z lat 1930-1931) noszą cechy wczesnego modernizmu^{66, 67}. Charakteryzują się one wysokimi dachami, szczytami w zwieńczeniu na osi elewacji, jeszcze dość ozdobnymi balustradami balkonów, płycinami pod oknami, stolarką okienną z podziałami w górnych partiach na drobne kwatery i ramowo-płycinową stolarką drzwiową, profilowaną, z nadświetlami i prześwitami. Szczególnie reprezentacyjna jest elewacja domu pod numerem 1, należącego do Józefa Skarzyńskiego, z szeregiem witryn w dolnej kondygnacji, z drzwiami przeszklonymi prawie na całej wysokości (w dole wąska płycina) i zabezpieczonymi prawdopodobnie metalowymi, poziomymi prętami. Ich główną ozdobę stanowi esowato wygięta antaba. Centralnie, na osi fasady, usytuowane zostało trzyosiowe wejście, wyróżnione metalowymi kratami w prześwitach. W podobnym stylu utrzymany jest dom Stanisława Sierankiewicza⁶⁸, przy ul. Czarnieckiego 10, również z lat 1930-1931. Kolejne

88. Ul. Mączyńskiego 2, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APPAMJ. 640, s. 293-294

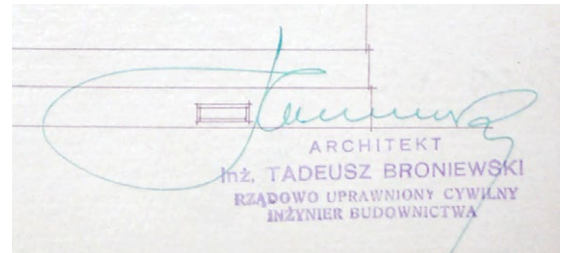
⁶⁶ Por. proj. domu: APPAMJ. 637, cz. II, s. 554-557.

⁶⁷ Por. proj. domu: APPAMJ. 637, cz. II, s. 577-583.

⁶⁸ Por. proj. domu: APPAMJ. 637, cz. II, s. 392.

projekty, z lat 1933-1935, wpisują się już w nurt architektury modernistycznej całkowicie zrywającej z ornamentyką. W projektach tych widać wyraźną zmianę. Domy wielorodzinne: przy ul. Czarnieckiego 5 Laury i Jakóba Frieselów⁶⁹, przy ul. Sienkiewicza 7 Cecyli Fluszar⁷⁰, przy ul. Narutowicza 1 Antoniego i Franciszka Szpilów⁷¹ oraz przy ul. Narutowicza 4 Wojciecha Tarczewskiego⁷², a także wolnostojąca willa⁷³ przy ul. Mączyńskiego 2 zostały skonstruowane pod wpływem funkcjonalizmu. Prawie wszystkie zaprojektowano łącznie z ramową stolarką drzwiową, wydłużonymi prześwitami dzielonymi prostymi ramiakami albo tylko z płycinami w dolnej partii, prześwitem powyżej oraz doświetleniem w postaci kolistego okienka nad drzwiami.

Tadeusz Broniewski urodził się 29 sierpnia 1894 roku w Krakowie i tam uczęszczał do III Gimnazjum im. Króla Jana III Sobieskiego⁷⁴. Studiował na Wydziale Architektonicznym Politechniki Lwowskiej w latach 1912-1925, z przerwą spowodowaną udziałem w wojnach, uzyskując tytuł inżyniera architekta 10 grudnia 1925 roku. Posiadał stopień porucznika. Podczas I wojny światowej służył w wojsku na Węgrzech, w mieście Győr. W 1917 roku otrzymał Brązowy Medal Zasługi w Służbie Wojskowej z Mieczami. Podczas mobilizacji w 1920 roku służył w Kadrze 4. Pułku Strzelców Konnych. Po ukończeniu studiów był starszym asystentem w Katedrze Architektury Historycznej, a następnie w Katedrze Architektury Monumentalnej Politechniki Lwowskiej. Praktyki przy robotach budowlanych odbył we Lwowie w przedsiębiorstwach inż. Eugeniusza Czerwińskiego oraz inż. Witolda Minkiewicza. Uprawnienia do kierowania robotami budowlanymi i sporządzania projektów, zgodnie z Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 roku o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli, otrzymał dnia 18 maja 1932 roku⁷⁵. Od 1931 roku przez trzynaście lat pełnił funkcję dyrektora Państwowej Szkoły Budownictwa w Jarosławiu⁷⁶. W tym czasie był również aktywnym członkiem Rady Miasta, zaangażowanym w działania związane z urbanizacją Jarosławia. Przez bardzo krótki okres w 1944 roku pełnił funkcję wiceburmistrza (od 27 lipca do 10 sierpnia). W 1946 roku rozpoczął pracę naukową na Politechnice Wrocławskiej – był starszym asystentem w Katedrze Architektury Monumentalnej II i pierwszym dziekanem Wydziału Architektury (w latach 1949-1951, a następnie w latach 1958-1960). Jest autorem między innymi: *Historii architektury w zarysie* i *Historii architektury dla wszystkich* oraz współredaktorem serii „Śląsk w zabytkach sztuki”⁷⁷. Zmarł 4 stycznia 1976 roku we Wrocławiu.

⁶⁹ Por. proj. domu: APP.AMJ. 641, cz. I, s. 343-349.

⁷⁰ Por. proj. domu: APP.AMJ. 639, s. 542.

⁷¹ Por. proj. domu: APP.AMJ. 640, s. 326-330.

⁷² Por. proj. domu: APP.AMJ. 641, cz. I, s. 279-280.

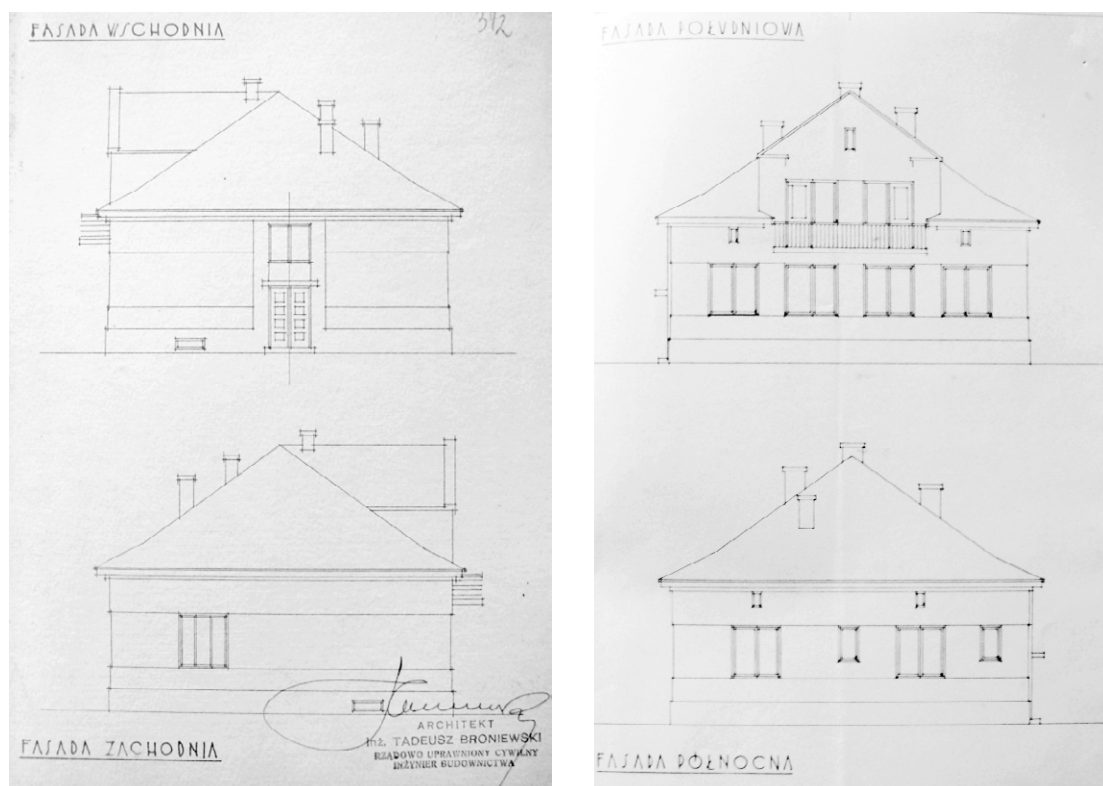
⁷³ Por. proj. domu: APP.AMJ. 640, s. 291-296.

⁷⁴ Domka 1986, 140; Prętczyński 2005, s. 18.

⁷⁵ APP.AMJ. 621, s. 118-119.

⁷⁶ Album 1932, 166; Krasicka, Bednarz 2011, s. 18.

⁷⁷ Prętczyński 2005, s. 19.

89. Ul. Paderewskiego 3, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 642, cz. I, s. 364-365

Spośród trzech obiektów zaprojektowanych dla Jarosławia na uwagę zasługuje gmach Komunalnej Kasy Oszczędności przy pl. Mickiewicza 2 z oryginalną stolarką drzwiową⁷⁸. Zarówno drzwi główne, jak i boczne oraz drzwi do piwnicy wyróżniają się wyrafinowaną modernistyczną formą i jakością wykonania. Są to drzwi z płycinami w dole i kilkupoziomowymi prześwitami, które rozdzielone zostały prostymi ramiakami i opatrzone fazowanymi szybami. Niestety, projekt budynku nie został jeszcze odnaleziony, lecz trudno sobie wyobrazić, by Broniewski pominął element stolarki, skoro wpisał ją w projekt skromnego domu jednorodzinnego⁷⁹ przy ul. Paderewskiego 3. W domu dla dra Wacława Nartowskiego zachowała się stolarka drzwiowa zgodna z projektem – solidne ramowe, dębowe drzwi modernistyczne. Niestety, nie zachował się Dom Żołnierza im. I Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, wybudowany według projektu Tadeusza Broniewskiego przy ul. Słowackiego w latach 1926-1933⁸⁰. Budynek został zniszczony w czasie II wojny światowej i spalony w 1944 roku. W elewacji frontowej i bocznej znajdowało się centralnie troje drzwi dwuskrzydłowych, ramowo-płycinowych, z nadświetlami, stanowiących w jej kompozycji mocny akcent.

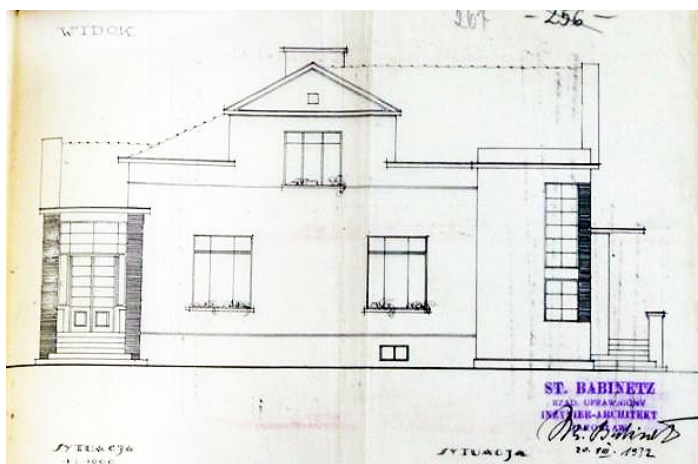
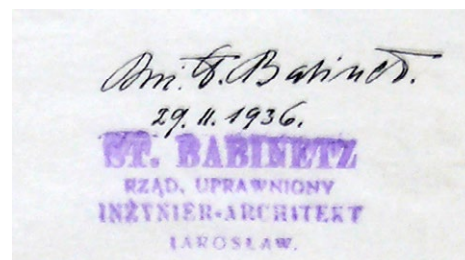
Stanisław Józef Babinetz urodził się 11 stycznia 1902 roku w Jarosławiu. Był synem Franciszka i Marii z domu Więclaw. W 1920 roku ukończył Państwowe Gimnazjum nr I w Jarosławiu, a następnie Wydział Architektury Politechniki Lwowskiej, otrzymując

⁷⁸ APP.AMJ. 640, s. 46-51.

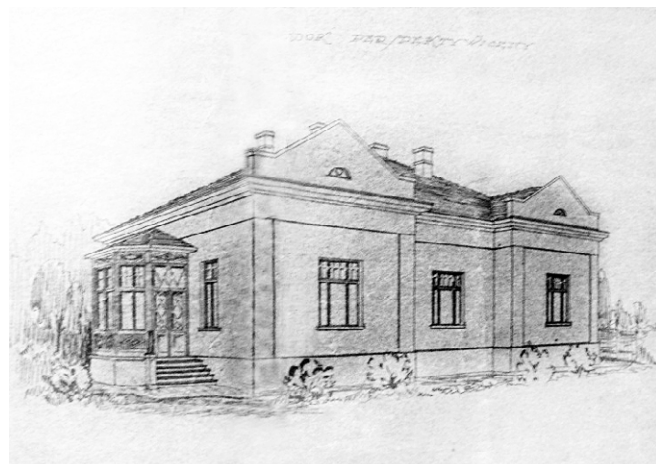
⁷⁹ Projekt domu przy ul. Paderewskiego 3 dla dra Wacława Nartowskiego z 1934 r. został zmieniony w zakresie wewnętrznych podziałów w 1937 r., por. APP.AMJ. 642, cz. I, s. 340-372, proj. s. 364-365, 372.

⁸⁰ Rzuty poziome budynku, por. APP.AMJ. 639, s. 578, 580-581.

dypłom i tytuł inżyniera architekta w dniu 22 czerwca 1927 roku⁸¹. W czasie I wojny światowej walczył w 12. pułku artylerii polowej we Lwowie, brał udział w walkach w obronie Lwowa (został odznaczony Gwiazdą Orłąt Lwowskich). Po studiach pracował jako inżynier w Oddziale Budowlanym Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych w Lublinie. Po służbie wojskowej, odbytej w Szkole Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu Wołyńskim, trafił do 10. pułku artylerii ciężkiej w Przemyślu, a stamtąd do Wydziału Lotnictwa Cywilnego w Ministerstwie Komunikacji. Przed II wojną światową wrócił do Jarosławia i pracował w firmie swojego ojca Franciszka, koncesjonowanego majstra murarskiego, ale też projektanta wielu domów w Jarosławiu⁸². Ożenił się z Izabelą z domu Czachowską (22 lutego 1938 roku). Miał syna Stanisława (również architekta) i córkę Zofię. W 1944 roku przez dwa miesiące był starostą jarosławskim (szybko odwołany po urządzeniu uroczystych obchodów upamiętniających Powstanie Warszawskie). Już w grudniu 1944 roku został szefem Rejonowego

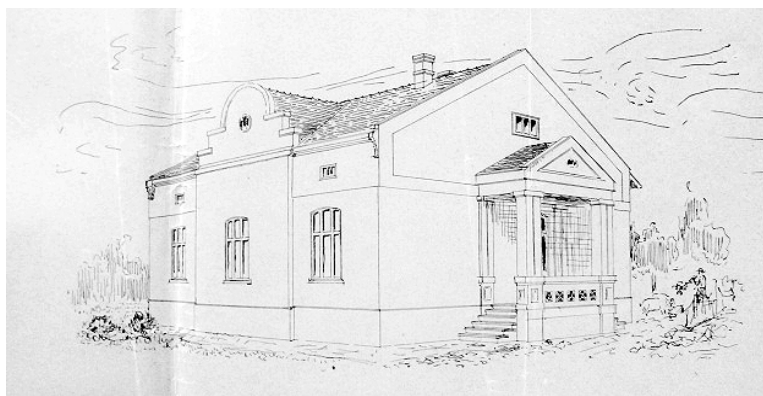
90. Ul. Kasprowicza 4, proj. domu mieszkalnego, 1933 r. APPAMJ. 639, s. 265

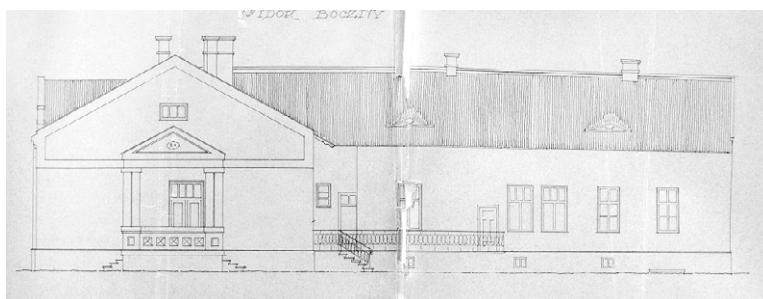
91. Ul. Królowej Jadwigi 28, proj. domu mieszkalnego, 1925 r. APPAMJ. 633, s. 235

⁸¹ APPAMJ. 621, s. 124.

⁸² Franciszek Babinetz, ur. 30 kwietnia 1874 r. w Przeworsku, zm. 30 listopada 1942 r. Syn Franciszka i Salomei. Koncesjonowany majster budowlany. List wyzwolenia wydany przez Przełożenie Towarzystwa Przemysłowego w Przeworsku otrzymał 24 lipca 1892 r. Świadectwo ukończenia szkoły zawodowej dla przemysłu budowlanego na oddziale murarstwa w c.k. Państwowej Szkole Przemysłowej we Lwowie uzyskał w 1900 r. Jego koncesja na wykonywanie przemysłu majstra murarskiego wydana przez c.k. Namiestnictwo we Lwowie 4 grudnia 1900 r. obwieszczona została przez c.k. Starostwo w Jarosławiu w formie dekretu koncesjonowanego 15 grudnia 1900 r. (APPAMJ. 149, s. 13.) Franciszek Babinetz „miał prawo kierowania robotami budowlanymi oraz sporządzania projektów robót budowlanych, z wyjątkiem robót dotyczących budowy pomnikowych, wielkich teatrów, sal na uroczystości, budynków wystawowych, budowli muzealnych, kościołów i innych budowli nader trudnych, łączących w sobie znakomite pod względem statycznym ustroje” na terenie całego województwa lwowskiego z wyjątkiem obszaru miasta Lwowa w granicach tego miasta w chwili wydania powołanej koncesji, tj. 4 grudnia 1900 r. W Jarosławiu Babinetz zaprojektował między innymi dom przy ul. Dominikańskiej 23 (proj. z 1904 r., por.: APPAMJ. 255, s. 20-36, proj. s. 36), dom przy ul. Królowej Jadwigi 12 (proj. z 1906 r., por.: APPAMJ. 256, cz. II, s. 12-23, proj. s. 18), dom przy ul. Poniatowskiego 22 (proj. z 1910 r., por.: APPAMJ. 272, s. 23), dom przy ul. Raclawickiej 8 (proj. z 1912 r., por.: APPAMJ. 632, cz. I, s. 4) oraz siedzibę Kółka Rolniczego na Górnoleżajskim Przedmieściu, przy obecnej ul. Pełkińskiej 81 (proj. z 1908 r., por.: APPAMJ. 256, cz. II, s. 208-216). Ponadto Babinetz był współzałożycielem Banku Spółdzielczego w Jarosławiu w 1909 r. oraz przewodniczącym Rady Narodowej.

92. Ul. Poniatowskiego 32, proj. domu mieszkalnego, 1924 r. APP.AMJ. 633, s. 118

Zarządu Kwaterunkowo-Budowlanego w Garnizonie Jarosław. W 1945 roku awansował do stopnia kapitana. Po wystąpieniu z wojska pracował w Spółdzielni Pracy „Budowlani”, Państwowym Przedsiębiorstwie Budowlanym, Przedsiębiorstwie Państwowym Pracownie Konserwacji Zabytków. W latach 1947-1949 był nauczycielem w Państwowej Szkole Budowlanej. Zmarł 16 maja 1975 roku i pochowany został na Starym Cmentarzu w Jarosławiu. Współpracował z ojcem zarówno przy projektach, jak i przy budowie wielu domów. Sam również projektował. Sygnowane przez Stanisława projekty pochodzą z lat 1924-1936. Sygnował również projekty ojca. Niektóre podpisane są tylko nazwiskiem Babinetz. Różnią się one jednak pod względem stylistycznym. Franciszek projektował małe domy jednorodzinne, parterowe, kryte dwuspadowymi dachami, dekorowane skromnym detalem architektonicznym – boniami, opaskami, szczytami wyciętymi faliście lub w formie balustrady – i opatrzone historyzującą stolarką drzwiową. Budynek Stanisława Babinetza są jeszcze skromniejsze w detalu, właściwie pozbawione dekoracji, jednak wyraźnie kształtowane na podstawie założeń modernistycznej architektury. Babinetz uzyskał uprawnienia Departamentu Budownictwa Ministerstwa Robót Publicznych 30 listopada 1931 roku (L.VII – 1368/13)⁸³. Na szczególną uwagę zasługuje dom przy ul. Kasprowicza 4 wybudowany dla radcy Franciszka Walwawicza⁸⁴. Ten budynek cechuje modernistyczna bryła budynku złożona z segmentów, asymetryczna, z ramowo-płycinową stolarką, z wysokimi prześwitami i nadświetlem (oryginalna stolarka została już wymieniona). Dom własny Stanisława Babinetza przy ul. Czarnieckiego 7 charakteryzuje zastosowana w fasadzie zasada symetrii; pasowy, horyzontalny układ okien; brak ozdobnego detalu architektonicznego i modernistyczna stolarka drzwiowa⁸⁵.

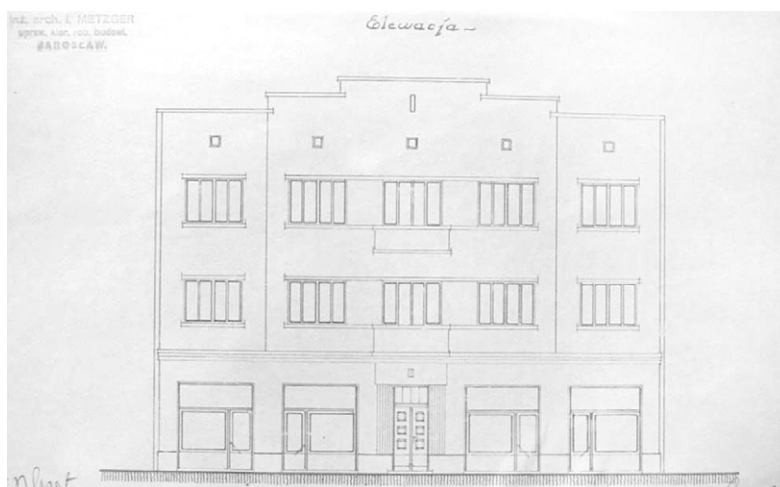
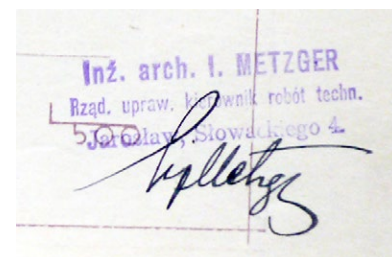
⁸³ APP.AMJ. 621, s. 23.

⁸⁴ Por. proj. domu: APP.AMJ. 639, s. 265-267.

⁸⁵ Por. proj. domu: APP.AMJ. 642, cz. II, s. 25-32, proj. s. 25-31.

Babinetz zaprojektował również między innymi domy przy ul. Sikorskiego 11 dla Macieja Sierżęgi (1924 rok)⁸⁶, przy ul. Poniatowskiego 32 dla Władysława Fuglewicza (1924 rok)⁸⁷, przy ul. Królowej Jadwigi 28 dla ks. Stanisława Popielewicza (1925 rok)⁸⁸ oraz dom i pracownię stolarską przy ul. Konarskiego 9 dla Kazimierza Goryckiego (1929 rok)⁸⁹. W żadnym projekcie Babinetza stolarka drzwiowa nie została pominięta. Architekt wpisywał formę drzwi i dostosowywał do obiektu, co znajdowało kontynuację w realizacjach.

Izaak Metzger urodził się 18 grudnia 1893 roku. Był synem Chaima i Márii z domu Fink. Egzamin państwowy na Wydziale Budownictwa Lądowego Szkoły Politechnicznej w Wiedniu zdał 27 listopada 1922 roku, uzyskując tytuł inżyniera architekta (nostryfikowany na Politechnice Lwowskiej 22 marca 1928 roku). Praktykę budowlaną zdobywał w przedsiębiorstwie budowlanym inż. Salomona Schaffera w Przemyślu⁹⁰. Uprawnienia do kierowania robotami budowlanymi i sporządzania projektów, wydane przez Ministerstwo Robót Publicznych w Warszawie, otrzymał 6 maja 1931 roku. We wrześniu 1939 roku był deportowany z Jarosławia; ostatnie znane miejsce pobytu architekta to Zimna Woda koło Lwowa, gdzie w 1942 roku został zamordowany⁹¹. W Jarosławiu mieszkał w kamienicy przy ul. Słowackiego 4, później przy ul. Grodzkiej 24 (w 1933 roku). Najbardziej charakterystycznym obiektem spośród zrealizowanych projektów Metzgera jest wpisana w zwartą zabudowę ul. Słowackiego kamienica czynszowa pod numerem 5, która została wybudowana w latach 1931-1932 dla dra Maurycego Spetza⁹². Zasluguje ona na szczególną uwagę, ponieważ jest to jedyna w Jarosławiu kamienica modernistyczna o tej skali, z usługową dolną kondygnacją. Elewacja zakomponowana tu symetrycznie względem osi, ze schodkowym szczytem i modernistyczną stolarką, opatrzona

93. Ul. Słowackiego 5, proj. kamienicy, 1931 r. APPAMJ. 638, cz. I, s. 269

⁸⁶ Por. proj. domu: APPAMJ. 633, s. 91.

⁸⁷ Por. proj. domu: APPAMJ. 633, s. 113-118, plany s. 118.

⁸⁸ Por. proj. domu: APPAMJ. 633, s. 235-237.

⁸⁹ Por. proj. domu: APPAMJ. 633, s.104.

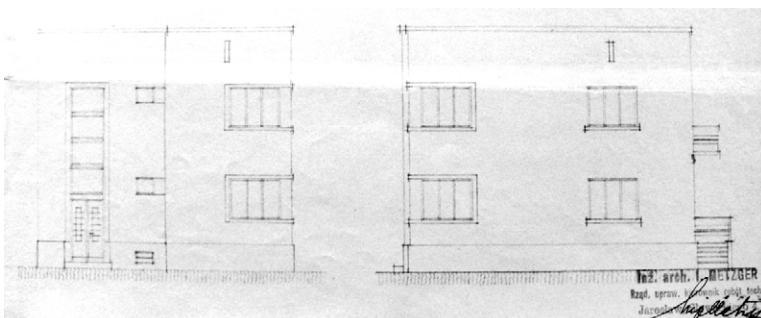
⁹⁰ APPAMJ. 621, s. 115-116.

⁹¹ Za: <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=9780631&language=de> [dostęp: 16.01.2015 r.].

⁹² Por. proj. domu: APPAMJ. 638, cz. I, s. 269.

94. Ul. Limanowskiego 38, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 640, s. 378

95. Ul. Kościuszki 27, proj. domu mieszkalnego, 1935 r. APP.AMJ. 642, cz. II, s. 11

została dwuskrzydłowymi drzwiami z nadświetlem oraz prześwitami, wykonanymi zgodnie z projektem. W pozostałych projektach Metzgera stolarka również nie była pomijana, zawsze korelowała z modernistycznymi elewacjami, była zgodna z regułami wyznaczonymi przez architekta. Potwierdzają to przykłady: dom Róży i dra Maurycego Ragerów⁹³ przy ul. Kościuszki 1, dom Heleny Stasieckiej⁹⁴ przy ul. Kościuszki 27 czy też dom Józefa i Stefani Kaniaków na Kolonii Oficerskiej⁹⁵ przy ul. Limanowskiego 38.

Zygmunt Billy urodził się 14 marca 1895 roku we Lwowie. Był synem Józefa i Anny z domu Hinker. W 1912 roku ukończył w Krakowie Szkołę Realną, po czym rozpoczął studia na Wydziale Architektury Politechniki Lwowskiej, uzyskując 23 lutego 1924 roku tytuł inżyniera architekta⁹⁶. Przerwę w nauce spowodowaną I wojną światową spędził w armii austriackiej, a następnie w Wojsku Polskim. Od 1 maja 1918 roku do 1 kwietnia 1919 roku pracował jako rysownik na budowie sądu w Omsku, a potem w Zarządzie Syberyjskich Spółek Mleczarskich i Komitecie Państwowych Budowli⁹⁷. W 1924 roku ukończył Wydział Architektury Politechniki Lwowskiej z wynikiem celującym, dlatego został zwolniony z wykonywania pracy dyplomowej. Przez siedem lat (1921-1928) pracował we Lwowie, w firmie Władysława Derdeckiego i Stanisława Rewuckiego, prowadząc w tym czasie szereg realizacji

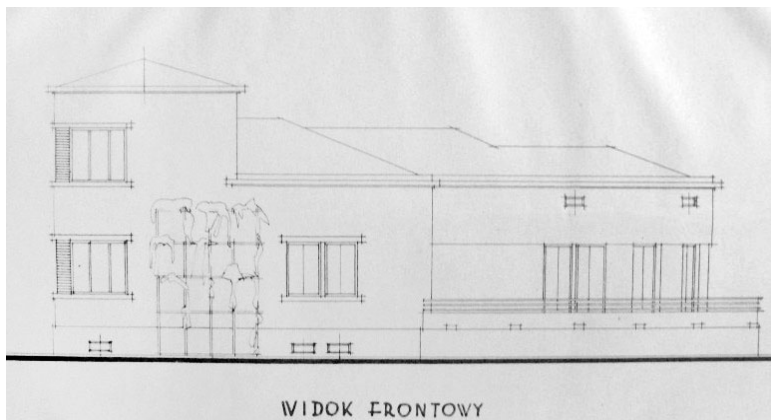
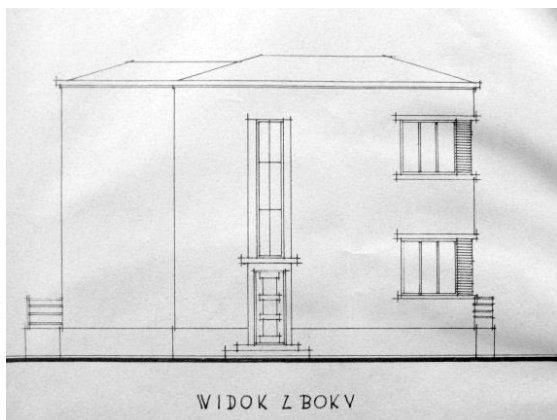
⁹³ Por. proj. domu: APP.AMJ. 639, s. 428.

⁹⁴ Por. proj. domu: APP.AMJ. 642, cz. II, s. 11-14.

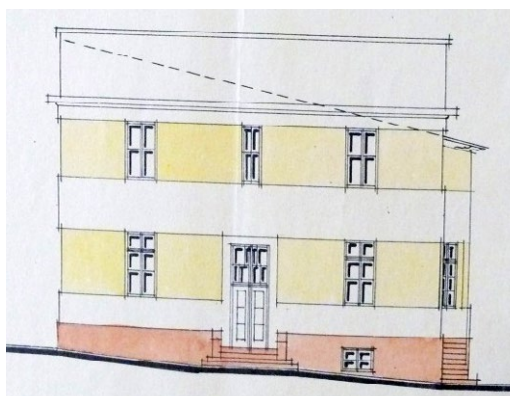
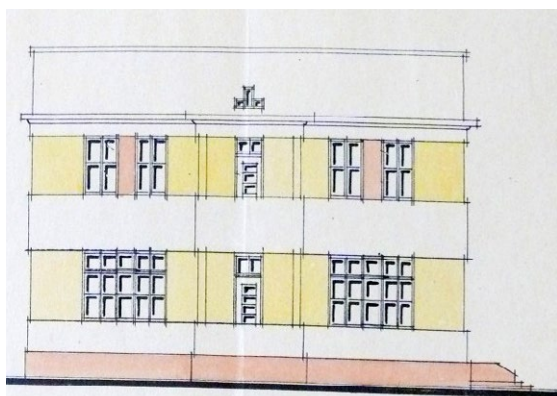
⁹⁵ Por. proj. domu: APP.AMJ. 640, s. 378-384.

⁹⁶ APP.AMJ. 621, s. 121-122.

⁹⁷ Domka 1986, s. 135.

96. Ul. Jana Grucy 15, proj. domu mieszkalnego, 1936 r. APPAMJ. 641, cz. I, s. 255-256

97. Ul. 3 Maja 41, proj. domu mieszkalnego, 1933 r. APPAMJ. 639, s. 221-222

budowlanych⁹⁸. Od 1 września 1928 roku do 1970 roku był nauczycielem w Państwowej Szkole Budownictwa w Jarosławiu. Mieszkał przy ul. Królowej Jadwigi 8. Uprawnienia do kierowania robotami budowlanymi i sporządzania projektów, wydane przez Ministerstwo Robót Publicznych w Warszawie, otrzymał 31 marca 1930 roku. Był członkiem Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, sekcji ochrony zabytków, a także współautorem pierwszego spisu jarosławskich zabytków⁹⁹. Projektował w Jarosławiu i okolicach (między innymi kościół w Krasnem), nadzorował szereg budów. Zmarł 4 sierpnia 1979 roku w Jarosławiu i pochowany został na Starym Cmentarzu. Do najbardziej znaczących obiektów wybudowanych według projektów Billego należą dwa domy, których właściciele odegrali ważną rolę w historii Jarosławia. Jest to willa przy ul. 3 Maja 41 należąca do Stanisława Gurgula¹⁰⁰, właściciela fabryki biszoptów (która działa do dzisiaj) oraz dom przy ul. Grucy 15 wybudowany dla Józefa Kapuścińskiego¹⁰¹, dyrektora Szkoły Handlowej w Jarosławiu – obydwie wolnostojące, modernistyczne, dwukondygnacyjne, z płaskimi dachami, elewacjami pozbawionymi detali i ramową stolarką drzwiową.

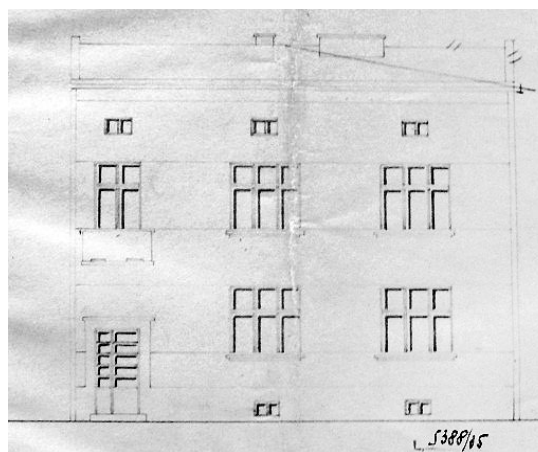
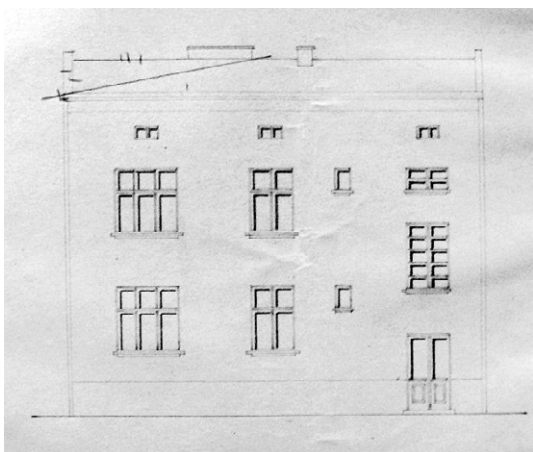
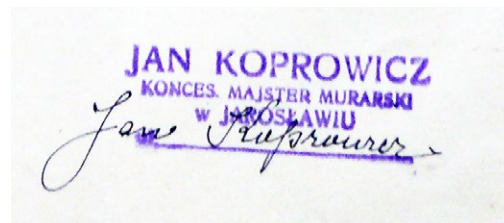
⁹⁸ Album 1932, s. 158.

⁹⁹ Bieńkowska 2014, s. 44, 47, 57.

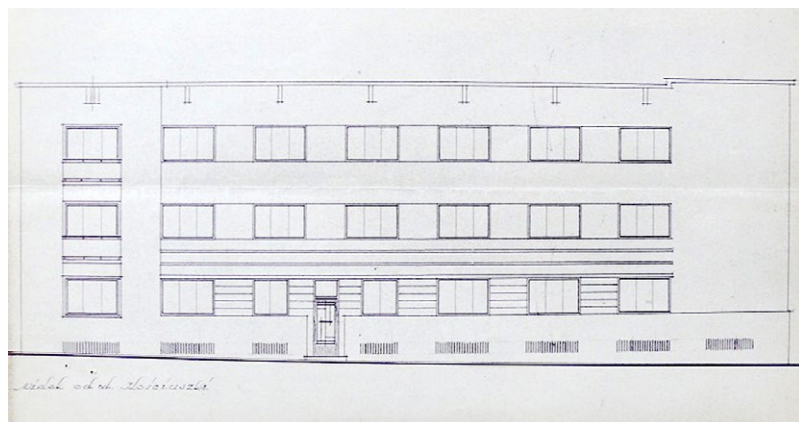
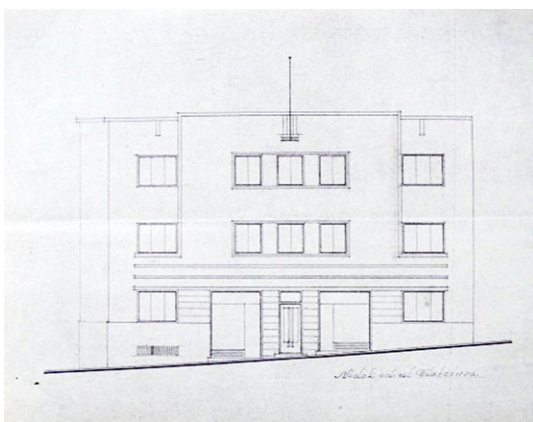
¹⁰⁰ Por. proj. domu: APPAMJ. 639, s. 221-224.

¹⁰¹ Por. proj. domu: APPAMJ. 641, cz. I, s. 255-258; 642, cz. II, s. 221-222.

Jan Koprowicz urodził się 12 kwietnia 1877 roku w Jarosławiu. Był synem Antoniego i Małgorzaty z domu Kosińskiej. Świadcstwo ukończenia c.k. Państwowej Szkoły Przemysłowej we Lwowie (oddział murarstwa) otrzymał 31 marca 1908 roku. Koncesję Namiestnictwa we Lwowie na wykonywanie przemysłu majstra murarskiego uzyskał 16 czerwca 1910 roku, a czternaście dni później została ona obwieszona reskryptem c.k. Starostwa w Jarosławiu¹⁰². Mieszkał przy ul. Dominikańskiej 19. Ożenił się z Marią z domu Welc (1896-1979). Zmarł 7 maja 1955 roku i został pochowany na Starym Cmentarzu w Jarosławiu. Do najwcześniejszych jarosławskich realizacji Koprowicza należy projekt domu przy ul. Jana Pawła II 54 z 1931 roku¹⁰³. Kolejne to kamienica w zwartej zabudowie ul. Czarnieckiego, obecnie pod numerem 9, wybudowana w latach 1932-1933¹⁰⁴ oraz wolnostojące, zachowane do dziś domy przy ul. Kasprowicza 5 i ul. Kościuszki 25 (obydwa z lat 1935-1936)^{105, 106}.

98. Ul. Kasprowicza 5, proj. domu mieszkalnego, 1935 r. APPAMJ. 641, s. 72-73

99. Ul. Kościuszki 43, proj. domu wielorodzinnego, 1935 r. APPAMJ. 641, cz. I, s. 271-272

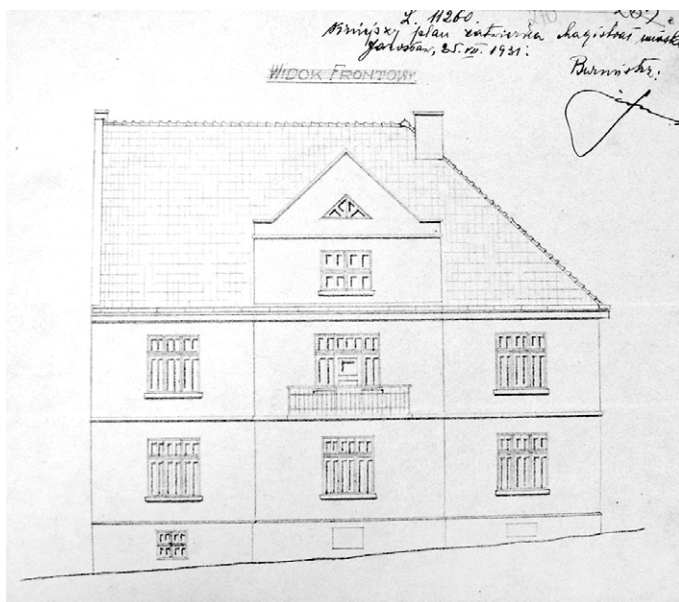
¹⁰² APPAMJ. 621, s. 27.

¹⁰³ Por. proj. domu: APPAMJ. 638, cz. I, s. 264-270.

¹⁰⁴ Por. proj. domu: APPAMJ. 638, cz. II, s. 46.

¹⁰⁵ Por. proj. domu: APPAMJ. 641, cz. I, s. 72.

¹⁰⁶ Por. proj. domu: APPAMJ. 641, cz. I, s. 58.

100. Ul. Jana Pawła II 54, proj. domu mieszkalnego, 1931 r. APPAMJ. 638, cz. I, s. 209

Spośród projektów Koprowicza wyróżniają się dwa domy wielorodzinne w narożnych działkach przy ulicy Kościuszki, na jej początku i na końcu – dom obecnie pod numerem 2, wybudowany dla Tadeusza Malinowskiego¹⁰⁷ i pod numerem 43 (niezrealizowany), zaprojektowany dla Jana Mischczyka¹⁰⁸. Obydwa projekty zostały zatwierdzone do realizacji w 1935 roku. Wszystkie budynki wzniesione według projektów Koprowicza cechuje zwarta bryła, pasowe układy okien i oczywiście ramowa stolarka drzwiowa z prześwitami, nadświetlami i geometrycznymi kratami.

Jan Kuśnierz urodził się 26 marca 1871 roku w Jarosławiu. Był synem Mariana i Katarzyny z domu Konopackiej. W 1914 roku ukończył c.k.

Państwową Szkołę Przemysłową (oddział murarstwa) w Jarosławiu. List wyzwolenia wydany przez Stowarzyszenie Przemysłowe Rękodzielników grupy II w Jarosławiu uzyskał 25 lipca 1924 roku, po odbytych praktykach w przedsiębiorstwie Franciszka Babinetza. Koncesję na wykonywanie przemysłu majstra murarskiego wydaną przez Województwo we Lwowie otrzymał 22 kwietnia 1926 roku. Została ona obwieszona w formie dekretu koncesyjnego przez c.k. Starostwo w Jarosławiu 29 kwietnia 1926 roku. Kuśnierz mieszkał przy ul. Pełkińskiej 20. Odzwierciedleniem tendencji architektonicznych, jakie realizował ten budowniczy w swoich projektach, są między innymi: dom Ludwika i Teresy Mołoniów¹⁰⁹ przy ul. Chopina 9 oraz dom przy ul. Tarnowskiego 19, wybudowany jako współwłasność Anny, Marii i Jadwigi Kosińskich¹¹⁰. Obydwa z połowy lat 30. XX wieku, o bryle złożonej z segmentów, asymetrycznej kompozycji otworów okiennych i drzwiowych, z ramową, maksymalnie przeszkloną stolarką drzwiową.

¹⁰⁷ Por. proj. domu: APPAMJ. 641, cz. I, s. 301-310.

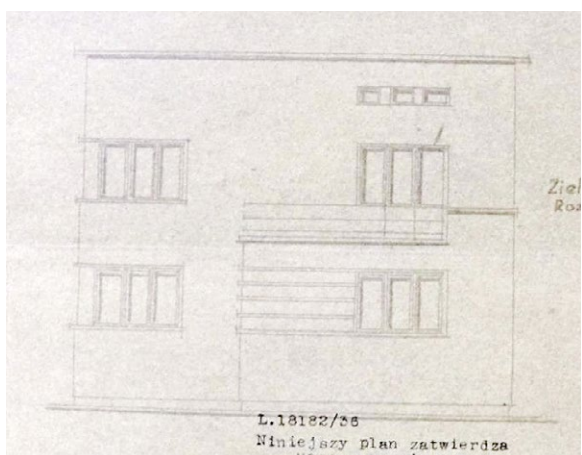
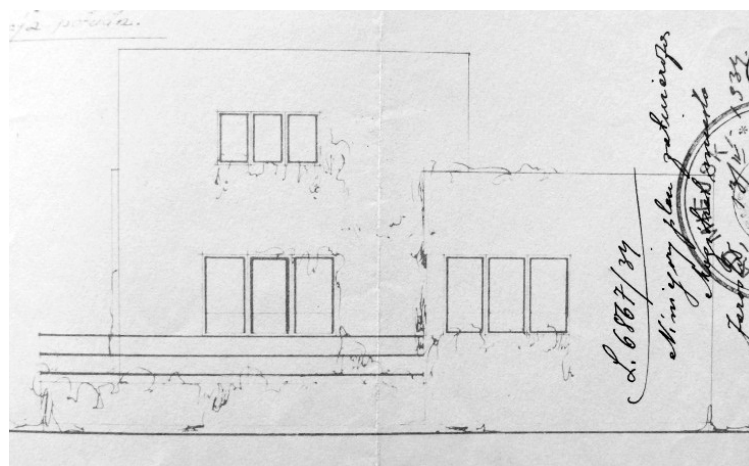
¹⁰⁸ Por. proj. domu: APPAMJ. 641, cz. I, s. 267-273.

¹⁰⁹ Por. proj. domu: APPAMJ. 640, s. 76-78.

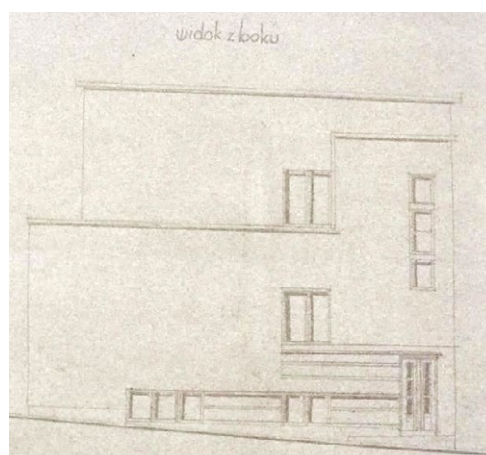
¹¹⁰ Por. proj. domu: APPAMJ. 642, s. 275-277.

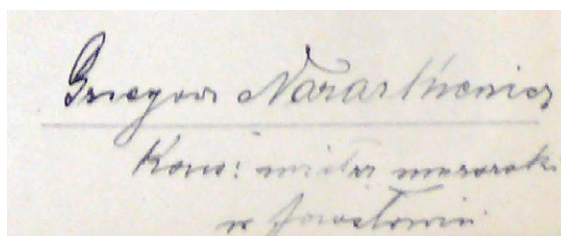
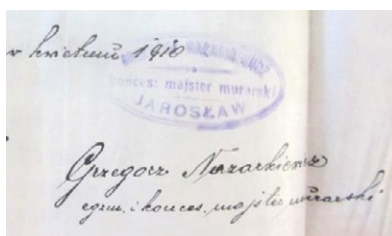
101. Ul. Chopina 9, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APPAMJ. 640, s. 76-77

102. Ul. Tarnowskiego 19, proj. domu mieszkalnego, 1936 r. APPAMJ. 642, cz. I, s. 275-276

Grzegorz Nazarkiewicz urodził się 27 lutego 1871 roku w Jarosławiu. Był synem Jana i Zofii z domu Ciciurek. Kształcił się w szkole zawodowej w c.k. Państwowej Szkole Przemysłowej w Jarosławiu. List wyzwolenia od Stowarzyszenia Przemysłowego w Jarosławiu otrzymał 11 kwietnia 1896 roku. Egzamin upoważniający do ubiegania się o wydanie uprawnień budowlanych zdał 13 kwietnia 1907 roku. Koncesję na wykonywanie przemysłu majstra murarskiego, wystawioną przez c.k. Starostwo w Jarosławiu, uzyskał 1 czerwca 1908 roku na podstawie upoważnienia c.k. Namiestnictwa we Lwowie z dnia 9 kwietnia 1908 roku¹¹¹. W latach 30. XX wieku mieszkał przy ul. Pełkińskiej 24¹¹². Ożenił

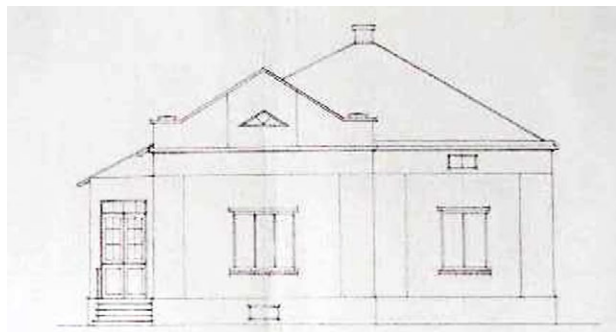
¹¹¹ APPAMJ. 149, s. 14; APPAMJ. 621, s. 33.

¹¹² APPAMJ. 621, s. 71-72.

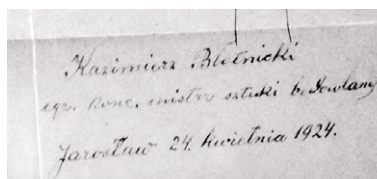
103. Ul. Spytka 6, proj. domu z piekarnią, 1929 r. APPAMJ. 637, cz. I, s. 236

104. Ul. Królowej Jadwigi 11, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APPAMJ. 642, cz. I, s. 324

się z Anielą z domu Oronowicz, a zmarł 17 listopada 1946 roku. Poza działalnością budowlaną prowadził działalność projektową. Jego projekty sprzed I wojny światowej posiadają cechy architektury historyzującej, lecz te z okresu międzywojennego już wyraźnie nawiązują do nurtu architektury modernistycznej. Przykładem mogą być tutaj domy: Bazylego Bika na Kolonii Oficerskiej, przy obecnej ul. Grottgera 32¹¹³ (p. bud. 1185/93), Teodora Szkólnyka przy ul. Sikorskiego 11¹¹⁴ czy Stanisława Landa przy ul. Paderewskiego 4¹¹⁵. Wszystkie z 2. połowy lat 30. XX wieku. Podobne cechy nosi także budynek piekarni, z górną kondygnacją przeznaczoną na cele mieszkalne, przy ul. Spytka 6¹¹⁶. Nazarkiewicz nie pomijał w projektach stolarki drzwiowej, wpisywał drzwi w otwory drzwiowe, dostosowując ich formę do charakteru budynku, stylu i kompozycji elewacji.

Kazimierz Błotnicki urodził się 24 lutego 1874 roku w Dybkowie (pow. Sieniawa)¹¹⁷. Był synem Wincentego i Reginy z domu Florjan. Świadectwo ukończenia szkoły zawodowej dla przemysłu budowlanego w c.k. Państwowej Szkole Przemysłowej we Lwowie uzyskał 10 kwietnia 1900 roku. List wyzwolenia wydany przez Cech w Sieniawie otrzymał 7 stycznia 1891 roku. Praktyki Błotnicki odbył w przedsiębiorstwach budowlanych Michała Rysiakiewicza w Sieniawie i Marcina Matuszyńskiego w Warszawie. Koncesję na wykonywanie przemysłu majstra murarskiego otrzymał z c.k. Namiestnictwa we Lwowie 2 lipca 1904 roku, a została ona obwieszona przez c.k. Starostwo w Jarosławiu w formie dekretu koncesyjnego 10 listopada 1906 roku¹¹⁸. Błotnicki mieszkał w Jarosławiu przy ul. Paderewskiego 12, a następnie przy ul. 3 Maja 42. Zaprojektował między innymi dom

¹¹³ Por. proj. domu: APPAMJ. 641, cz. I, s. 337.

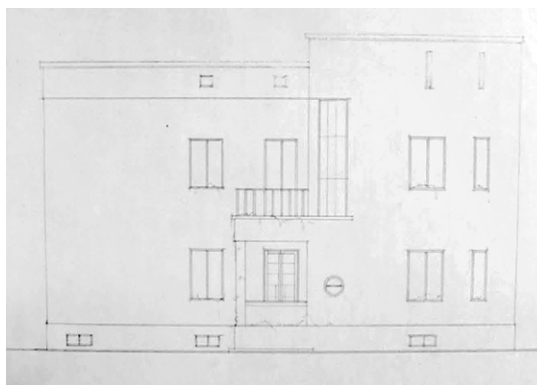
¹¹⁴ Por. proj. domu: APPAMJ. 642, cz. I, s. 324.

¹¹⁵ Por. proj. domu: APPAMJ. 644, s. 96-99.

¹¹⁶ Por. proj. domu: APPAMJ. 637, cz. I, s. 236-243

¹¹⁷ W aktach pojawiają się rozbieżności co do daty i miejsca urodzin majstra. W wykazie osób uprawnionych do projektowania podana została data 24 lutego 1874 r. i Sieniawa jako miejsce urodzin, por. APPAMJ. 621, s. 27. Natomiast w rejestrze uprawnień budowlanych podany jest dzień urodzin 20 lutego 1874 r., a jako miejsce urodzenia: Jarosław, por. APPAMJ. 621, s. 68.

¹¹⁸ APPAMJ. 621, s. 68-69.

105. Ul. Kasprowicza 2, dom mieszkalny, 1935 r. APPAMJ. 640, s. 326

dla Olgierda Grzegorzewskiego przy ul. Kasprowicza 2, który reprezentuje typ modernistycznej willi z przeszkloną, obszerną werandą, otwartą na ogrodowe założenie; z asymetrycznie zakomponowanymi elewacjami oraz ramową stolarką drzwiową¹¹⁹. Błotnicki jest również autorem małego domu jarosławskiego ślusarza Ludwika Pudłowskiego¹²⁰ przy ul. Brama Pełkińska 4. Projekt nie obejmował tu stolarki, lecz być może autor świadomie pozostawił decyzję doboru drzwi właścicielowi domu, który sam wykonywał okucia stolarki drzwiowej.

3. Jarosławscy rzemieślnicy – wykonawcy stolarki drzwiowej – od końca XVIII wieku do 1939 roku

Stolarze, ślusarze, szklarze, lakiernicy – wszyscy, którzy trudnili się wykonywaniem drzwi oraz związanych z nimi elementów – podobnie jak inni rzemieślnicy, zrzeszeni byli w cechach, a więc zwartych, niezależnych i samodzielnych organizacjach. Przynależność do cechu była koniecznym warunkiem uprawiania zawodu rzemieślnika. Cechy działały na podstawie statutów, które regulowały sposób nauki, liczbę terminatorów, liczbę sklepów itp. W Jarosławiu w XVIII wieku sytuacja gospodarcza nie sprzyjała rozwojowi rzemiosła. Po okresie licznych najazdów wojsk obcych w 2. połowie XVII wieku i na początku wieku XVIII okres świetności już nie powrócił. Jarmarki straciły na znaczeniu. Król August III, dążąc do wskrzeszenia upadającego handlu, przywilejem z 1746 roku zwiększył liczbę jarmarków do siedmiu w ciągu roku, ale to niestety nie pomogło. Dowodem stopniowego upadku rzemiosła w tym czasie jest fakt, że w 1724 roku w Jarosławiu było dwadzieścia jeden cechów, a w 1768 roku już tylko dwanaście¹²¹. Rzemieślnicy tworzyli cechy jednostkowe, które skupiały rękodzielników jednej specjalności oraz cechy zbiorowe, które gromadziły reprezentantów różnych zawodów, co świadczyło o nierównomiernym rozwoju poszczególnych rzemiosł.

Po rozbiorach Polski wraz z nastaniem nowej władzy przepisy cechowe uległy zmianom¹²². Podstawą działalności rzemieślników na terenie całej Galicji, wśród nich i jarosławskich, stał się uniwersał Marii Teresy z 9 maja 1778 roku: „Uniwersał dla wszystkich

¹¹⁹ Por. proj. domu: APPAMJ. 640, s. 353-354.

¹²⁰ Por. proj. domu: APPAMJ. 633, s. 47-50, proj. s. 50.

¹²¹ Motylewicz 1996, s. 47.

¹²² Na temat rzemiosła w Jarosławiu i w Galicji zob. także: Mach 1971; Mateusz 2008; Mateusz 2013.

w Królestwie, Galicji i Lodomerii tudzież w Księstwach Oświęcimskim z Zatorskim, znajdujących się rzemieślniczych cechów, generalny porządek przepisujący¹²³. Został on wprowadzony, jak głosi pierwszy akapit, w celu „prawdziwego porządku y zniesienia wszelkich złych zwyczajów i zdrożności, tudzież dla zachęcenia zdolnych i biegłych Kunsztmistrzów, Rękodzielników y Rzemieślników, [...] dla umocnienia prawdziwej religii Czci i Służby Bożej”, ale przede wszystkim miał pobudzić rozwój rzemiosła poprzez przyspieszenie nauki i usamodzielnienie uczniów. Z tych względów uniwersał znosił między innymi wędrówki czeladnicze po obcych krajach, rekomendacje przy wpisie do cechu, ograniczenia liczby uczniów i czeladników w warsztacie majstra – „majster mógł tyle chłopców na naukę przyjmować ile zechce”; uniwersał znosił również zwyczaj urządzania uroczystości związanych z wyzwolinami – „nieprzyzwoite ochoty i piatyki”. Zgodnie z uniwersałem nastąpił podział rzemiosła na wymagające mniejszej zdolności (i dla tych ustalono praktykę dwuletnią) oraz potrzebujące większych zdolności (dla których ustalono praktykę trzyletnią). Zawody stolarski i ślusarski należały do bardziej wymagających i zmuszały do trzech lat terminowania. Wszystkie dokumenty cechowe w świetle uniwersału: pieczęcie; potwierdzenia nauki zawodu, pracy i zdolności, wydane przez majstrów; opłaty związane z przyjęciem do cechu, wyzwolinami itp. miały być przechowywane w skrzyni cechowej, którą każdy cech zobowiązany był posiadać. I chociaż w Jarosławiu nie zachowały się dokumenty związane z cechem stolarzy z końca XVIII i 1. połowy XIX wieku, to materialnym świadectwem jego działalności jest skrzynia cechowa z datą 1829 i napisem: „Za kadencji Krzysztofa Nawratowskiego Grzegorza Martynskiego i Macieja Barszczyńskiego”¹²⁴. Jest to drewniana skrzynia z podwójnym dnem, szufladkami i schowkami oraz dwoma uchami po bokach, wsparta na czterech płaskich nogach i pomalowana brązową farbą. Stanowi ona dowód zrzeszenia jarosławskich stolarzy w cechu, który był jedyną instytucją umożliwiającą zdobycie umiejętności rękodzielniczych i prawa wykonywania zawodu, dlatego nie ma wątpliwości, że jarosławscy stolarze byli zrzeszeni i posiadali własny statut¹²⁵. W 1859 roku, w celu reorganizacji rzemiosła i jego rozwoju, Austriacy wprowadzili nową ustawę przemysłową¹²⁶. Ustawa ta likwidowała szereg ograniczeń cechowych: znosiła przymus cechowy, upraszczała naukę zawodu i regulowała zagadnienia prawa pracy, takie jak umowa o pracę, czas jej wykonywania, przepisy dotyczące zdrowia. Doprowadziła też do równouprawnienia Żydów w rzemiosle. Przemysł podzieliła na wolny i koncesjonowany. Dla wolnego przemysłu wystarczało zgłoszenie i na podstawie zgłoszenia wnioskodawca otrzymywał patent przemysłowy (a w kolejnych nowelach kartę przemysłową). Przy koncesjonowanym przemyśle, a do takich należały rzemiosła budowlane (murarz, cieśla, kamieniarz) oraz zawód rzeźnika i rusznikarza, konieczne było uzyskanie koncesji.

Trudno jednak określić, w jakim stopniu powyższa ustawa wpłynęła na organizację rzemiosła w Jarosławiu. W wielu środowiskach spotkała się z dużym sceptycyzmem

¹²³ Uniwersał 1788.

¹²⁴ Numer inwentarzowy skrzyni cechowej w muzeum w Jarosławiu: MJ H. 1662.

¹²⁵ Olszewska 1966, s. 23.

¹²⁶ Patent cesarski z dnia 20 grudnia 1859 r., Dziennik Rządu Krajowego dla Okręgu Administracyjnego Krakowskiego, rok 1859, zeszyt LXI, Kraków 1860.

i krytyką. Był to czas zmian gospodarczych, społecznych i ekonomicznych. W 1854 roku Jarosław uzyskał autonomię, w 1857 roku uruchomiona została linia kolejowa (łączyła miasto z Krakowem i Wiedniem), a w 1867 roku zaczął funkcjonować lokalny samorząd. Miasto powoli ożywiało się pod względem gospodarczym, a jednocześnie następował rozwój rzemiosła. Wyraźne zmiany w jego organizacji są doskonale widoczne po nowelizacji wspomnianej ustawy w 1883 roku¹²⁷.

Ustawa, obok przemysłu wolnego i koncesjonowanego, wprowadziła kategorię przemysłu rękodzielniczego, który wymagał nabywania wykształcenia przez dłuższe w nim zatrudnienie, skutkujące solidnym wyuczeniem się zawodu. Do tegoż przemysłu należało między innymi ślusarstwo, stolarstwo, szklarstwo, pokostownictwo i lakiernictwo. Dowodem „szczególnego uzdolnienia” było uzyskanie, po terminowaniu u majstra, świadectwo nauki albo świadectwo z „zakładu naukowego”, czyli świadectwo uczęszczania do szkół przemysłowych, które wyznaczało ministerstwo handlu, spraw wewnętrznych i oświaty. Niestety, w Jarosławiu nie istniała do lat 80. XIX wieku szkoła spełniająca wymogi ustawy (najbliższe były w Krakowie i Lwowie)¹²⁸. Cechy w świetle przywołanej ustawy zastąpione zostały zgromadzeniami, zjednoczeniami, a z czasem stowarzyszeniami przemysłowymi, które łączyły członków tej samej profesji lub w przypadku ich mniejszej liczby – członków kilku podobnych profesji. Celem stowarzyszenia było „krzewienie ducha łączności, utrzymanie i podnoszenie stanu przemysłowego, tudzież popieranie interesów humanitarnych, ekonomicznych i edukacyjnych swych członków i uczestników” (par. 114). Stowarzyszenia miały być instytucjami świeckimi i państwowymi o charakterze związku zawodowego. Członkostwo w stowarzyszeniu było obowiązkowe¹²⁹.

Nowelizacja ustawy przypadła na czas ważnych zmian w mieście. W wyniku decyzji cesarza Franciszka Józefa dotyczącej lokacji przyczółka mostowego dla Twierdzy Przemysł nastąpiła w Jarosławiu translokacja wojsk, a wraz z nią – budowa nowych koszar. Zwiększyła się znacznie liczba załogi wojskowej. Na początku XX wieku w Jarosławiu na około 25 000 mieszkańców ponad 4000 stanowili żołnierze wraz z kadrą oficerską. Jarosław na przełomie XIX i XX wieku stał się czwartym po Lwowie, Krakowie i Przemysłu garnizonem w Galicji. Wojsko stanowiło bardzo ważny czynnik miastotwórczy. Nastąpiła wówczas nie tylko budowa licznych budynków koszarowych oplatających miasto niczym wieniec, ale także budowa nowych kamienic, domów, willi dla oficerów i ich rodzin oraz budynków użyteczności publicznej, takich jak hotele, banki, kasyna, restauracje. Proces urbanizacji miasta, silnie przyspieszony, miał ogromny wpływ na rozwój rzemiosła. Liczba rzemieślników, z uwagi na ich zapotrzebowanie, wyraźnie rosła.

W myśl artykułu 106 wspomnianej ustawy powstały w Jarosławiu cztery korporacje przemysłowe. Rzemieślnicy związani z wykonywaniem stolarki drzewianej należeli do II i III Korporacji. Korporacja II obejmowała następujące rzemiosła: bednarzy, stolarzy, cieśli, stelmachów, tokarzy, rzeźbiarzy, malarzy pokojowych, szklarzy, młynarzy, szczotkarzy, lakierników, koszykarzy, tapicerów, krawców, grzebieniarzy i sitarzy. W Korporacji III

¹²⁷ Ustawa z dnia 15 marca 1883 r. zmieniająca i uzupełniająca ustawę przemysłową, Dziennik Ustaw Państwowych dla Królestw i Krajów w Radzie Państw Reprezentowanych, Wiedeń 1883.

¹²⁸ Ładyżyński 1997, s. 57.

¹²⁹ Madurowicz 1897, s. 5-6.

znaleźli się: kowale, ślusarze, blacharze, nożownicy, złotnicy, rusznikarze, zegarmistrze, kotlarze, mosiężnicy, brązownicy, gwoździarze, pilnikarze i mechanicy¹³⁰. Korporacje posiadały od 1894 roku wspólną kancelarię związkową prowadzoną przez sekretarza korporacyjnego, którego funkcję na początku XX wieku pełnił Karol Bidziński.

Zachowane księgi cechowe, przechowywane w siedzibie Cechu Rzemiosł Różnych – dawnym Domu Korporacyjnym – mieszczącej się przy ul. Lubelskiej 19, pozwalają na przypomnienie anonimowych dotąd majstrów stolarskich i ślusarskich, czeladników i uczniów. Kilkanaście zachowanych zespołów dokumentów w postaci ksiąg wpisowych terminatorów w poszczególnych korporacjach oraz umów zawieranych pomiędzy majstrami a opiekunami terminatorów jest podstawą wiedzy o jarosławskich wykonawcach stolarki drzwiowej i drodze ich edukacji.

Wśród występujących w księgach cechowych spisów terminatorów i majstrów rzemieślnicy zajmujący się wykonywaniem stolarki drzwiowej, przede wszystkim stolarze i ślusarze, stanowili – obok dominujących szewców i krawców – bardzo liczną grupę. Nie ma podstaw źródłowych, by z tej licznej grupy wyróżnić wyłącznie tych, którzy wykonywali drzwi i ich elementy. Sporządzone wykazy obejmują rzemieślników, których udało się zidentyfikować w trakcie prowadzonych badań jako trudniących się tymi dwiema profesjami¹³¹ (por. Aneks).

Nauka stolarstwa czy ślusarstwa u majstra trwała od dwóch do czterech lat. Zapisy na naukę zawodu uwiecznione w księgach wpisów uczniów oraz umowy zawierane z rodzicami, opiekunami, określają wzajemne zobowiązania. W 4. ćwierci XIX wieku utrzymanie ucznia spadało zwykle na majstra, koszty odzieży i wyzwolin – na rodziców, ale bywało różnie¹³². Na przykład Karol Gawel, przyjmując Juliana Mülera, zastrzegł sobie, że koszty

¹³⁰ Szczurowski 1902, 186. Zachowane księgi cechowe z lat 1870-1939 potwierdzają, że poszczególne zawody zmieniały się w korporacjach, na przykład stolarze należeli początkowo do Korporacji II, ale zapisywani byli w księgach Korporacji III.

¹³¹ Wykaz stolarzy i ślusarzy opracowany został na podstawie dokumentów archiwalnych w zbiorach Archiwum Państwowego w Przemyślu: APP.AMJ. 53, s. 168, 376; APP.AMJ. 163, s. 194; APP.AMJ. 164, s. 195; APP.AMJ. 166, s. 173, 205, 207, 208, 211, 311, 380, 383, 439; APP.AMJ. 172, s. 43, 47; APP.AMJ. 251, s. 247; APP.AMJ. 251, s.247; APP.AMJ. 590, s. 20; APP.AMJ. 591, s. 324-325, 453, 560-566; APP.AMJ. 622, s. 144, 170-171, a także w zbiorach Archiwum Muzeum Kamienica Orsettich w Jarosławiu: MJ.Arch. 15, Księga testamentowa, t. II, 10.10.1795 – 16.02.1848, s. 325-327; MJ.Arch. 17, Księga spadkowa za lata 1804-1828, s. 23, 26, 205, 227; MJ.Arch. 18, s. 10; MJ.AMJ. 431, Wykaz firm działających w Jarosławiu (brak paginacji); MJ.AMJ. 479 oraz na podstawie ksiąg cechowych zachowanych i przechowywanych w siedzibie Cechu Rzemiosł Różnych przy ul. Lubelskiej 19 w Jarosławiu (brak sygnatur), tj.: Księga rękodzielników 1870-1885 (dalej KR); Księga wpisowa terminatorów w latach 1883-1900 (dalej KWT); II Korporacja przemysłowa. Księga wpisowa terminatorów od roku 1883 do 1900. Księga zaczęta 18 stycznia 1886 r. (dalej KWT 1); Księga wpisu terminatorów 1896 (dalej KWT 2); Książka ewidencyjna czeladników i uczniów III Korporacji przemysłowej w Jarosławiu (od 1909 r.) wraz z protokołami egzaminacyjnymi z okresu międzywojnia (dalej KEC); Księga uczniów Grupy II od roku 1911-1924 (dalej KU); Księga uczniów 1925-1939 (dalej KU 1); Księga umów II Korporacji 1885-1900 (dalej KUM); Księga egzaminacyjna czeladników od roku 1930 (dalej KECz), Księga Członków Grupy budowlanej (dalej KCGB) oraz Skorowidz 1913, s. 463.

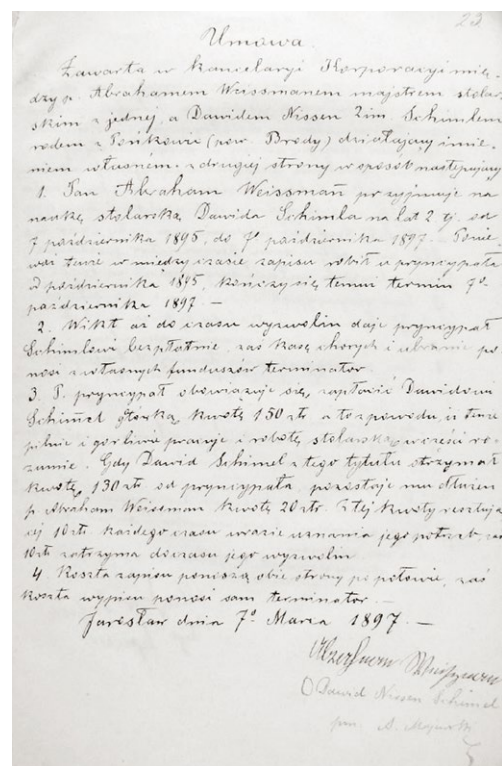
Adresy zamieszkania, w tym nazwy ulic i numeracja, pozostały zgodne z zapisami w źródłach (bez aktualizacji). Podany adres dotyczy miejsca zamieszkania lub miejsca pracy (nie zawsze był sprecyzowany; można tylko domyślać się, że „pryncypał, zatrudniając terminatora, zapewniał mu czasami także miejsce zamieszkania”).

¹³² Por. KWT.

i utrzymanie ucznia są w całości po stronie ojca; innym razem zapewniał utrzymanie, ubranie i opłatę kasy chorych. Bywało, że majstrowie płacili uczniom. Na przykład Herman Szwarz opłacał kasę chorych, za drugi rok nauki płacił „według uznania i postępu w nauce”, a Józef Heller płacił siedem koron tygodniowo¹³³. Daniel Wasio płacił za pierwszy rok nauki jedną koronę dziennie, za drugi rok po dwie korony dziennie i za trzeci rok po trzy (1919 rok), natomiast Mendel Krieger przyjął ucznia na naukę, ale jego utrzymanie i wszystkie koszty należały do ojca¹³⁴. W okresie międzywojennym u majstrów stolarskich Antoniego Barańskiego i Kazimierza Goryckiego warunkiem było, iż utrzymanie, zapis, wypis terminatora leżały po stronie ojca, a opłacenie kasy chorych – po stronie majstra. Majstrowie zastrzeżli sobie również, że gdyby uczeń odszedł bez winy majstra, wówczas ojciec zobowiązany jest za stracony czas zapłacić 200 zł¹³⁵. Warunki umów były różnorodne i trudno określić, od czego zależały. Interes leżał zawsze po obu stronach.

Uwieńczeniem terminowania były wyzwoliny. Uczeń wyzwolony mógł być tylko pomocnikiem; uczeń, który zdał egzamin przed komisją złożoną z majstrów danej profesji, zostawał czeladnikiem. W zawodzie stolarskim czy też ślusarskim egzamin składał się z części teoretycznej i praktycznej. Kandydat albo wykonywał „sztukę czeladną” w warsztacie pod nadzorem majstra i po jej ukończeniu przedkładał ją komisji w dniu egzaminu, łącznie z poświadczeniem właściciela warsztatu, że sam ją wykonał, albo wykonywał ją przed komisją egzaminacyjną. W części teoretycznej kandydat musiał wykazać, że posiada wiedzę z materiałoznawstwa, potrafi obsługiwać maszyny używane w jego profesji, a także umie czytać, pisać, liczyć i rysować.

Jeżeli uczeń przedłożył świadectwo ukończenia szkoły przemysłowej, był egzaminowany tylko z wiedzy fachowej. Na przykład Michał Sobola (25 lat) po terminowaniu u majstra stolarskiego Franciszka Zawady miał wykonać okno, Jakób Bucher (20 lat) po czterech latach nauki u Seweryna Merunowicza – szyfonierkę politurowaną, Jan Troszewicz (25 lat) po czterech latach terminowania u Antoniego Kaszewskiego – drzwi podwójne. Wszystkie dane dotyczące terminu nauki, wyników egzaminu, składu komisji odnotowane były w księgach umów. Z okresu międzywojennego zachowały się już odrębne księgi z protokołami egzaminacyjnymi, które zawierały imiona i nazwiska uczniów, pryncypałów, egzaminatorów; podawały zakres egzaminu teoretycznego i praktycznego oraz stopnie z egzaminów; określały sztukę czeladną, jaką uczeń miał wykonać¹³⁶. Egzamin teoretyczny obejmował różne zagadnienia związane z profesją, na przykład Antoni Goryl po terminowaniu u Kazimierza Goryckiego miał omówić „sposób wykonania drzwi wahadłowych, zwykłych i karnesowych”, a także „różnicę między oknami wewnętrznymi

106. Umowa zawarta pomiędzy mistrzem stolarskim Abrahamem Weissmanem a rodzicami Dawida Schimla. Zb. Arch. Cechu Rzemiosł Różnych, Księga umów II Korporacji, s. 22

¹³³ Por. KWT 2.

¹³⁴ Por. KWT 2.

¹³⁵ Por. KU 1.

¹³⁶ Por. KEC.

i zewnętrznymi oraz jaki felc stosuje się przy tych oknach”. Po zdaniu egzaminu teoretycznego, dopuszczony tym samym do praktycznego, musiał wykonać „kasetkę na wpust i wpust z przedziałkami”. Przy bardzo dobrej ocenie komisji otrzymał również wyróżnienie, co nie zdarzało się często. Nie wszyscy byli dopuszczani do egzaminów praktycznych. Na przykład Jan Wasio z powodu „nietaktownego zachowania się wobec Komisji i ordynarnych odpowiedzi, nie został klasyfikowany i do egzaminu praktycznego dopuszczony”. Po dwóch latach ponownie przystąpił do egzaminu i był wówczas zobowiązany omówić następujące zagadnienia: „okno z futryną, doprawienie skrzydeł okiennych do futryny, drzwi szpaletowe, materiał jaki użyje do okien, rodzaje drzew używanych w stolarstwie, fornirowanie”¹³⁷. Później, jak potwierdzają księgi cechowe, sam prowadził warsztat i przyjmował uczniów na naukę. Jan Kardaszewski – kandydat na ślusarza, po nauce u Tomasza Barańskiego, na egzaminie teoretycznym miał omówić: „okucia okien, jakie metale używa się w ślusarstwie, do czego używa się ołowiu, jak wykonać okiennicę”, a w praktyce miał wykonać „kratę do okna”. Po egzaminach czeladniczych stolarze i ślusarze pracowali u swych pryncypałów albo zakładali własne warsztaty i pracownie, zwykle specjalizując się w określonej branży ślusarskiej czy stolarskiej, na przykład budowlanej lub meblowej.

Do lat 80. XIX wieku w Jarosławiu nauka rzemiosła leżała wyłącznie po stronie rzemieślników¹³⁸. Okazuje się, że zwiększone zapotrzebowanie na wykształconych majstrów poskutkowało, zgodnie z tendencjami na terenie całej Galicji, utworzeniem również w Jarosławiu szkoły przygotowującej do zawodu¹³⁹. Z inicjatywy jarosławskiego oddziału Towarzystwa Pedagogicznego c.k. Rada Szkolna Krajowa dnia 22 listopada 1880 roku wydała zezwolenie na otwarcie Szkoły Przemysłowej¹⁴⁰. Była to pierwsza w Jarosławiu i w regionie szkoła, w której podjęto naukę rzemiosła, w tym między innymi stolarstwa, ciesielstwa, ślusarstwa. Jej uczniowie nie tylko uczyli się teorii, ale musieli odbywać praktykę w miejscowych warsztatach i pracowniach rzemieślniczych. Od 1886 roku funkcjonowała ona jako Uzupełniająca Szkoła Przemysłowa, której podstawowy cel stanowiło podniesienie lokalnych usług rzemieślniczych, a w szczególności uzupełnienie wiedzy praktycznej nabytej w warsztatach rzemieślniczych o wiadomości teoretyczne. W praktyce w pierwszych latach była to forma uzupełnienia podstawowych braków edukacyjnych u terminatorów, którzy niekoniecznie chętnie uczyli się na wieczornych kursach lub w dni wolne od pracy po całotygodniowym wysiłku fizycznym. Świadectwem tego zjawiska są zachowane spisy uczniów zaniebujących naukę; na przykład w 1885 roku wykaz obejmował aż kilku stolarzy i ślusarzy, a mianowicie: „Kulczycki Ignacy – stolarz u Merunowicza, Gdula Roman – ślusarz u Fortuny, Frusiewicz Jan – stolarz u Kaszewskiego, Szyngiera Michał – ślusarz u Lewickiego, Sarnicki Józef – ślusarz u Bambacha, Brodowicz Józef – stolarz u Brodowicza, Tyndykiewicz Stefan – stolarz u Brodowicza, Jarosiewicz – ślusarz u Bambacha”¹⁴¹. Z frekwencją przełożeni mieli spore problemy, o czym świadczy duża liczba

¹³⁷ Por. KEC, brak paginacji.

¹³⁸ Od 1872 r. zdobywanie uprawnień, koncesji upoważniających do uprawiania zawodu było warunkowane ukończeniem IV klasy szkoły ludowej. Obowiązek ten został wprowadzony dla chłopców, którzy chcieli rozpocząć naukę w rzemiośle. Por. Majorek 1980, s. 27.

¹³⁹ Na temat szkolnictwa przemysłowego w Galicji por. Ładyżyński 1997.

¹⁴⁰ Krasicka, Bednarz 2011, s. 33 – tam szeroko na temat powstania i działalności szkoły.

¹⁴¹ APP.AMJ. 172, s. 43 oraz nn.

nieklasyfikowanych uczniów na koniec roku szkolnego. Około 35 procent uczniów nie było w ogóle klasyfikowanych¹⁴².

Szkołę Przemysłową umieszczono w budynku Wyższej Szkoły Realnej¹⁴³, która – niestety – nie była przygotowana do kształcenia rzemieślników. Funkcję dyrektora placówki, czyli Wyższej Szkoły Realnej i Szkoły Uzupełniającej Przemysłowej, pełnił do 1891 roku Andrzej Maj. Od początku zauważał on braki i potrzeby lokalowe. Trudno było znaleźć odpowiednie środki finansowe, aby te warunki zmienić. Dopiero w 1911 roku powołana została, jedna z pierwszych w Polsce, Szkoła Rzemiosł Budowlanych, która posiadała odpowiednie zaplecze na warsztaty dla uczniów. Przejście Szkoły Uzupełniającej Przemysłowej do budynku Szkoły Rzemiosł Budowlanych nastąpiło jednak dopiero w 1921 roku. Wówczas doszło nie tylko do zmiany lokalizacji placówki, ale również zmiany nazwy na Doksztalającą Szkołę Zawodową¹⁴⁴. Szkoła przygotowywała do egzaminu czeladniczego, który poza opisanymi powyżej „działami czeladnymi” i teorią z profesji obejmował przedmioty ogólne. Zdający musiał wykazać się również znajomością czytania, pisania, liczenia i rysowania.

Obie szkoły – Szkoła Rzemiosł Budowlanych oraz Doksztalająca Szkoła Zawodowa – cieszyły się po I wojnie światowej szczególnym zainteresowaniem. W 1926 roku nastąpiło wyodrębnienie działu budowlanego (w tym stolarskiego, metalowego i ślusarskiego), który został „przekazany” Szkole Rzemiosł Budowlanych, a także odzieżowego i spożywczego, które pozostały w strukturze Doksztalającej Szkoły Zawodowej – otrzymała ona imię księcia Józefa Poniatowskiego.

Liczba uczniów w szkole, a zatem przyszłych rzemieślników, systematycznie rosła. Dane potwierdzają, że najbardziej popularne, z największą liczbą uczniów, były zawody szewca i ślusarza, a z czasem stolarza¹⁴⁵. Zapewne ma to związek z zapotrzebowaniem lokalnym na tego rodzaju usługi. Poza tym wpływ na zwiększenie liczby uczniów mogła mieć nowelizacja ustawy przemysłowej z dnia 5 lutego 1907 roku, która zwiększyła wymagania w stosunku do osób rozpoczynających praktykę¹⁴⁶. Jednocześnie narzucała ona na przedsiębiorców przemysłowych obowiązek dostosowania czasu terminowania ucznia poniżej 18 roku życia do nauki w szkole przemysłowej (par. 75a). Była to kolejna austriacka próba uaktywnienia rzemieślników, między innymi przez zwiększenie autonomii związków i stowarzyszeń przemysłowych.

Znowelizowana ustawa przemysłowa pozwalała, by rzemieślnik mógł pracować równocześnie w kilku zawodach; gwarantowała połączenie różnych robót w celu kompletnego wykończenia wyrobu: „Każdy przemysłowiec ma prawo łączyć ze sobą wszystkie prace potrzebne do zupełnego wykończenia swych wyrobów, i trzymać potrzebnych do tego robotników pomocniczych także z innych gałęzi przemysłu” (par. 37). Przy wykonywaniu stolarki drzewianej nie było to jednak do końca możliwe. Oczywiście, drzwi wykonywali

¹⁴² Krasicka, Bednarz 2011, s. 42-45.

¹⁴³ Późniejszego gimnazjum (obecnie Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika przy ul. 3 Maja 4).

¹⁴⁴ Za: Krasicka, Bednarz 2011, s. 41.

¹⁴⁵ Na podstawie danych liczbowych. Za: Krasicka, Bednarz 2011, s. 53-54.

¹⁴⁶ Ustawa z dnia 5 lutego 1907 r. dotycząca zmiany i uzupełnienia ordynacji przemysłowej, Dziennik Ustaw Państwowych dla Królestw i Krajów w Radzie Państwa Reprezentowanych, Wiedeń 1907.

stolarze, czasami cieśle (warsztaty ciesielskie), ale musieli oni współpracować ze ślusarzami, lakiernikami czy szklarzami. Od ślusarzy byli zależni, bo od nich nabywali niezbędne dla stolarki okucia, zawiasy, zamki, kraty itp. Do prac szklarskich i lakierniczych mieli zapewne we własnych warsztatach specjalistów. Szczególnie dobrze tę rozległość wiedzy i specjalizacji w rzemiośle, jaka była konieczna przy wykonywaniu stolarki drzwiowej, wiadać w zamówieniu złożonym przez magistrat miasta w związku z pracami budowlanymi w budynku ratusza w 1909 roku. Magistrat wystąpił wówczas z zapytaniem ofertowym na wykonanie prac stolarskich, ślusarskich, szklarskich, lakierniczych i innych. Mimo że nie dotyczyło ono drzwi głównych prowadzących do budynku, warto zwrócić uwagę na wyszczególnione elementy zamówienia. W zamówieniu znalazło się zapytanie o cenę między innymi „drzwi jednoskrzydłowych, 4 filunkowych z grubymi fryzami, futryny dębowej do tych drzwi i futryny sosnowej do tych drzwi z progiem” oraz opasek do tych drzwi – „gładkiej i gzemsovanej na karnys”. Następnie pytano, ile kosztują „drzwi pokojowe, dwuskrzydłowe, sześciofilunkowe na fazę, na 6 cm grube fryzy, do 1,20 m szerokości oraz 2,20 m wysokości” i jaka jest cena futryny do tych drzwi oraz opasek „gładkich i gzemsovanych”, a także cena drzwi „wchodowych, sześciofilunkowych na karnys i 6 cm grube fryzy do nich, do szerokości 1,30 i 2,20 m wysokich” itd.¹⁴⁷ W następnych punktach pytano o cenę „szpaletu filunkowego, karnesowego, z dębowym progiem, szpaletu gładkiego na 17 cm” i cenę „1 m² okna górnego nad drzwiami, nieruchomego podzielonego na szyby, oraz dwuskrzydłowego dzielonego na szyby”. Dalej pojawia się pytanie o szereg innych prac stolarskich, natomiast – co ciekawe – pytanie o cenę pozostałych elementów stolarki drzwiowej znalazło się przy zamówieniu na prace ślusarskie. Tam zapytano, ile kosztować będą: „zawias francuski do drzwi wchodowych 24 cm długi, zawias francuski do drzwi pokojowych 17 cm długi, zawias szarnierowy do drzwi pokojowych, 1 kg zawiasa prostego silnego z hakami na śruby, 1 kg zawiasa krzyżowego, 1 para szufrygli wpuszczanych do drzwi wchodowych 70 cm długich, 1 para szufrygli zewnętrznych do drzwi wchodowych, 1 zamek wpuszczany silny do drzwi wchodowych z mosiężnymi klamkami, mosiężnymi szyldami i kluczem, zamek wpuszczany jak poprzedni tylko z żelaznymi kutem klamkami”¹⁴⁸, a w dalszej kolejności „1 mb walcówki do progów zapuszczanej na holzśruby i 1 mb na szlaglistwy do drzwi na holzśruby”. Zamówienie obejmowało także „blachy do obicia drzwi drewnianych, blachy na drzwi żelazne strychowe, kraty proste, z rozetkami i kraty wygięte wedle rysunku z ramą i rozetkami”. Jak się okazuje, to jeszcze nie było wszystko. Do lakierników i malarzy skierowane zostało osobne zapytanie o cenę między innymi: „1 m² 1 razowego pomalowania farbą olejną drzwi, 1 m² pogruntowania i 2 razowego polakierowania i poplądrowania drzwi”¹⁴⁹. W rezultacie najkorzystniejszą ofertę na wykonanie prac stolarskich złożył Marcus Katz, na prace ślusarskie – Franciszek Baryła i Bronisław Szumlakowski, a na malarskie i lakiernicze – Herman Winter.

¹⁴⁷ Por. oferty złożone do magistratu na roboty stolarskie przez warsztaty: Jana Kliszewskiego, Leona Gnoińskiego i Ludwika Hübnera, Markusa Katza oraz Jakuba Katza: APP.AMJ. 316, cz. I, s. 132-141.

¹⁴⁸ Por. oferty złożone do magistratu na roboty ślusarskie przez pracownię: Tomasza Barańskiego, Mandela Weissagera, Franciszka Baryłę i Bronisława Szumlakowskiego oraz Franciszka Majkę: APP.AMJ. 316, cz. I, s. 83-96.

¹⁴⁹ Por. oferty złożone na prace malarskie i lakiernicze przez warsztaty: Seweryna Schmalzbacha, Rudolfa Sołtesza, Meistersa Pinkasa, Piotra Troskiewicza i Hermana Wintera: APP.AMJ. 316, cz. I, s. 109-127.

W czasie I wojny światowej część warsztatów musiała ograniczyć lub zaprzestać działalności, lecz szybko wznowiła ją w nowej rzeczywistości. W dawnym Domu Korporacyjnym działały nadal stowarzyszenia, które w myśl obowiązujących przepisów organizowały naukę i zawodowe życie jarosławskich rzemieślników. Księgi uczniów w dalszym ciągu wykazują spore zainteresowanie stolarstwem i ślusarstwem.

Poszczególne obiekty – drzwi jarosławskich kamienic, willi i domów – pozostają, niestety, bez atrybucji, ale warto wyróżnić spośród licznych prężnie działających stolarzy i ślusarzy tych najbardziej znanych i szanowanych. W obydwu omawianych zawodach, a zwłaszcza w stolarstwie, sporą grupę stanowili Żydzi. Zawód ten często przechodził z ojca na syna. W 2. połowie XIX wieku szczególnie licznie zaznacza się w zawodzie stolarza **rodzina Katzów**. Najstarszym z rodu był Jakób, prowadzący warsztat przy ul. Opolskiej, a po nim warsztat przejmowali: Abraham, Daniel, Hersch, Marcus, Mordko, Oskar, Ozjasz i Samuel. Licznie zawód stolarski reprezentowała rodzina o nazwisku **Klippel**: Moses, Ozjasz (prawdopodobnie o rok młodszy brat Mosesa – obydwaj mieszkali przy ul. Słowackiego 10), Maks, Selig oraz Süsman i Zysche. W stolarstwie działają też **Kriegerowie** i **Metzgerowie**. W sporządzonym wykazie stolarzy Żydzi stanowią około 28 procent, obok pozostałych rzemieślników obrządku łacińskiego i greckokatolickiego¹⁵⁰.

Wśród wyznawców obrządku łacińskiego jednym z najbardziej szanowanych i długo działających był urodzony w 1838 roku **Franciszek Zawada**. Jego profesję kontynuowali synowie Władysław i Rudolf. Z ojca na syna przeszedł także zawód stolarza u **Brodowiczów** (z Wojciecha na syna Michała), u **Kliszewskich** (z Jana na Franciszka), u **Makowieckich** (z Władysława na Włodzimierza) i u **Wasiów** (z Jana na Daniela). W komisjach egzaminacyjnych często występowali, poza Franciszkiem Zawadą, majstrowie: **Antoni Kaszewski**, **Seweryn Merynowicz**, **Józef Rydel** i **Karol Gaweł**. Ten ostatni w końcu XIX wieku prowadził warsztat stolarski w budynku wynajmowanym od Julii Starosolskiej przy ul. Badeniego (obecnie ul. Przemyska 7)¹⁵¹. Wielokrotnie składał on oferty na prace stolarskie kierowane przez magistrat i wygrywał konkursy ofert. Akta potwierdzają jego udział w pracach stolarskich między innymi w budynku ratusza (1895 rok)¹⁵², budynku Szkoły Realnej przy ul. 3 Maja (1900 rok)¹⁵³, budynku Koszar Miejskich przy ul. Krakowskiej (obecnie ul. Jana Pawła II 26)¹⁵⁴ i w budynkach Koszar Cesarza Franciszka Józefa przy ul. Koszarowej (obecnie ul. Poniatowskiego)¹⁵⁵. Ponadto Karol Gaweł uczestniczył aktywnie w życiu miasta – pełnił funkcję radnego w kadencji 1891-1893¹⁵⁶.

Stolarze nie reklamowali się tak chętnie w prasie jak ślusarze. Jednym z wyjątków pod tym względem był **Kazimierz Gorycki**. W 1914 roku prowadził on przy ul. Krakowskiej 16 pracownię stolarską, która – jak głosił jego papier firmowy – „wykonywa wszelkie roboty

¹⁵⁰ Por. Aneks – wykaz stolarzy.

¹⁵¹ Projekt adaptacji stolarni opracowany był przez Kazimierza Kotłowskiego w 1898 r. i zatwierdzony przez magistrat 5 września 1898 r. Por. APP.AMJ. 163, s. 192-194.

¹⁵² MJ.Arch. 19, s. 98.

¹⁵³ APP.AMJ. 53, s. 167.

¹⁵⁴ APP.AMJ. 257, s. 534.

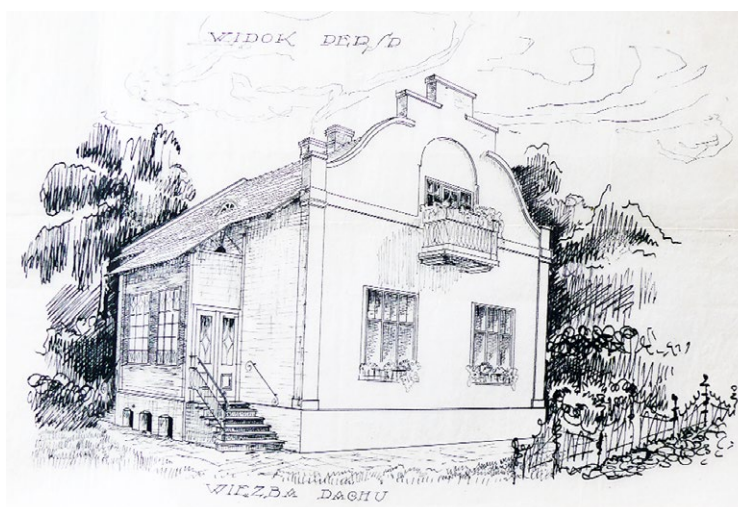
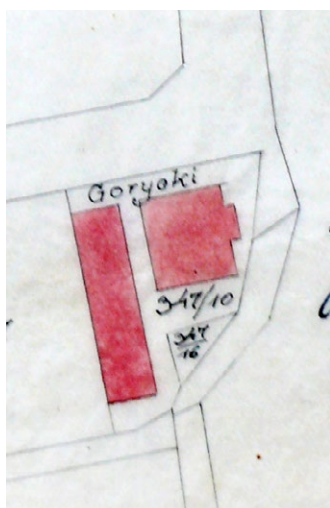
¹⁵⁵ APP.AMJ. 53, s. 351.

¹⁵⁶ Karol Gaweł powołany został na radnego uchwałą z dnia 10 marca 1891 r. i pełnił tę funkcję do dnia 16 marca 1894 r., por. MJ.Arch. 18, s. 10; MJ.Arch. 19, s. 32.

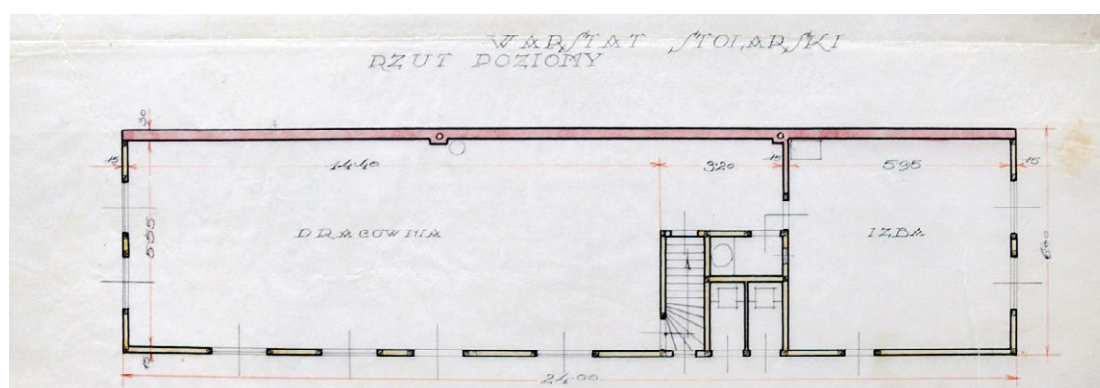

w zakres stolarstwa wchodzące czysto, starannie i gustownie”; pracownia była „według najnowszej techniki zaopatrzona we wszelkie narzędzia i doborowy materiał. Specjalne urządzenie dla wyrobu lodowni wszelkich konstrukcji”.

W 1924 roku Gorycki wystąpił o pozwolenie na budowę pracowni stolarskiej i domu przy nowo projektowanej ulicy na Brzostkowi (obecnie ul. Konarskiego 9), według projektu arch. Stanisława Babinetza. Z korespondencji z magistratem miasta wynika, że Gorycki z małżonką Teklą z Woźnych mieszkali dotychczas w wynajmowanym domu przy ul. Pełkińskiej. Pierwszy projekt domu i pracowni na Brzostkowi, zatwierdzony 30 października 1924 roku, nie został jednak w całości zrealizowany¹⁵⁷. Po zmianach wynikających z wytycznych magistratu nowy projekt domu i pracowni zatwierdzony został dnia 14 stycznia 1929 roku. Budynek stolarni zachował się do czasów współczesnych, lecz w formie przekształconej, ponieważ już w roku 1935 został przeprojektowany i zaadaptowany na mieszkanie przez Chane Rubinsaft i Józefa Nadela¹⁵⁸. Do dzisiaj pełni tę funkcję, pozostając świadectwem skromnej zabudowy z tamtych czasów¹⁵⁹. Gorycki brał udział w konkursach ofert orga-

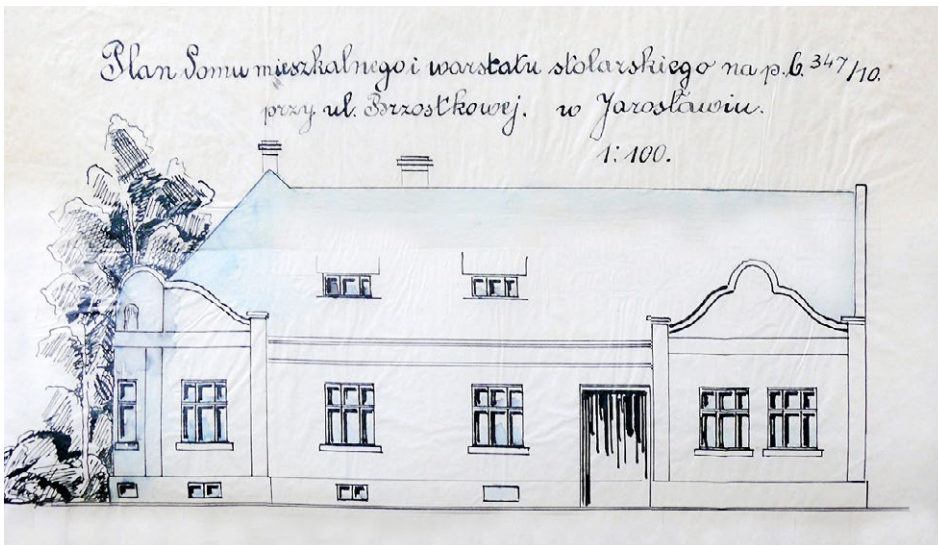
107. Plan sytuacyjny oraz projekt domu i pracowni stolarskiej Kazimierza Goryckiego przy ul. Konarskiego 9, 1924 r. APP. AMJ. 633, s. 104

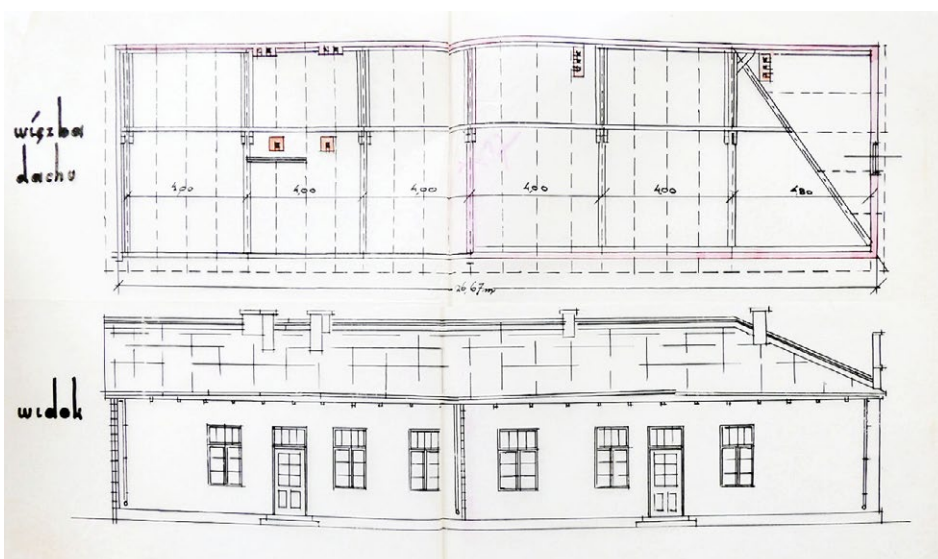
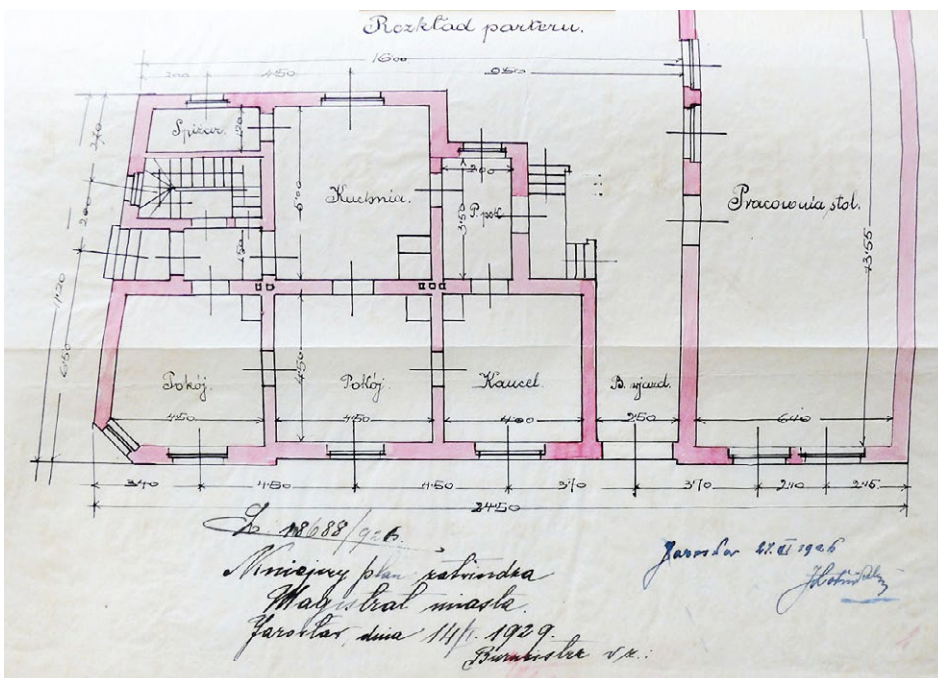
¹⁵⁷ Por. APP.AMJ. 633, s. 102-103.

¹⁵⁸ Por. proj.: APP.AMJ. 633, s. 110-111.

¹⁵⁹ Dom Goryckiego występuje jeszcze na mapie ewidencyjnej z lat 70. XX w., później prawdopodobnie został rozebrany.

108. Nowy projekt domu (elewacja frontowa oraz rzut poziomy) połączonego z warszatem stolarskim, 1926 r. APPAMJ. 633, s.103

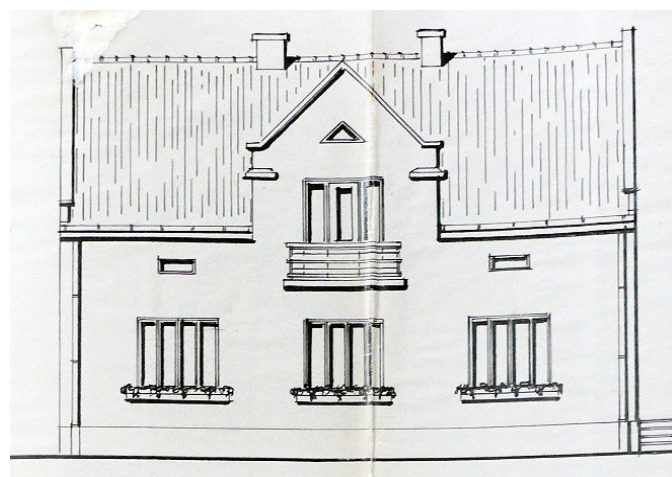
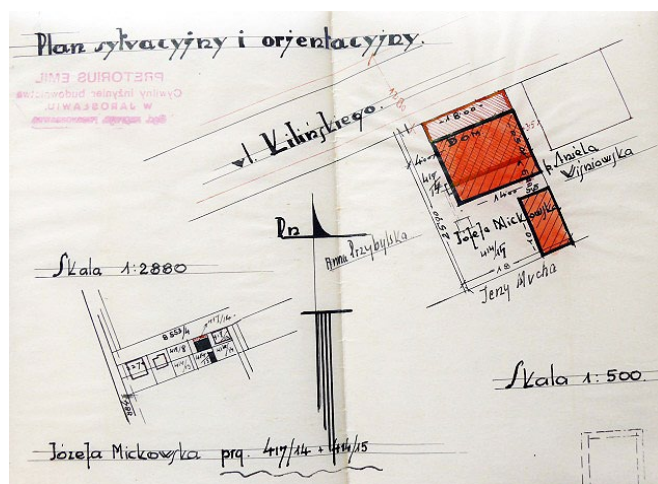

109. Projekt stolarni po adaptacji na dom mieszkalny, 1935 r. APPAMJ. 633, s. 110

nizowanych przez magistrat. Archiwalia potwierdzają jego udział w pracach przy stolarni drzewianej wiaty miejskiej zwanej potocznie halą targową¹⁶⁰.

W okresie międzywojennym jednym z prężnie działających stolarzy był **Piotr Mickowski**¹⁶¹, urodzony 5 lipca 1899 roku w Krakowcu, zmarły 1 maja 1988 roku w Jarosławiu. Po I wojnie światowej, po powrocie z frontu włoskiego, pracował on w fabryce stolarskiej w Samborze. Stamtąd przybył do Jarosławia, zatrudniając się w warsztacie stolarskim przy ul. Podzamcze, gdzie pracował do 1926 roku. Dostrzegając kres działalności warsztatu, zarejestrował własną stolarnię. Początkowo na warsztat zaadaptował piwnicę kamienicy przy ul. Kilińskiego 7 (po fabryce sody), a później budynek gospodarczy w podwórzu przy ul. Kilińskiego 6. Zatrudniał wyłącznie czeladników. Dnia 28 grudnia 1933 roku przystąpił do egzaminu mistrzowskiego, by uzyskać uprawnienia z cechu rzemieślniczego.

W 1934 roku kupił parcelę przy ul. Kilińskiego 17 i rozpoczął budowę domu oraz stolarni¹⁶². W 1935 roku warsztat był już ukończony. Na ścianie frontowej widniał napis z liter wyciętych z dykty i pomalowanych na niebiesko: „STOLARNIA / Piotr Mickowski”. W 1937 roku planował na bazie stolarni uruchomić sklep meblowy. W tym celu nawiązał

kontakty z fabryką mebli giętych „Thonet-a” w Bielsku. Sklep miał być otwarty 1 września 1939 roku w likwidowanej restauracji Altschüllera przy ul. Grunwaldzkiej 18 – został już nawet opłacony czynsz za wynajem na cztery miesiące. Wybuch wojny uniemożliwił te plany. Warsztat przy domu Mickowski prowadził do 1946 roku. Specjalizował się w wyrobie mebli, lecz niewykluczone, że wykonywał też prace związane ze stolarką drzewianą. Zapewne sam wykonał modernistyczne drzwi do swojego domu oraz pracowni przy ul. Kilińskiego 17 (niestety wymieniono je około 2011 roku)¹⁶³.

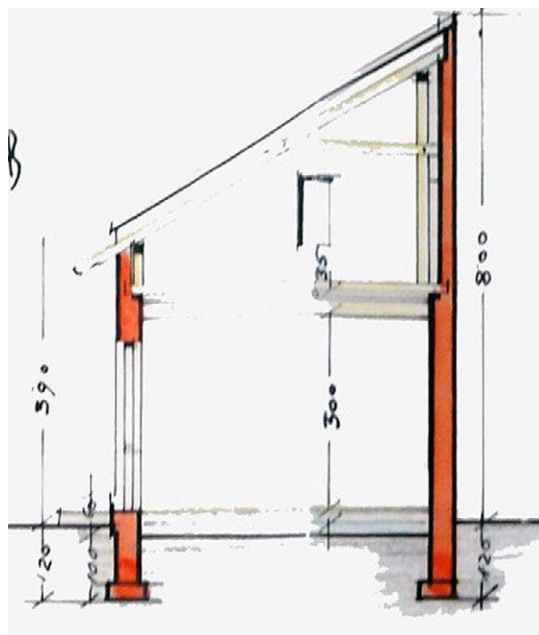
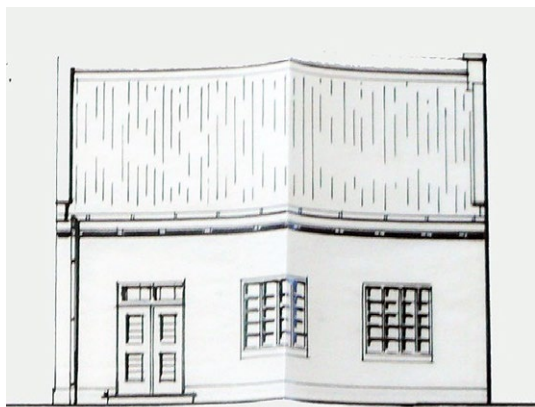
110. Ul. Kilińskiego 17, plan sytuacyjny domu i pracowni stolarskiej Piotra Mickowskiego oraz projekt elewacji, 1926 r. APPAMJ. 640, s. 114

¹⁶⁰ APP.AMJ. 281, s. 255-256, 257.

¹⁶¹ Biogram opracowany został na podstawie materiałów przekazanych do Muzeum Kamienica Orsettich w Jarosławiu przez syna Jerzego, por. MJ.AMJ. 479 (1930-1954), brak paginacji.

¹⁶² APP.AMJ. 640, s. 114-116.

¹⁶³ W latach 1947-1949 Mickowski pełnił funkcję cechmistrza, po czym zatrudnił się w Wojewódzkim Związku Spółdzielni Rzemieślniczych w Rzeszowie, skąd około 1953 r. został oddelegowany do Stowarzyszenia Wielobranżowej Spółdzielni Pracy „Dobrobyt” przy pl. św. Michała w Jarosławiu. Funkcję prezesa pełnił do 1956 r. W roku następnym reaktywował stolarnię. Żonaty z Józefą z domu Prus – ślub wzięli 15 listopada 1924 r. Miał dwóch synów: Pawła i Jerzego.

111. Ul. Kilińskiego 17, proj. pracowni stolarskiej Piotra Mickowskiego, 1926 r. APP.AMJ. 640, s. 116

Spośród grona mistrzów ślusarskich do najstarszych z omawianego okresu należy **Peter Bambach**. Na początku wieku XIX (w 1817 roku) był on właścicielem realności na Krakowskim Przedmieściu pod numerem 81 (dawniejszy numer 75) obejmującej „dom murowany z placem i przybudowaniami ekonomicznymi”. Peter był żonaty z Marianną z domu Schotyw, z pierwszego małżeństwa Stattler, z którą miał dwóch synów: Piotra i Józefa¹⁶⁴. Synowie kontynuowali jego profesję.

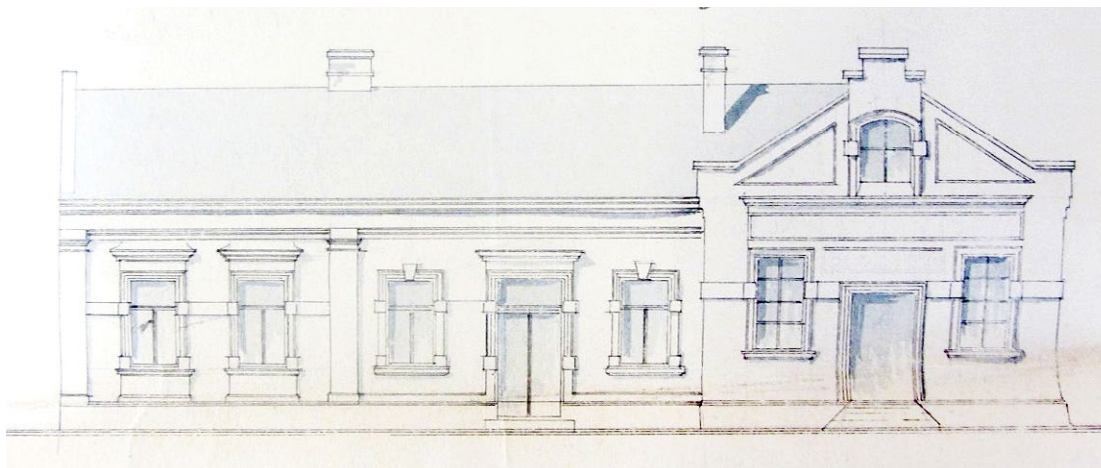
Z ksiąg cechowych wynika, że do najbardziej poważanych mistrzów przyjmujących na naukę uczniów i zasiadających najczęściej w gronie egzaminatorów należeli: Jan i Antoni Dymniccy, Kazimierz Fortuna oraz Michał Lewicki.

Jan Dymnicki prowadził największą i najnowocześniejszą w Jarosławiu pracownię ślusarską, znaną pod nazwą „Ślusarnia i Reperacja Maszyn Rolniczych w Jarosławiu”. Urodził się w 1843 roku, zmarł około 1920 roku. Do Jarosławia przybył z Surochowa, gdzie prowadził zakład kowalski¹⁶⁵. W 1900 roku zamieszkał w nowo wybudowanym domu przy ul. Głowackiego 2, wzniesionym według projektu budowniczego Kazimierza Kotłowskiego. Projekt ten obejmował także budynek warsztatu kowalskiego i ślusarni¹⁶⁶. Ślusarnia mieściła się w zachodniej partii budynku (ze szczytem). Parcelę zajmowały także zabudowania („komórki”) służące zapewne ślusarni. Dymnicki ożenił się z Katarzyną z Iwanickich (1849-1891). Miał pięcioro dzieci: Józefa, Antoniego, Marię, Bronisławę,

¹⁶⁴ Dnia 4 marca 1842 r. przepisał na żonę w testamencie nieruchomości wraz z majątkiem ruchomym, przy czym postawił warunek, że nie może ona sprzedać tego nikomu, jak tylko przepisać synom. Por. MJ.AMJ. 15, s. 325-327. Sygnatura Bambacha, prawdopodobnie syna, znajduje się na kłódce zamykającej wrota w transepcie kościoła pw. Matki Bożej Bolesnej w Jarosławiu, w nawie południowej. Por. Stęchły 2015, s. 433.

¹⁶⁵ Dane biograficzne pochodzą częściowo z korespondencji pomiędzy potomkami rodziny Dymnickich: Antonim Dymnickim – wnukiem Jana, Katarzyną Szybalską-Kotynią – prawnuczką Jana i Barbarą Komenderą – również prawnuczką a Panem Zbigniewem Ziębą, któremu zawdzięczam niniejsze materiały i uprzejmie dziękuję za łaskawe ich udostępnienie.

¹⁶⁶ Projekt warsztatu kowalskiego i ślusarskiego dla Jana Dymnickiego przy ul. Głowackiego 2 został zatwierdzony w 1899 r.: APP.AMJ. 250, s. 375-379.

112. Ul. Głowackiego 2, proj. domu i warsztatu Jana Dymnickiego, proj. Kazimierz Kottowski, 1899 r. APP.AMJ. 250, s. 375

Kazimierz i Stanisławę. Firma, którą prowadził wraz z synem Antonim, oferowała usługi mechaniczne, ślusarskie i kowalskie, w tym: „okucia drzwi, okien, bram i całych budynków okuciem zastosowaniem, do każdego nawet najwybredniejszych wymagań, [...] bramy żelazne wjazdowe, ogrodowe, kościelne i cmentarne, [...] schody żelazne każdego systemu, okna, drzwi, okiennice żelazne, kraty do drzwi, okien, bram, piwnic”¹⁶⁷. Ponadto firma ta sprzedawała dziesiątki innych sprzętów i elementów stanowiących wystrój oraz wyposażenie domów, ulic i placów, między innymi: windy, markizy, dachy żelazne, werandy, balkony, nagrobki, kandelabry, lampy, nagrobki, krzyże cmentarne oraz wiele innych.

Antoni Dymnicki urodził się 6 grudnia 1874 roku, zmarł 4 kwietnia 1944 roku. Ukończył Gimnazjum Realne w Jarosławiu, a następnie technikum w Mittweida w Saksonii¹⁶⁸. Ożenił się z Marią Chciuk. Miał troje dzieci: Irenę, Barbarę i Antoniego. Dbał o rozwój rodzinnej firmy. W 1902 roku wniósł do magistratu prośbę o zgodę na urządzenie ślusarni z motorem parowym, na co uzyskał konsens¹⁶⁹, a pięć lat później wystąpił z wnioskiem o pozwolenie na otwarcie pracowni mechanicznej i odlewniczej¹⁷⁰. Wkrótce potem sprowadził z Wiednia jedyny w Jarosławiu motor parowy o sile ośmiu koni mechanicznych systemu inż. Emila Kewy’ego, na montaż którego („opalanego miałem koksowym i spalającego się bezdymnie”) również musiał uzyskać pozwolenie magistratu¹⁷¹.

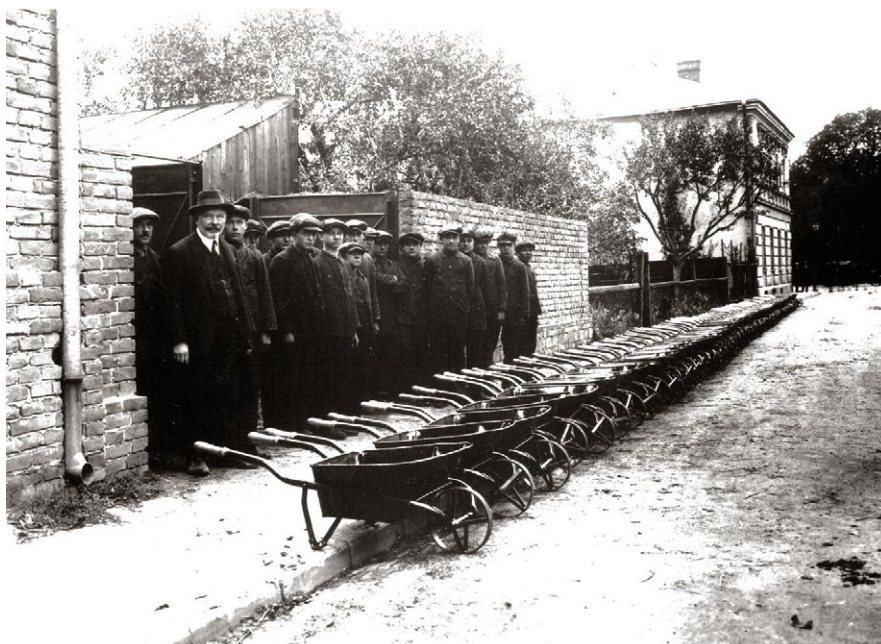
¹⁶⁷ Skorowidz 1900, s. 86.

¹⁶⁸ MJ.Arch. 19, s. 880.

¹⁶⁹ APP.AMJ. 165, s. 52-53.

¹⁷⁰ APP.AMJ. 165, s. 53.

¹⁷¹ APP.AMJ. 165, s. 358.

113. Jan Dymnicki z pracownikami przed posesją przy ul. Głowackiego 4. ZP. Z. Zięby

Przejętą po śmierci ojca firmę Antoni Dymnicki prowadził pod nazwą „Pracownia Mechaniczna i Konstrukcji Żelaznych”, zmienioną później na „Fabryka wyrobów żelaznych”. Oferował w dalszym ciągu usługi mechaniczne, ślusarskie i tokarskie, w ofercie miał także kowalstwo artystyczne. Wykonywał wodociągi i zbiorniki na wodę, kotły parowe, własnej konstrukcji windy dla domów mieszkalnych, żelazne poręcze drogowe i mostowe, poręcze oraz balustrady schodów, okucia drzwi i okien, kraty. Jego pracownia naprawiała motory, maszyny parowe, pompy i maszyny rolnicze. Prowadziła działalność odlewniczą. Specjalizowała się w produkcji tacek i wózków magazynowych. W 1908 roku na wystawie przemysłowo-rolniczej w Jarosławiu Antoni Dymnicki otrzymał srebrny medal¹⁷², a w roku 1926 złoty medal – za żelazne taczki budowlane – oraz Nagrodę Honorową Ministra Robót Publicznych¹⁷³.

Pracownia Antoniego mieściła się w rozbudowanym warsztacie, przy przebudowanym w 1921 roku domu Dymnickich przy ul. Głowackiego 2. Dawny warsztat został zamieniony na pokój, a w zachodniej części działki wybudowano nowe pomieszczenia z przeznaczeniem na pracownię¹⁷⁴. Antoni Dymnicki w latach 1905-1939 był prezesem Towarzystwa Rzemieślników „Gwiazda” w Jarosławiu (w czasie I wojny światowej przechowywał sztandar tegoż stowarzyszenia). Był również członkiem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. W latach 1929-1939 pełnił funkcję miejskiego radnego, a od 1934 roku – członka Zarządu Rady Miejskiej Jarosławia¹⁷⁵. W 1937 roku został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi za osiągnięcia w rzemiośle¹⁷⁶. W Jarosławiu nikt nie dorównywał Dymnickim w działalności rzemieślniczej. Mimo to warto wspomnieć o innych lokalnych przedstawicielach ślusarskiego rzemiosła.

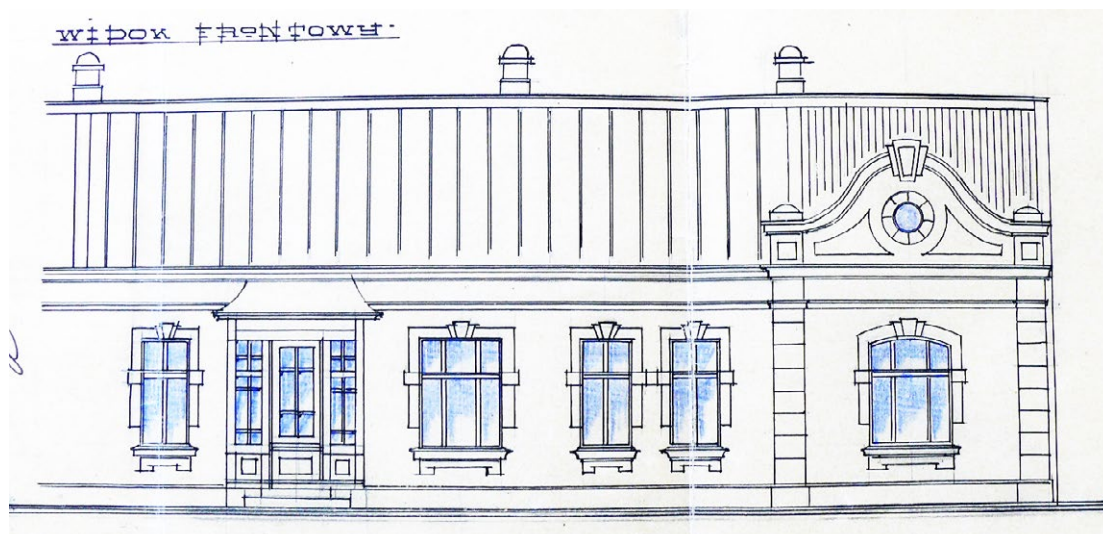
¹⁷² Pamiętnik 1908, s. 37.

¹⁷³ Zięba 2008, s. 343.

¹⁷⁴ Por. proj.: APP.AMJ. 633, s. 132.

¹⁷⁵ MJ.Arch. 22, s. 25; MJ.Arch. 23, s. 34.

¹⁷⁶ Zięba 2004, s. 18-19.

114. Projekt elewacji domu Dymnickich przy ul. Głowackiego 2. APP.AMJ. 633, s. 132

115. Antoni Dymnicki przed domem. ZP. Z. Zięby

Michał Fortuna urodził się 19 września 1858 roku, zmarł 8 maja 1903 roku. Był synem Kazimierza. Pracownię ślusarską prowadził na realności pod numerem 320 na Krakowskim Przedmieściu przy ul. Lubelskiej (obecnie ul. Lubelska 4). Mieściła się ona w drewnianym domu, który 20 maja 1896 roku kupili Jakub i Fanna Turnheimowie¹⁷⁷. Fortuna przeniósł warsztat na ul. Pełkińską, numer realności 323 (obecnie ul. Pełkińska 4)¹⁷⁸. Jego „Pracownia artystyczno-ślusarska” oferowała wszelkie wyroby w zakresie artystycznym,

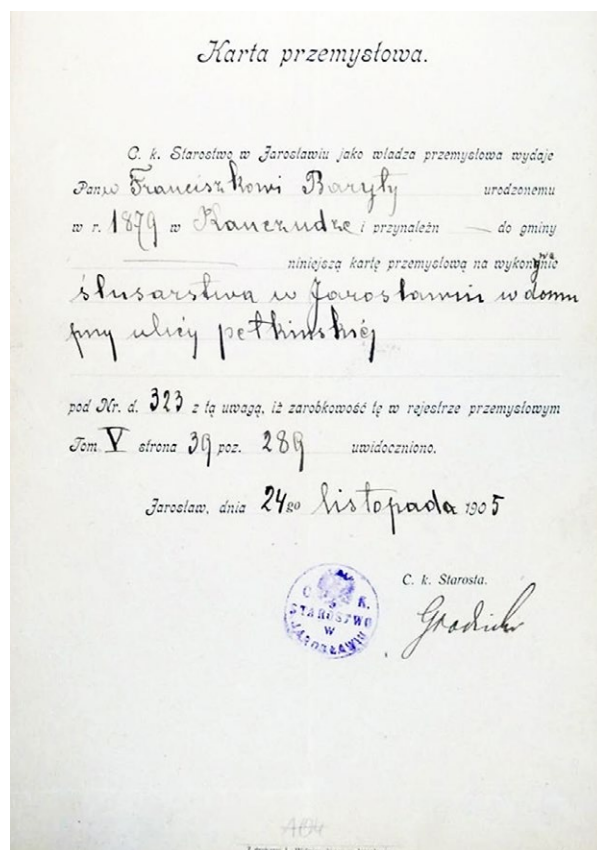
¹⁷⁷ Pracownię Fortuny Turnheimowie zamienili na mieszkanie: por. proj.: APP.AMJ. 247, cz. II, s. 474. Dwa lata później, jak wynika z poświadczenia magistratu z dnia 30 czerwca 1898 r., wybudowali nowy, murowany dom mieszkalny (obecnie ul. Lubelska 4). Por. Kieferling K., *Dom mieszkalny przy ul. Lubelskiej 4*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, 2011, AWUOZ.

¹⁷⁸ Jakub Turnheim był szanowanym i cenionym szklarzem, prowadzącym prężny zakład przy ul. Spytka. Często brał on udział w konkursach ofert na prace szklarskie które ogłaszał magistrat miasta.

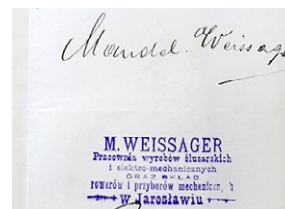
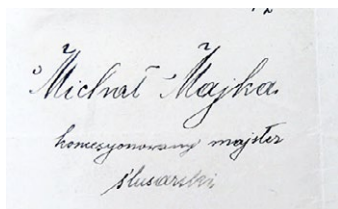
urządzenia do dzwonków elektrycznych i telefonów; przyjmowała także do naprawy urządzenia rolnicze¹⁷⁹. W 1895 roku, po śmierci radnego Leona Godzińskiego, Michał Fortuna został powołany na członka Rady Miejskiej. Pełnił tę funkcję przez dwie kolejne kadencje. W tym czasie został mianowany zastępcą członka komisji podatkowej, „ustanowionej do wymiaru powszechnego podatku zarobkowego”¹⁸⁰. Po śmierci Fortuny w 1903 roku¹⁸¹ pracownię przejęli wspólnicy – Franciszek Baryła i Bronisław Szumlakowski.

Franciszek Baryła urodził się w Kańczudze w 1879 roku. Kartę przemysłową na wykonywanie ślusarstwa w Jarosławiu, w domu przy ul. Pełkińskiej pod numerem 323, otrzymał 24 listopada 1905 roku¹⁸². Baryła i Szumlakowski (zmarły 15 lutego 1941 roku) prowadzili działalność pod nazwą „Ślusarnia i reperacja maszyn rolniczych w Jarosławiu”. Przyjmowali do wykonania, zgodnie z ogłoszeniami w prasie, roboty ślusarskie „z zastosowaniem do każdego nawet najwybredniejszych wymagań”¹⁸³. Po śmierci Baryły firma działała pod nazwą „Zakład ślusarsko mechaniczny. Bronisław Szumlakowski”. Trudniła się między innymi remontem maszyn rolniczych i samochodów, spawaniem i ładowaniem akumulatorów¹⁸⁴. Przeniesiona została przez Szumlakowskiego na ul. Badeniego (obecnie ul. Przemyska 8). Zajmowała się także pracami związanymi ze stolarką drzwiową. Potwierdzeniem tego typu robót są chociażby omówione powyżej działania w budynku ratusza.

Nie mniejszą rolę odegrały również w zakresie prac związanych z drzwiami: „Koncesjonowana Pracownia Ślusarska” przy ul. Pełkińskiej **Tomasza Barańskiego**, „Pracownia wyrobów ślusarskich i elektro-mechanicznych oraz skład rowerów i przyborów mechanicznych” przy ul. Krakowskiej 18 **Mandela Weissagera**, pracownia ślusarska **Franciszka Majki**, która „urządza telefony, dzwonki elektryczne itp. po bajecznie niskich cenach”¹⁸⁵

116. Karta przemysłowa Franciszka Baryły. APPAMJ. 164, s. 195

¹⁷⁹ „Tygodnik Jarosławski”, 1896, nr 1, s. 5.

¹⁸⁰ Zięba 2008, s. 389.

¹⁸¹ Fortuna pochowany został na terenie Starego Cmentarza w Jarosławiu, a miejsce jego pochówku upamiętnia okazały kamienny obelisk, otoczony kutą balustradą, zdobioną bogato ornamentami.

¹⁸² APPAMJ. 164, s. 195.

¹⁸³ Skorowidz 1913, s. 463; Zięba 2008, s. 386.

¹⁸⁴ „Gazeta Jarosławska”, 1936, nr 19, s. 4.

¹⁸⁵ „Tygodnik Jarosławski”, 1896, nr 1, s. 4.

czy też „Warsztat mechaniczno-ślusarski” **Władysława Wysockiego** przy ul. Lubelskiej 8, który wykonuje „wszelkie roboty ślusarskie, a to pompy studzienne automatyczne, hydrofory, bojler, zbiorniki, spawania, roboty tokarskie i odlewa metale”¹⁸⁶.

Jarosławscy rzemieślnicy, przede wszystkim stolarze i ślusarze – wykonawcy stolarki drzwiowej – stanowią grupę anonimowych osób, pozostających w cieniu twórców obiektów, które przedstawiają wartość pod względem użytkowym, naukowym, artystycznym i zabytkowym. O wysokich kwalifikacjach rzemieślników, ich twórczej inwencji i możliwościach technologicznych ich zakładów świadczą wykonane przez nich drzwi. W przebadanym zespole stolarki drzwiowej nie ma dwóch takich samych obiektów. Bez względu na to stanowią one jeden z elementów budowli decydujący o jej wyglądzie i estetycznych walorach. Przesądzają o tym proporcjonalne podziały, rzeźbiarskie detale, ozdobne metalowe kraty stanowiące niejednokrotnie dzieła same w sobie, okucia, mosiężne klamki i szyldy oraz szlifowane lub barwne przeszklenia.

Rola tych anonimowych twórców stolarki w ostatecznym wyglądzie obiektu budowlanego i jego estetycznym wyrazie jest niemała, dlatego warto było podjąć próbę wydobywania ich nazwisk ze zbiorów archiwalnych i przybliżyć ich działalność chociażby w tak wybiórczy sposób.

¹⁸⁶ „Gazeta Jarosławska”, 1936, nr 19, s. 4.

V. Problematyka ochrony konserwatorskiej stolarki drzwiowej

Problem ochrony stolarki drzwiowej formalnie został zauważony w Polsce już podczas konferencji konserwatorskiej, która odbyła się w dniach 8-10 maja 1909 roku w siedzibie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Warszawie. Pośród podstawowych zasad restauracji zabytków sformułowany został wówczas konkretny zapis, który narzucał obowiązek ochrony stolarki, a mianowicie: „Stan aktualny drzwi, okien lub sprzętów, chociażby częściowo zmienionych, należy chronić”¹. Ta zasada była w pewnym stopniu realizowana, co widać chociażby w działalności Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa (powołanego w 1897 roku) oraz Towarzystwa Opieki nad Pamiątkami Historycznymi i Zabytkami Sztuki i Kultury Polskiej (utworzonego w 1906 roku, a od roku 1907 funkcjonującego pod nazwą Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości). Obydwa towarzystwa prowadziły działalność inwentaryzacyjną przede wszystkim na terenie Krakowa i Galicji, inwentaryzując między innymi takie detale architektoniczne, jak drzwi². Inwentaryzację stolarki drzwiowej na szeroką skalę prowadził architekt Alfred Grotte – profesor Królewskiej Szkoły Rzemiosł Budowlanych w Poznaniu³. W Jarosławiu detale architektoniczne były w tym czasie utrwalane na rysunkach Jana Sasa-Zubrzyckiego. Niestety, wśród rysunków Zubrzyckiego, zachowanych między innymi w zbiorach Muzeum Kamienica Orsettich w Jarosławiu, nie znalazły się żadne drzwi zewnętrzne. Utrwalone zostały tylko jedne wewnętrzne drzwi drewniane⁴, a właściwie furtka z kamienicy przy Rynek 12. Po drugiej wojnie światowej badania nad stolarką, jak wykazała omówiona literatura (por. rozdział I), były kontynuowane⁵, jednakże jarosławska historyczna stolarka drzwiowa nie spotkała się z dużym zainteresowaniem zarówno wśród badaczy, jak i wszystkich pozostałych interesariuszy.

Problem ochrony stolarki drzwiowej w ostatnim ćwierćwieczu stał się poważny, nie tylko z uwagi na związaną z upływem czasu destrukcją materiału, która jest zjawiskiem

¹ „Architekt” 1909, R. 10, z. 6, s. 109.

² Dettloff 2010, s. 131-133.

³ Borowiński 2005, s. 8-13, 21, 30.

⁴ Por. MJ.AMJ. nr inw. H 1518.

⁵ Problem ochrony konserwatorskiej stolarki drzwiowej zdefiniował w kilku etapach Jan Tajchman, por. Tajchman 1991. Tę pracę kontynuował i rozwijał Jakub Lewicki w artykułach publikowanych na łamach kwartalników „Renowacje i Zabytki” oraz „Okno”, analizując zagadnienia metodyki badań stolarki, konserwacji i ochrony wszystkich powiązanych integralnie elementów drzwi i bram; omawiając problem renowacji i rekonstrukcji stolarki drzwiowej, analizując wszelkie inne działania służb konserwatorskich oraz właścicieli zabytkowych drzwi, a także ukazując prawne uwarunkowania na rzecz ochrony stolarki, por. Lewicki 2000a; 2000b; 2001a; 2001b; 2001c; 2001d; 2002; 2003a; 2003b; 2003c; 2003d; 2003e; 2003f; 2004a; 2004b. Modelowy proces postępowania konserwatorskiego dotyczącego stolarki drzwiowej zdefiniował Janusz Krawczyk, por. Krawczyk 2005. Odzwierciedleniem postulatów Krawczyka w bardziej praktycznym aspekcie jest opracowanie Andrzeja Cichego, por. Cichy 2011. Warto również zapoznać się z opracowaniem Jana Tajchmana dotyczącym problematyki ochrony konserwatorskiej stolarki okiennej, zbieżnej z ochroną stolarki drzwiowej, por. Tajchman 1990.

naturalnym, lecz w związku z nasilającymi się tendencjami wymiany starych drzwi na nowe. Niestety nowe często wykonywane są z tworzyw sztucznych i niedostosowane do zabytkowego obiektu.

1. Stan zachowania i przyczyny zniszczeń

Ilościowy stan zachowania historycznej stolarki drzwiowej w Jarosławiu jest odzwierciedleniem dotychczasowego podejścia do jej ochrony. Dokonana analiza zasobów potwierdza, że istniejące „stare drzwi” stanowią dość liczny zespół, który umożliwił badania pod względem typologii, systematyki, znaczenia drzwi w kompozycji elewacji itp., ale równocześnie wykazała, jak wielkie bogactwo stolarskiego i ślusarskiego rzemiosła użytkowego uległo zniszczeniu. Niestety, w dalszym ciągu ginie mimo istniejących form ochrony konserwatorskiej. Tempo wymiany stolarki historycznej na nową jest zdecydowanie szybsze niż w 2. połowie XX wieku.

Z epoki nowożytnej, w mieście o tak bogatej, wielowiekowej historii, z XVII- i XVIII-wiecznymi kamienicami oraz domami w obrębie Starego Miasta, przetrwało tylko dwoje drzwi zewnętrznych z końca XVIII wieku⁶. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku drzwi z 1. połowy XIX wieku. Praktycznie zachowało się tylko kilka obiektów. W większości przypadków zadecydował o tym brak środków finansowych zarządców czy właścicieli poszczególnych obiektów⁷. Intencje wspomnianych osób są zazwyczaj jednoznaczne – ci ludzie widzą potrzebę wymiany istniejących, starych drzwi na nowe, gładkie i szczelne. Tylko wąska grupa wykazuje troskę o historyczną stolarkę. Zdecydowanie większy zespół oryginalnych drzwi zachował się z czasów intensywnego rozwoju gospodarczego Jarosławia, czyli w zabudowie z 2. połowy XIX wieku, a ściślej – z przełomu wieków XIX i XX. Stolarka z tego okresu, drzwi i bramy, zwłaszcza w kamienicach czynszowych, wykonane były z dobrej jakości materiałów, solidnie pod względem techniki i technologii wykonania. Po I wojnie światowej nadal spełniały one wszystkie funkcje, zarówno te podstawowe – użytkowe, jak i estetyczne, a stan ich zachowania nie skłaniał do wymiany. Mniejszą grupę stanowią drzwi modernistyczne, które pomimo dobrego stanu zachowania pozwalającego na użytkowanie są sukcesywnie wymieniane. Po II wojnie światowej kamienice, podobnie jak drzwi i bramy, w znacznym stopniu stały się praktycznie „niczyje”, przechodząc (od 1951 roku), jak większość nieruchomości, pod zarząd Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej w Jarosławiu. Mogły one liczyć tylko na opiekę zarządcy i wrażliwość użytkowników, którzy w różny sposób dbali o zabytkowe wartości i pierwotny wygląd obiektu. Działania przedsiębiorstwa w latach 70. i 80. XX wieku, przy zaangażowaniu PP Pracowni Konserwacji Zabytków Oddziału Terenowego w Jarosławiu oraz

⁶ Podobna sytuacja ma miejsce w sakralnych obiektach na terenie Jarosławia, gdzie wśród znaczących założeń kościelno-klasztornych – takich jak dawny kościół Jezuitów z kolegium przy pl. ks. P. Skargi z końca XVI w. (najstarszy kościół pojezuicki w Polsce), dawne opactwo Benedyktynek z początku XVII w., kościół pw. Świętego Ducha z XVII w., kościół Dominikanów (wcześniej Jezuitów) z przełomu wieków XVII i XVIII oraz kościół i klasztor Franciszkanów (OFM) z początku XVIII w. – zachowało się tylko kilka oryginalnych drzwi. Szerzej na ten temat por. Stęchły 2012.

⁷ W ostatnim czasie konserwacji poddane zostały tylko drzwi klasycystyczne w kamienicach przy ul. Sobieskiego 12 i Rynek 2.

ówczesnego wojewódzkiego konserwatora zabytków, skutkowałą opracowaniem wielu studiów historyczno-naukowych poszczególnych obiektów architektonicznych. Dokumentacje te potwierdzają funkcjonowanie w tamtym okresie historycznej stolarki i niejednokrotnie wskazują na potrzebę jej ochrony. Niestety, te wytyczne nie przełożyły się na praktyczną realizację. Na przykład szczegółowej analizie i inwentaryzacji poddane zostały wybrane bramy w kamienicach przy ul. Słowackiego 8, 9, 12, 13, 14 i 15⁸. Mimo określonych wytycznych konserwatorskich co do dalszych działań przy wskazanych bramach i drzwiach prace nie zostały sfinalizowane. W kilkunastu obiektach architektonicznych widoczne są wykonywane przez PP Pracownię Konserwacji Zabytków zabezpieczenia i interwencje konserwatorskie – naprawy „starych drzwi” – a także rekonstrukcje nawiązujące do historycznych wzorców (stosowane chętniej niż konserwacja)⁹. Wszystkie one świadczą o działaniach zmierzających do ochrony stolarki drzwiowej, lecz kolejne lata doprowadziły do utraty nawet tych drzwi, które zostały przez pracownię konserwatorskie uratowane. Po zmianach ustrojowych w Polsce, po 1989 roku, kamienice i pojedyncze lokale zaczęły przechodzić w ręce prywatne. Nowi zarządcy, podejmując na własną rękę działania związane z remontem budynków, zwracali uwagę głównie na podstawową, użytkową funkcję drzwi, a nie ich zabytkową wartość. Z tego powodu można było wówczas zaobserwować galopujące tempo wymiany stolarki historycznej na nową, często niedostosowaną do zabytkowego charakteru budynków.

Niewątpliwie na obecny stan zasobów stolarki historycznej, poza wskazanymi powyżej uwarunkowaniami, złożyło się wiele innych czynników. Zaliczyć do nich możemy: wydarzenia historyczne; klęski żywiołowe; czynniki atmosferyczne, fizyko-chemiczne, biologiczne oraz mechaniczne. Na drzwi permanentnie oddziałują gwałtowne zmiany temperatury i wilgotności, które powodują pęcznienie i kurczenie drewna, deformacje, spękania oraz naprężenia. Pęknięcia stają się idealnymi miejscami dla ataku biokorozji,

117. Zniszczone drzwi w kamienicach przy ulicach: Świętego Ducha 4, Kraszewskiego 6 i 8 oraz Grodzkiej 2. Fot. J. Stęchły

⁸ Por. Preneta 1980a; 1980b; 1980c; 1980d; 1980e; 1980f; 1980g; 1980h.

⁹ Między innymi drzwi przy ulicach: Grodzka 2, 4, 7, 20, Grunwaldzka 26, Ostrogskich 2, Rynek 1 – drzwi boczne ratusza, Rynek 2, 11, 14, 15, 16, 18, 20, Sobieskiego 13.

rozwoju bakterii i grzybów, a dodatkowo tworzą warunki sprzyjające rozwojowi owadów. Choć działania grzybów i porostów ograniczają się do 2-milimetrowej warstwy zewnętrznej drewna, to przyspieszają jego niszczenie – podobnie jak woda gromadząca się we wszelkich pęknięciach oraz szczelinach i zamarzająca w okresie zimowym. Bez względu na to, czy drewno jest mokre, czy suche, chętnie atakują je owady osłabiające strukturę poszczególnych elementów stolarki. Do czynników zewnętrznych należy zaliczyć również brak odpowiedniego zabezpieczenia drewna przed elementami metalowymi. Zwiększona wilgotność przyspiesza ich korozję, a produktem korozji metalu są sole, które powodują zniszczenie celulozy – głównego składnika drewna. Z czasem te wszystkie czynniki powodują osłabienie struktury materiału, jakim jest drewno. Do nich dochodzą mechaniczne ubytki i uszkodzenia, ubytki listew, progów, krat, szklenia itd., będące nierzadko pokłosiem dewastacji celowych. Na stan zachowania poszczególnych obiektów wpływ mają również czynniki wewnętrzne, takie jak nieodpowiednia jakość użytych materiałów, technika i technologia, między innymi źle wykonana konstrukcja. Obecnie jednak największym zagrożeniem dla historycznej stolarki jest postępujący w szybkim tempie proces wymiany dawnej stolarki na nową.

2. Przedmiot i granice ochrony konserwatorskiej

W świetle definicji *Małego ilustrowanego słownika budowlanego. Terminologia budownictwa*, opracowanego pod kierunkiem Tadeusza Dziegielewskiego¹⁰ w 1971 roku, drzwi to „ruchoma przegroda wraz z konstrukcją niezbędną do umocowania tej przegrody i ze wszystkimi elementami pomocniczymi, zamykająca otwór drzwiowy i izolująca wnętrze od sąsiedniego pomieszczenia lub zabezpieczająca od czynników zewnętrznych”¹¹. W *Ilustrowanym leksykonie architektoniczno-budowlanym* pod redakcją Wojciecha Skowrońskiego z 2008 roku¹² autorzy precyzują definicję drzwi, dodając, że jest to „ruchoma przegroda, która wraz z konstrukcją niezbędną do umocowania jej i wszystkimi elementami pomocniczymi (takimi jak ościeżnica i skrzydła, zamykająca otwór drzwiowy, ewentualnie same skrzydła, zaopatrzone w okucia oraz urządzenia do otwierania i zamykania) zamyka otwór drzwiowy i izoluje wnętrze od sąsiedniego pomieszczenia lub zabezpiecza od czynników zewnętrznych oraz umożliwia komunikację”¹³.

Przedmiot ochrony stanowią zatem **skrzydła drzwiowe i otwór drzwiowy z wszystkimi elementami pomocniczymi**. Skrzydła drzwiowe opracowane są zawsze odmiennie od wewnętrznej i zewnętrznej strony (co wynika z zastosowanej konstrukcji i budowy, będących głównym wyznacznikiem zewnętrznej dekoracji¹⁴). Wyposażone są one w **zespół okuć oraz urządzeń zamykających i zabezpieczających**: zawiasy, haki, haczyki, zapory, zasuwki, zasuwki, zakrętki, zamki, szyldy, kołatki, klamki, gałki, antaby, kłódki i klucze. W wielu obiektach stosowane są także **kraty** w prześwitach

¹⁰ Dziegielewski 1971.

¹¹ Dziegielewski 1971, s. 54.

¹² Skowroński 2008.

¹³ Skowroński 2008, s. 71-72.

¹⁴ Rozwiązania konstrukcyjne zob. rozdział dotyczący typologii stolarki.

i nadświetlach oraz różnego rodzaju **przeszklenia**, wykonane i osadzone w sposób właściwy dla każdej epoki. Za składową skrzydeł drzwiowych należy uznać również ich **kolorystykę**, ponieważ ma ona wpływ na plastykę i estetykę stolarki drzwiowej oraz całej elewacji, a traktowana była odmiennie w różnych okresach, w zależności od mody, upodobań i technologicznych możliwości. Z definicji stolarki wynika, że przedmiot ochrony stanowi również **otwór drzwiowy**, jako że jest on zawsze odpowiednio ukształtowany i powiązany ze skrzydłami, celowo zaprojektowany i dostosowany do kompozycji elewacji, a jednocześnie opracowany odpowiednio do zawieszenia skrzydeł drzwiowych czy też skrzydeł wraz z ich konstrukcją nośną, którą stanowią **odrzwia**. Znaczenie mają również: sposób osadzenia skrzydeł i haków, konstrukcja odrzwi, sposób opracowania ościeżnicy lub krosna, ich krawędzie, faktura opracowania (w tynku lub drewnianych okładzinach), a także kolorystyka (pierwotnie zawsze dostosowana do elewacji zewnętrznej albo do wnętrza sieni lub klatki schodowej).

Podczas prac konserwatorskich przy stolarce nie można pominąć również **dzwońków, listowników, urządzeń do czyszczenia obuwia**, a przy bramach – montowanych niekiedy **odbojów**.

Wszystkie wymienione powyżej elementy drzwi stanowią przedmiot ochrony i określają jej granice, dlatego przy podejmowaniu działań konserwatorskich powinny być analizowane i brane pod uwagę. Drzwi stanowią integralny element elewacji i należą do jednostkowych dzieł rzemiosła użytkowego, dlatego w obiektach zabytkowych należy je chronić.

3. Identyfikacja

Pełne rozpoznanie historycznej stolarki drzwiowej, jej dziejów, budowy i dekoracji plastycznej jest podstawą do określenia dalszych działań związanych z ochroną i konserwacją przedmiotowych obiektów. Dokonana identyfikacja jarosławskiej stolarki w poszczególnych rozdziałach niniejszej pracy, jak i w powiązanim z nią integralnie katalogu, stanowi dopiero materiał wyjściowy do opracowania szczegółowego postępowania konserwatorskiego przy konkretnych obiektach zabytkowych. Zróżnicowanie typologiczne stolarki drzwiowej wiąże się jednocześnie z wielością wątków problematyki konserwatorskiej, a rozwiązywanie ich jest materia niezwykle trudną przy założeniu, że nadrzędną i podstawową funkcją drzwi jest zabezpieczenie wnętrza przed działaniem czynników zewnętrznych. To właśnie funkcja użytkowa wyznaczała kolejne zmiany budowy i konstrukcji stolarki drzwiowej. Poszukiwania najlepszego rozwiązania konstrukcyjnego miały zawsze na celu wykluczenie w maksymalnym stopniu paczenia drewna, zapewnienie trwałości drzwiom, a także izolację wnętrza budowli. Sprawa form zdobniczych stosowanych od strony awersu zależała od konstrukcji i jest ona jakby cechą drugorzędną, ale – jak określił to Janusz Krawczyk – „ostateczny efekt plastyczny w tej grupie dzieł stolarki architektonicznej powstaje w dialogu między formami wynikającymi z przyjętych rozwiązań konstrukcyjnych a formami ukształtowanymi przez zdobnictwo”¹⁵. Dlatego należy zauważyć, że właśnie stolarka drzwiowa jest tym przykładem spośród wielu elementów architektoniczno-budowlanych, który odzwierciedla swoisty rozdzźwięk, jaki zachodzi między

¹⁵ Krawczyk 2010, s. 252.

doktryną konserwatorską a praktyczną ochroną i pojęciem zabytku¹⁶. W teorii nie mamy wątpliwości, że stolarka drzwiowa jest zabytkiem, jednak dla przeciętnego właściciela zabytkowych drzwi sprawą nadrzędną jest uzyskanie szczelności – ważniejszą niż duma z posiadania na przykład drzwi szpungowych bez odrzwi, z pasowymi zawiasami, na hakach murowych, które są nieszczelne, posiadają ubytki, wymagają podjęcia całego procesu uzgodnień i działań, a nie tylko jednego zlecenia polegającego na wymianie na nowe drzwi.

Warto zauważyć, że prawidłowe i dogłębne rozpoznanie stolarki drzwiowej nie zawsze możliwe jest przy obserwacji stolarki na miejscu, bez demontażu skrzydeł drzwiowych i poszczególnych ich elementów. Dlatego też nie zawsze możliwe jest rozpoznanie wewnętrznych przyczyn zniszczeń, które wynikają właśnie z morfologii obiektu. Podstawą jest jednak analiza rewersu drzwi, by w maksymalnym stopniu rozpoznać konstrukcję, a później awersu, by dokonać identyfikacji opierzenia, detali ozdobnych i pozostałych elementów składowych stolarki. Przy bardzo złym stanie zachowania drzwi albo konieczności rekonstrukcji znaczenie mają odnalezione na etapie identyfikacji przekazy historyczne i ikonograficzne.

4. Waloryzacja

Waloryzacja stolarki drzwiowej¹⁷ – po identyfikacji, czyli rozpoznanu jej struktury – ma na celu ocenę znaczenia wszystkich składowych i pomocniczych elementów stolarki dla zachowania jej wartości zabytkowej, przede wszystkim w kontekście autentyzmu i integralności. Proces waloryzacji powinien wskazać elementy istotne dla zachowania budowy obiektu i poszczególnych detali, które z niej wynikają, a jednocześnie tworzą całość z kompozycją elewacji. Waloryzacja – przeprowadzona ocena – powinna być podstawą do określenia wytycznych konserwatorskich i dalszego postępowania¹⁸. Przy analizie autentyzmu niezbędne jest rozwarstwienie materiałowe i chronologiczne – określenie stanu zachowania drewna, nawarstwień zabezpieczających i malarskich; rozwarstwienie materii oryginalnej i nawarstwień historycznych – napraw oraz dotychczasowych konserwacji. Przy analizie integralności miarą jest kompletność obiektu, dzieła rzemiosła użytkowego. Jest ona tym większa, im bardziej czytelna jest pierwotna forma stolarki drzwiowej. Z uwagi na integralność stolarki z architekturą konieczna staje się również ocena drzwi w powiązaniu z kompozycją elewacji i pozostałym detalem architektonicznym.

Procesu waloryzacji nie należy mylić z klasyfikacją zabytku. Odpowiedzią na pytanie, dlaczego lepiej tego nie robić, są jarosławskie drzwi. W wielu budowlach, domach mało wartościowych pod względem architektonicznym, występują bardzo interesujące drzwi. W innych natomiast obiektach architektonicznych, znaczących i wyróżniających się,

¹⁶ Szmygin 2011, s. 105-116.

¹⁷ Pojęcie i kryteria wartościowania omówione przez Waltera Frodla (por. Frodl 1966) zostały zastosowane i sprecyzowane w odniesieniu do stolarki drzwiowej przez Janusza Krawczyka (por. Krawczyk 2005).

¹⁸ Należy pamiętać, że przy ocenie wartości ważne jest także wyznaczenie kryteriów wartościowania i grupy odniesienia, gdyż na przykład konkretne drzwi w Jarosławiu mogą być wybitnym obiektem w skali stolarki zachowanej na terenie miasta, w skali regionu już niekoniecznie, a w skali kraju mogą okazać się przeciętne. Dlatego tę wartość i jej skalę poznamy poprzez porównywanie.

występują zupełnie skromne, proste drzwi. Tutaj nie klasyfikacja obiektu ma znaczenie, a kolejny aspekt istotny w procesie konserwacji stolarki – określenie wartości historycznych (historyczno-naukowych i historyczno-emocjonalnych). Stolarka drzwiowa może być źródłem wiedzy (niekoniecznie jest nim każdy obiekt) dla różnych dziedzin nauki, takich jak historia kultury materialnej; historia sztuki, architektury, technik budowlanych. Stolarka może nam mówić o wiedzy technicznej i technologicznej epoki, z której pochodzi; o historii stolarstwa, ślusarstwa (między innymi przy opracowaniu drewna, w kwestii ozamczenia, szklenia itp). Wartości historyczno-emocjonalne wiążą się ze znaczeniem stolarki w przestrzeni życia społecznego. Źródłem tych wartości może być zarówno aktualny stan jej zachowania znajdujący odzwierciedlenie w wartości, która cechuje „dawność”, jak i wydarzenia oraz postacie historyczne związane z analizowanym obiektem. Mogą one rozwijać świadomość historyczną, być zachętą do pogłębiania wiedzy na temat obiektu architektonicznego i postaci z nim związanych. Związek drzwi z ważnym wydarzeniem lub postacią „odślania” wartość symbolu, który drzwi mogą pełnić. Może on mieć wymiar krajowy, regionalny albo miejscowy. W kontekście symbolu stolarka staje się nośnikiem tożsamości kształtującym świadomość historyczną.

Wartość artystyczna zależy od jakości rozwiązań formalno-plastycznych, między innymi umiejętnego połączenia konstrukcji i formy zdobień. Tutaj konieczna jest ocena przez pryzmat jakości w danej dziedzinie – z punktu widzenia rzemiosła artystycznego, architektonicznego czy malarskiego. Wartość artystyczna często zależy od integralności obiektu – gdy drzwi są niekompletne, wartość ta maleje¹⁹.

Kwestia wartości estetycznej jest odzwierciedleniem uczuć wyzwolonych podczas oglądania, wynikających z relacji pomiędzy zabytkiem a jego otoczeniem. Drzwi stanowią spójny element z kompozycją elewacji i jej detalem architektonicznym, dlatego w jednorodnym ciągu zabudowy ulicy, ukształtowanym w określonej epoce lub czasie, mają także duże znaczenie. Stanowią jeden z elementów większej przestrzeni oraz wpływają na jej ład i harmonię.

Wartość użytkowa w przypadku stolarki drzwiowej jest tym większa, im drzwi skuteczniej spełniają funkcję zabezpieczenia i ochrony wnętrza. Cytując za Frodlem: „Wartość użytkowa zabytku zależy więc w znacznej mierze od tego, czy z technicznego i eksploatacyjnego punktu widzenia odpowiada on nowoczesnym wymaganiom i czy jest funkcjonalny”²⁰. W analizie stolarki drzwiowej to wartość nadrzędna. Nawet częściowa jej utrata może być przyczyną wymiany poszczególnych elementów lub nawet całego obiektu, dlatego inne wartości pozostają w konflikcie z wartością użytkową.

Które zatem z wartości powinny decydować o wytycznych i ukierunkowywać wnioski konserwatorskie: autentyzm, integralność, wartości historyczne (historyczno-naukowe i historyczno-emocjonalne), wartości symboliczne, wartość artystyczna, wartość estetyczna czy wartość użytkowa?

¹⁹ Krawczyk pojęcie wartości artystycznej rezerwuje dla obiektów, które przedstawiają wyjątkową formę, wyróżniają się wysokim poziomem rozwiązań dekoracyjnych, nie są powielanymi wyrobami rzemiosła stolarskiego.

²⁰ Frodl 1966, s. 50.

Przy rozważaniu potrzeb i ocen wszystkich interesariuszy, takich jak inwestor, konserwator zabytków, autor projektu, wykonawca prac, użytkownik i inni, należy podjąć i wyważyć decyzję, zakładając, że **waga wartości użytkowych wysuwa się na plan pierwszy** w przypadku drzwi wejściowych, głównych, które stanowią przedmiot niniejszych badań. **W dalszej kolejności – i na tym samym poziomie – stoją integralność, wartości historyczne oraz autentyczność, a następnie wartości artystyczne i estetyczne.** Tak skonstruowana hierarchia ważności może być wyznacznikiem, lecz zawsze należy pamiętać, że zabytkowe drzwi, jak każdy zabytek, wymagają indywidualnego podejścia.

5. Wytyczne i proponowane kierunki działań w kontekście problemów konserwatorskich

Modelowy proces postępowania i wartościowania historycznej stolarki drzwiowej, który – jak określił Janusz Krawczyk – ma charakter życzeniowy²¹, powinien objąć następujące działania:

a) Rozpoznanie i identyfikacja obiektu

Działania te polegają w pierwszej kolejności na analizie rewersu, zastosowanych historycznych rozwiązań konstrukcyjnych, łączeń, a następnie awersu z dekoracją plastyczną. W dalszej kolejności chodzi o wykonanie stratygrafii dotychczasowych napraw i ingerencji konserwatorskich oraz stratygrafii nawarstwień malarskich, jeżeli występują na powierzchni drzwi. Istotną rolę odgrywają tutaj również badania historyczne i ikonograficzne oraz konserwatorskie. Te ostatnie umożliwiają rozpoznanie stanu zachowania substancji zabytkowej poszczególnych elementów, ich budowy i właściwości technologicznych, a także przyczyn zniszczeń.

b) Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa, dokumentacja fotograficzna i opisu obiektu

Inwentaryzacja stanowi narzędzie badawcze, pomocne przy analizie budowy drzwi, podkład do prac projektowych, a także dokumentację, w tym elementów niszczonych, które nie wrócą już na swoje miejsce²². Ma ona na celu odwzorowanie formy i budowy drzwi, identyfikację konstrukcji obiektu oraz poszczególnych jego części, a także miejsca i sposobu osadzenia drzwi w otworze. Inwentaryzacja powinna odzwierciedlać również stan zachowania oraz – jeżeli to możliwe – wygląd pierwotny drzwi przed przekształceniami lub zniszczeniami (z zaznaczeniem uzupełnień linią przerywaną). Jej dopełnieniem jest dokumentacja fotograficzna, która powinna pokazywać także obiekt na tle elewacji, powiązania z otworem drzwiowym od zewnątrz i od wewnątrz oraz charakterystyczne detale, profile. Opis obiektu jest podstawą do odtworzenia wyglądu drzwi i stanu zachowania, dlatego powinien być równie precyzyjny, jak inwentaryzacja.

²¹ Krawczyk 2010.

²² Szerzej na temat roli inwentaryzacji w konserwacji dawnych drzwi: Tajchman 1991; Lewicki 2000a, cz. II, s. 13-15. Tam również prezentacja szczegółowych wymogów i warunków, jakie powinna spełniać dobrze wykonana inwentaryzacja stolarki. Por. też Roguska 2008; 2009; Cichy 2011.

c) Waloryzacja

Kolejny etap to ocena obiektu w aspekcie autentyzmu i integralności; wartości historyczno-naukowych, historyczno-emocjonalnych, symbolicznych; wartości artystycznych, estetycznych i użytkowych. Pozwala ona na określenie tych elementów i cech obiektu, które są najważniejsze dla jego zachowania i stanowią będą podstawę do określenia wytycznych konserwatorskich, a następnie prawidłowego procesu postępowania konserwatorskiego.

d) Wytyczne konserwatorskie

Wytyczne są wynikiem analizy wartościujące; powinny określać granice ochrony konserwatorskiej i wyznaczać kierunek działań konserwatorskich przy obiekcie. Powinny także wskazywać takie rozwiązania, które umożliwiają dostosowanie stolarki drzwiowej do istniejących obecnie standardów, a jednocześnie zachowują zabytkowe wartości.

e) Opracowanie szczegółowego postępowania konserwatorskiego

Standardy programów konserwatorskich obejmują: identyfikację obiektu (wymienioną już powyżej), szczegółowy opis technologiczny i formalny, opis stanu zachowania i przyczyn zniszczeń, wstępną dokumentację rysunkową i fotograficzną, ale przede wszystkim spis uporządkowanych chronologicznie zabiegów wraz z określeniem celu i metod postępowania, proponowanych technik i technologii prac przy obiekcie.

f) Konserwacja lub restauracja

Przeprowadzenie wszelkich działań mających na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku oraz zahamowanie procesów jego destrukcji, a także dokumentowanie tych działań lub przeprowadzenie prac mających na celu przywrócenie dawnej formy obiektu, w tym wykonanie rekonstrukcji opartej naoryginale lub przekazach ikonograficznych.

g) Dokumentacja powykonawcza

Standardy dokumentacji określa Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (tj. Dz. U. 2021 poz. 81).

Przedstawiony powyżej proces postępowania w stosunku do stolarki drzwiowej w Jarosławiu funkcjonuje bardzo rzadko. Metody postępowania, najbardziej oczywiste z konserwatorskiego punktu widzenia, służące ochronie autentyzmu i wskazanych wartości, nie zawsze są stosowane. Takie formy ochrony, jak wpis do rejestru zabytków, park kulturowy, zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego czy włączenie obiektu do gminnej ewidencji zabytków nie są niestety skuteczne, a masowa wymiana dawnych drzwi na nowoczesne rozwiązania powoduje, że znikają oryginalne zabytki, a jednocześnie pojedyncze elementy składowe krajobrazu kulturowego.

Szczególnie drastycznie ten proces widoczny jest w ciągach zabudowy mieszczańskiej, ukształtowanych jednorodnie w określonej epoce, przy ulicach: Kraszewskiego, Słowackiego,

118. Kamienica przy ul. Kraszewskiego 11, stan z 2006 r., oryginalna stolarka drzwiowa oraz nowe drzwi. Fot. J. Stęchły

119. Kamienica przy ul. Kraszewskiego 29 oraz drzwi główne, stan z 2006 r. Fot. J. Stęchły

120. Kamienica przy ul Kraszewskiego 29 po remoncie elewacji i wymianie stolarki, stan z 2015 r. Fot. J. Stęchły

121. Kamienica przy ul. Kraszewskiego 13, stan z 2011 r., historyczna stolarka i nowa witryna z PCV. Fot. J. Stęchły

Grunwaldzkiej, Jana Pawła II. W poszczególnych kamienicach i domach w ostatnich latach zamontowane zostały nowe drzwi, zupełnie odbiegające od poprawnych zasad postępowania konserwatorskiego. Przykład stanowią między innymi kamienice przy ul. Kraszewskiego 10, 11, 13, 29. Nowe drzwi, pozbawione wartości formalno-plastycznych, zupełnie niedostosowane do wystroju elewacji kamienicy, wprowadzają dysharmonię, powodują zakłócenie nie tylko w percepcji obiektu budowlanego jako pojedynczego dzieła sztuki budowlanej, ale również w percepcji ciągu historycznej zabudowy, ukształtowanej na przestrzeni określonej epoki. Wymiana stolarki powoduje bezpowrotną utratę wartości artystycznych, historycznych i naukowych.

Każdy z obiektów historycznych, a szczególnie drzwi, z uwagi na metrykę powstania wymaga podjęcia prac, ale zły stan zachowania nie oznacza wykluczenia ich z użytkowania. Współczesne metody konserwacji dają możliwość przywrócenia stolarce jej podstawowej funkcji, jaką jest zabezpieczenie wnętrza, a także pierwotnych walorów plastyczno-estetycznych. Dlatego w pierwszej kolejności należy rozważyć możliwość zachowania drzwi i ich naprawy metodami stolarskimi, które pozwolą na zachowanie konstrukcji, dekoracji plastycznych i pozostałych składowych obiektu, takich jak przeszklenia, okucia, kraty itp. W przypadku zniszczenia poszczególnych elementów (ramiaków, prętawin, detali ozdobnych) należy je wymienić na nowe o takiej samej formie oraz wykonać ich zabezpieczenie. Przy braku rozpoznania stratygraficznego warstw malarskich na pewno lepsze będzie kolejne przemalowanie obiektu niż usunięcie wszystkich nawarstwień.

122. Drzwi po konserwacji w budynku ratusza, Rynek 1; w kamienicy przy Rynek 8 i w domach przy ul. Lisińskiego 13 oraz ul. Raclawickiej 28. Fot. J. Stęchły

W przypadku, kiedy rzeczywiście wymiana drzwi (z uwagi na różnorodne czynniki) jest uzasadniona, należy rozważyć rekonstrukcję. Rekonstrukcja dopuszczalna jest także w sytuacji braku historycznej stolarki w obiekcie, ale tylko wówczas, gdy są do tego podstawy, na przykład zachowane materiały ikonograficzne, fragmenty drzwi (często składowane na strychach lub w piwnicach), zawiasy, zamki, kraty czy szyby – które zostaną wykorzystane jako świadki. W tym przypadku analiza materiałów ikonograficznych musi być połączona z analizą stolarki analogicznej pod względem formalnym i stylowym, co pozwoli na dalsze właściwe postępowanie.

Należy podkreślić, że wszystkie rekonstruowane drzwi zapewniają harmonię i ład w kompozycji architektonicznej obiektu, nie naruszają wartości kompozycyjnych elewacji, lecz nie oddają wartości historycznej (dokumentalnej) zarówno detalu, jakim są drzwi, jak i fasady. W praktyce często przy rekonstrukcji, mimo dość wiernie odtworzonej formy plastycznej, zatracona zostaje technika i technologia wykonania oraz pierwotna estetyka. Nowe technologie odbiegają od ręcznego rzemiosła artystycznego, zatracone zostają pierwotne techniki łączenia, uproszczone zostają profile i detale, niekiedy następuje zmiana proporcji. W obecnie wykonywanych rekonstrukcjach drewno zostaje najczęściej pokryte lakierobejcami lub lakierami, wbrew tradycyjnej technologii zabezpieczania pokostem czy warstwami malarskimi. Dominuje moda na ekspozycję drewna. Ta metoda, jeżeli potwierdzona jest badaniami, powinna być stosowana, ale w minionych czasach praktykowane były często barwne, kryjące powłoki malarskie. Walory „gołego” drewna odgrywały ważną rolę szczególnie w okresie międzywojnia. Wówczas znaczenie miały także odcienie zastosowanych pigmentów, barwiących poszczególne elementy drzwi w celu ich zróżnicowania na jaśniejsze i ciemniejsze (niemal czarne). Kolorystyka stolarki ma również duże znaczenie w opracowaniu zabytkowych drzwi i zawsze powinna być rozpatrywana po badaniach stratygraficznych oryginału i w kontekście pierwotnej kolorystyki elewacji. Każda epoka wyznaczała odmienne zasady kolorystycznego kształtowania²³.

Wymiana stolarki na nową łączy się często z utratą elementów składowych drzwi, historycznych okuć: zawiasów, zamków, klamek i szyldów, a także krat występujących

²³ Na temat kolorystyki stolarki drzwiowej por. Lewicki 2000a; 2000b; 2001d; 2003a; 2004a; 2004b.

w prześwitach i nadświetlach, dzwonek, listowników, urządzeń do czyszczenia obuwia. Wszystkie oryginalne elementy powinny być ponownie wykorzystane, jeżeli pozwala na to ich stan zachowania. Podobna sytuacja dotyczy historycznego szklenia. Ten kruchy element ulega często zniszczeniu lub celowej dewastacji, a nierzadko stanowi bardzo dekoracyjny akcent w zamknięciu otworów drzwiowych. Nawet pojedyncze detale warte są zachowania i powinny wracać na swoje pierwotne miejsce.

Wspomniane klamki i dzwonki stanowią najczęściej wymieniany element (przy tym również zamki wpuszczane i zewnętrzne oraz szyldy) z uwagi na montaż bramo- lub domofonów. Ich likwidacja jest na pewno zbyt duża. Aby zamontować urządzenie elektroniczne służące komunikacji, zawsze można znaleźć bezkolizyjne miejsce. To właśnie klamka stanowi nośnik wartości emocjonalnych – element, który był przez dziesiątki, a nawet setki lat używany tysiące razy przez setki osób.

Wymiana dawnych drzwi łączy się często ze zniszczeniem otworu drzwiowego i sposobu jego opracowania. Ościeżnice lub krosna wyrwane są z muru, powodują

123. Zrekonstruowane drzwi eklektyczne w kamienicach przy Rynek 26, pl. Mickiewicza 14 i ul. Grunwaldzkiej 24 oraz drzwi modernistyczne przy ul. Sienkiewicza 7. Fot. J. Stęchły

124. Nowe drzwi w kamienicach przy ulicach: Grodzkiej 21, Grunwaldzkiej 11, Kraszewskiego 21 i Słowackiego 20, odbiegające od oryginału. Fot. J. Stęchły

uszkodzenia i ubytki, nowe opracowanie otworu zyskuje najczęściej nowy tynk, różniący się fakturalnie i kolorystycznie od fasady, a jego krawędzie mają często ostre zakończenia, obce historycznym kształtom. Przy wymianie stolarki konieczne jest przywrócenie oprawy drzwiowej pierwotnych walorów.

Często stosowaną metodą są rekonstrukcje, które mają na celu dostosowanie nowych drzwi do standardów użytkowania i wymogów stawianych obecnie lokalom użytkowemu. Pomimo pozornie zachowanej formy widać wyraźnie zmianę proporcji, podziałów architektonicznych, uproszczenie motywów zdobniczych. Przykładem mogą być tutaj drzwi przy ulicach: Grodzkiej 21, Wąskiej 1, Opolskiej 6, Grunwaldzkiej 11, 24.

6. Postulaty konserwatorskie

Stolarka drzwiowa, ze względu na wartości historyczne, naukowe, artystyczne, estetyczne i emocjonalne, a przede wszystkim użytkowe, odgrywa ważną rolę w budownictwie i architekturze oraz w krajobrazie miasta. Postępujący proces utraty zabytkowej stolarki skłania do wyciągnięcia wniosków na temat działań służących ochronie przedmiotowych obiektów.

1. EDUKACJA w zakresie wartości i znaczenia zabytkowych drzwi

Utrwalanie w świadomości społeczeństwa wartości zabytkowej, historycznej, architektonicznej i emocjonalnej stolarki drzwiowej jest podstawą w działaniach służących jej ochronie. Dla znacznej części społeczeństwa drzwi, wraz z wszystkimi elementami składowymi, pełnią głównie funkcję użytkową. Ich zły stan zachowania jest powodem do wymiany na nowe, często niedostosowane do wyglądu obiektu, a wszystkie inne wartości stolarki drzwiowej są dla właścicieli nieistotne. Taka sytuacja wynika często z braku wiedzy na temat roli i znaczenia stolarki jako elementu powiązanego integralnie z obiektem architektonicznym, którego ochrona stanowi ogniwo w dziele ratowania dziedzictwa kulturowego.

2. EDUKACJA w zakresie metod postępowania konserwatorskiego

Brak ochrony wynika często z braku wiedzy o metodach postępowania konserwatorskiego. Dotyczy to wszystkich interesariuszy stolarki drzwiowej. Dlatego edukacja w tym zakresie powinna być skierowana do wykonawców prac przy zabytkowych obiektach, służb konserwatorskich i budowlanych, wszystkich osób odpowiedzialnych i zaangażowanych w prace przy zabytku: architektów, inspektorów nadzoru i oczywiście właścicieli. Konieczna jest popularyzacja wiedzy w zakresie możliwości technicznych i technologicznych naprawy dawnej stolarki drzwiowej wraz z jej wszystkimi elementami składowymi poprzez fachową, ale też i lokalną prasę, publikacje, seminaria, sesje, warsztaty, strony internetowe, fora medialne.

3. UZGADNIANIE postępowania dotyczącego stolarki zabytkowej ze służbami konserwatorskimi

Praktyka wykazuje, że forma ochrony konserwatorskiej poprzez wpis do rejestru zabytków lub włączenie do gminnej ewidencji zabytków nie jest w pełni skuteczna. W wielu obiektach stolarka jest wymieniana bez pozwoleń lub niezgodnie z wydawanymi

decyzjami. Często występuje samowola. Przy ograniczonych kadrach służb konserwatorskich egzekwowanie wydawanych decyzji dla obiektów rejestrowych jest wręcz niemożliwe, a przy obiektach pozostających w ewidencji (poza wpisanymi do rejestru zabytków) brak jest tak naprawdę możliwości wyciągnięcia jakichkolwiek konsekwencji prawnych uniemożliwiających wymianę drzwi. Ta, potocznie mówiąc, mała szkodliwość społeczna posiada w przypadku ochrony zabytkowych drzwi skutki nieodwracalne. Należy także zauważyć, że w dokumentacjach projektowych (remontów obiektów zabytkowych) stolarka drzwiowa jest często traktowana marginalnie. Drzwi to jeden z detali, do którego projektanci nie przywiązują większej uwagi. Być może wynika to z braku wiedzy i doświadczenia projektantów (por. pkt 2). Kolejnym zatem postulatem jest egzekwowanie przez służby konserwatorskie precyzyjnego postępowania dotyczącego stolarki w projektach budowlano-remontowych. Konieczne jest także tworzenie samorządowych służb konserwatorskich – kadry specjalistów – mających większą kontrolę nad pracami remontowymi i konserwatorskimi przy zabytkach. Ponadto warto rozważyć kwestię indywidualnych wpisów stolarki drzwiowej do rejestru zabytków ruchomych (Księga B), co jest rzadko praktykowane, a przecież bywa, że wartości zabytkowe drzwi dominują wśród wartości zabytkowych obiektu nieruchomego.

4. DOKUMENTACJA techniczna, opisowa i fotograficzna zabytkowych drzwi

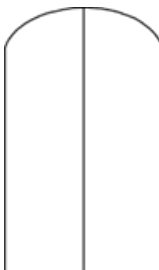
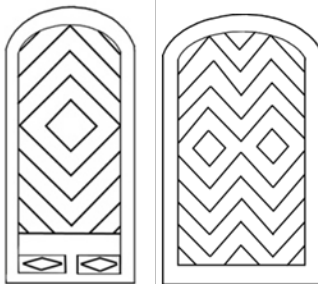
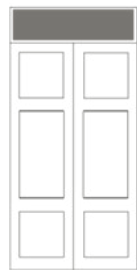
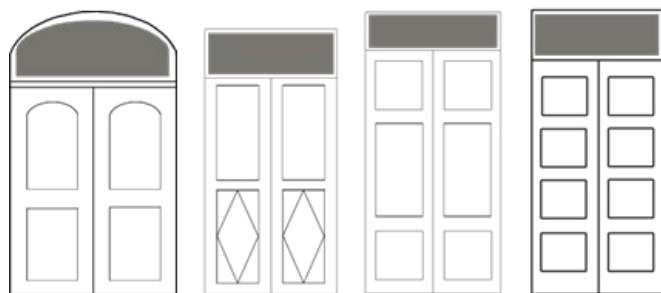
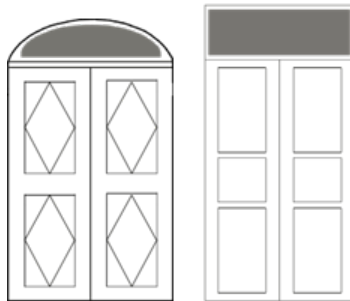
Dokumentacja stolarki drzwiowej, obejmująca opis techniki i technologii jej wykonania, opis jej wyglądu oraz inwentaryzację pomiarowo-rysunkową, w przypadku drzwi o znaczących walorach zabytkowych jest sposobem na utrwalenie historycznych możliwości technicznych i plastycznych warsztatów stolarskich. Jest ona także sposobem na utrwalenie wartości artystycznych, charakterystycznych dla miejscowego rzemiosła, jego przemian stylistycznych, panujących trendów oraz gustów lokalnej społeczności. Dokumentacja jest materiałem porównawczym w dalszych badaniach nad zabytkową stolarką, podstawą do rekonstrukcji w przyszłości tych drzwi, których dzisiaj nie da się ocalić. Dlatego stolarka drzwiowa powinna być ewidencjonowana, podobnie jak inne detale architektoniczne.

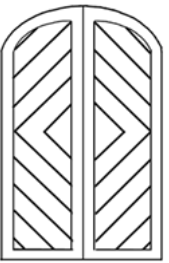
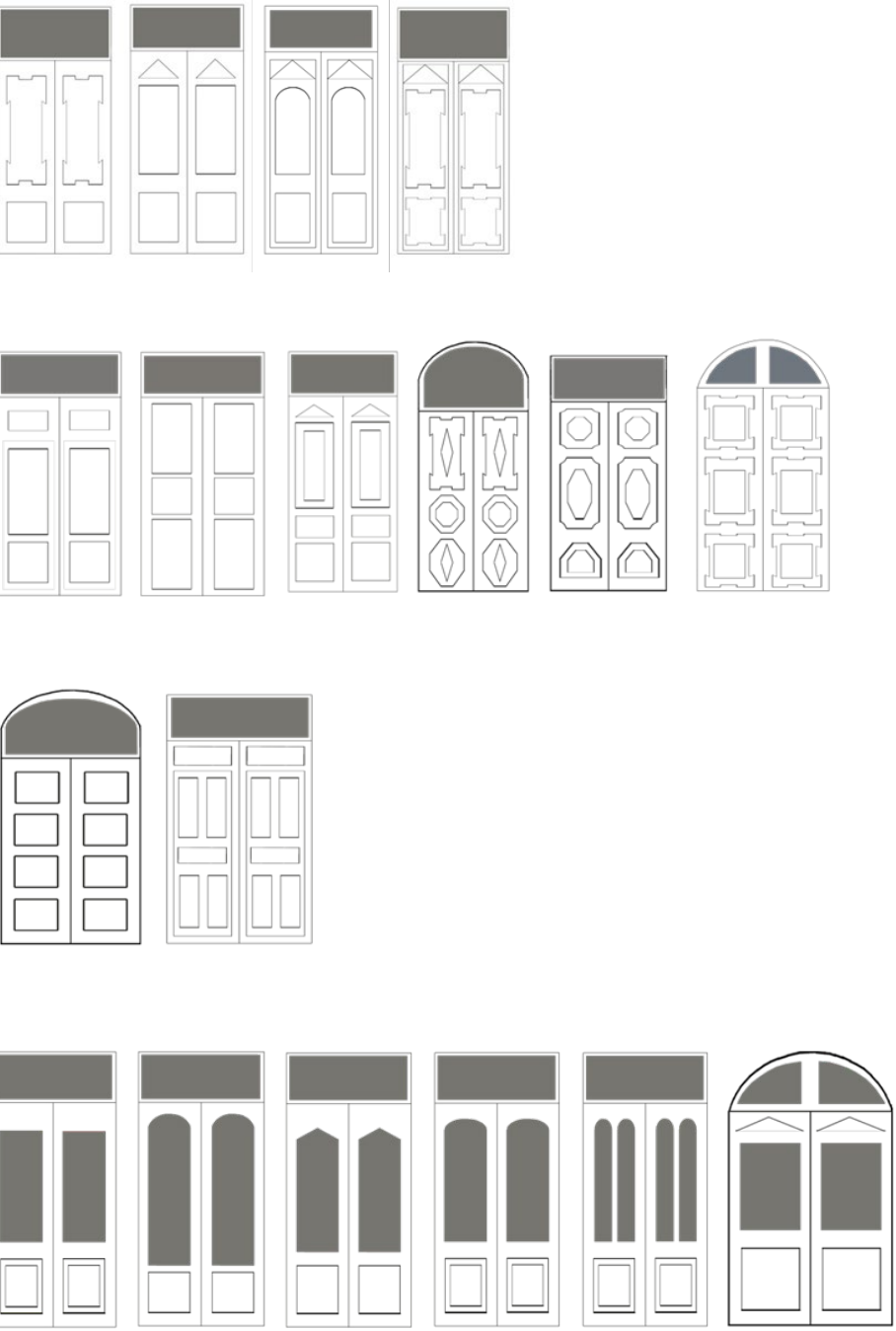
VI. Zakończenie

Drzwi zewnętrzne zamykające otwór wejściowy do budynku mają przede wszystkim chronić i zabezpieczyć wnętrze. Jednocześnie są elementem integralnie powiązanim z elewacją pod względem konstrukcyjnym, kompozycyjnym, stylistycznym, artystycznym i estetycznym; są składową przeksztalcen i ewolucji, jakie zachodziły w elewacjach. Drzwi są często ozdobą budynku, nierzadko pełnią funkcję reprezentacyjną, stanowią wizytówkę właściciela domu, a niekiedy formę nobilitacji. Drzwi są dokumentem czasów, w jakich powstały; świadectwem historycznych technik i technologii, możliwości twórczych miejscowych warsztatów rzemieślniczych, gustów i upodobań ich właścicieli. Dlatego też jarosławskie drzwi zewnętrzne w świeckiej zabudowie miasta z okresu od końca wieku XVIII do rozpoczęcia II wojny światowej stały się przedmiotem badań w wielu aspektach. Zachowana stolarka oraz analiza literatury przedmiotu pozwoliły na realizację zasadniczego celu pracy: sklasyfikowanie cech zabytkowej stolarki drzwiowej z zamiarem przebadania ciągu zmian – przeobrażeń – jakie zachodziły w morfologii drzwi i w obrębie pozostałych elementów składowych. Jarosławskie drzwi prezentują kilka rodzajów konstrukcji i bogaty repertuar form zdobniczych.

Syntetyczne podsumowanie, jak zmieniały się i wypierały stopniowo poszczególne typy konstrukcji, podziały skrzydeł drzwiowych, ich opierzenia i zdobienia, rodzaje zawiasów, zasuwnic i zamków; jak zmieniał się wygląd drzwi, zawiera tabela zamieszczona na kolejnych stronach. Przedstawione wnioski oparte zostały głównie na analizie zachowanej stolarki drzwiowej w Jarosławiu, jednak dla pełnego obrazu przeobrażeń przedmiotu badań należałoby dokonać analizy i porównania drzwi z innych obszarów. Wprawdzie co do typologii stolarki, sposobu jej zawieszenia, stosowanych okuć możemy spodziewać się analogii i mówić nawet o uniwersalizmie stosowanych form, to jednak opierzenia i zdobienia stolarki będą się zdecydowanie różnić. Decydowały o tym nie tylko upodobania oraz gusta zamawiających, lecz również możliwości warsztatów i inwencja twórców – rzemieślników – bowiem to oni w dużym stopniu decydowali o oryginalności swoich wyrobów. Z tego też względu historyczne drzwi należą do jednostkowych dzieł rzemiosła artystycznego. Pomimo używanych i z czasem coraz bardziej powszechnych wzorników stolarskich zawsze znaleźli się wykonawcy i zamawiający, którzy decydowali o indywidualizowaniu formy plastycznej. Świadczy o tym chociażby fakt, iż spośród 170 zewidencjonowanych w Jarosławiu drzwi nie ma dwóch takich samych obiektów.

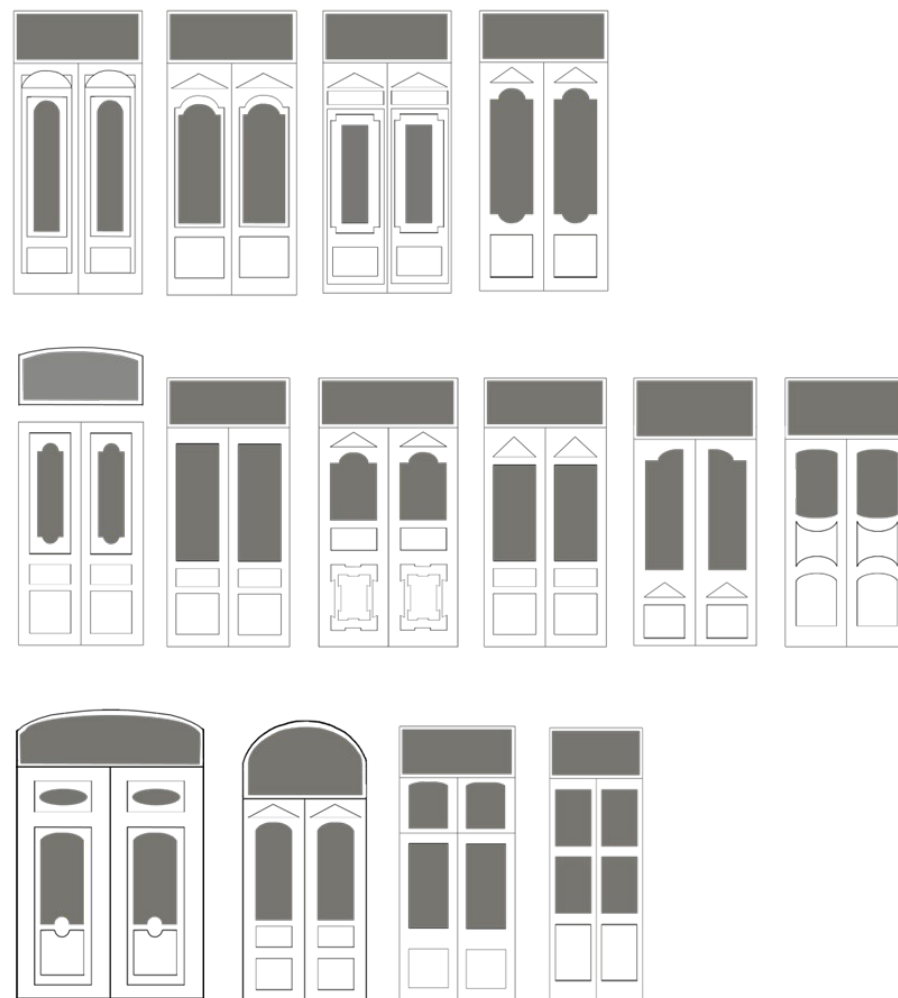
Badanie i opracowanie typologii oraz systematyki stolarki, a także procesu zmian zachodzących w drzwiach, skłaniają do sformułowania podstawowego postulatu, a mianowicie konieczności opracowania słownika terminologicznego stolarki drzwiowej. Słownik zdecydowanie ułatwiłby pracę przy ustaleniach dotyczących konstrukcji drzwi, łączeń drewna, sposobu osadzania drzwi, typów okuć, zamków, szklenia i pozostałych detali występujących nierozłącznie z drzwiami. Słownik porządkujący nomenklaturę w tej

DRZWI I BRAMY W JAROSŁAWIU od końca XVIII wieku do 1939 roku				
Styl	Konstrukcja	Podziały drzwi według liczby skrzydeł wraz z podziałami skrzydeł według liczby pól (w tym kształty płycin i prześwitów)	Rodzaje stosowanych okuć (zawiasy/zamki/zasuwy/klamki)	Wnioski
barok/klasycyzm k. XVIII w.- 1. poł. XIX w.	Deskowo-szpungowa bez opierzenia (por. kat. Nr II.8)		Zawiasy pasowe na hakach murowych. Zamek skrzynkowy. Klamki żeliwne.	Rozpowszechnione z końcem XVIII wieku drzwi deskowo-szpungowe na zawiasach pasowych, zawieszanych na hakach murowych, wypierane są coraz częściej przez drzwi osadzone na hakach do drewna z podpórką, montowanych w drewnianych odrzwiach ościeżnicowych. Dekorację awersu deskowo-szpungowych skrzydeł drzwiowych stanowi opierzenie z wąskich deseczek, na styk, wpust lub wrąb, mocowanych przy pomocy gwoździ z dużymi główkami, w układzie romboidalnym (z jednym lub dwoma rombami pośrodku) lub w jodełkę. Stopniowo jest ono wypierane przez opierzenie płycinowe i pseudopłycinowe. Jednocześnie dekoracje zyskują nowe formy zdobień, stają się bardziej tektoniczne, geometryczne i symetryczne, a ulubionymi motywami są nakładane w płycinach elipsoidalne rozety, palmety, liście akantu. Coraz chętniej stosowana jest w drzwiach zewnętrznych konstrukcja ramowo-płycinowa, która skłania do montowania zawiasów krzyżowych i czopowych. Ponadto wprowadzone zostają zasuwnice powierzchniowe, które zastępują stosowane wcześniej zapory i zasuwki. Wraz z zamkami skrzynkowymi występują kute lub lane klamki (żeliwne i mosiężne). Poza laserunkowym zabezpieczeniem drewna drzwi pokrywane są farbami kryjącymi w tonacjach: ciemnej szarości i barwy szarooliwkowej. Wnętrze sieni czy holu doświetlane jest przy pomocy nadświetla lub otworu w ścianie ponad wejściem. Stopniowo miejsce stałych nadświetli zajmują półstałe, osadzone na zakrętkach i szkolne szkłem osadzonym przy pomocy kitu.
	Deskowo-szpungowa z opierzeniem z wąskich deseczek w układzie romboidalnym (por. kat. Nr I.1., I.2)		Zawiasy pasowe na hakach do drewna z podpórką. Zamki skrzynkowe. Zasuwnica ryglowa.	
	Deskowo-szpungowa z opierzeniem pseudopłycinowym (trójpoziomowe) (por. kat. Nr II.2)		Zawiasy pasowe na hakach do drewna z podpórką. Zamek skrzynkowy. Zasuwnice wierzchnie, górna i dolna.	
	Deskowo-szpungowa z opierzeniem płycinowym (dwupłycinowe, trójpłycinowe i wielopłycinowe) (por. kat. Nr II.6, II.6., II.4, II.1)		Zawiasy pasowe na hakach do drewna z podpórką. Zamki skrzynkowe. Zasuwnice wierzchnie, górna i dolna. Klamki kute i lane (żeliwne i mosiężne).	
	Ramowo-płycinowa (dwupoziomowa i trójpoziomowa) (por. kat. Nr II.5, II.7)		Zawiasy krzyżowe. Zamki skrzynkowe. Zasuwnice wierzchnie, górna i dolna.	

<p>Historyzm 2. poł. XIX i pocz. XX w.</p>	<p>Deskowo-szpungowa z opierzeniem w układzie romboidalnym (por. kat. Nr III.99)</p>		<p>Zawiasy pasowe na hakach murowych. Zamek wpuszczany.</p>	<p>Drzwi deskowo-szpungowe z końca XIX wieku stanowią w Jarosławiu wyjątek. Ich konstrukcja i opierzenie są tradycyjne, lecz wprowadzony zamek wpuszczany ewidentnie świadczy o późniejszym czasie ich wykonania (zamki wpuszczane pojawiają się od 1848 r.). W okresie historyzmu występują wyłącznie drzwi zawieszane w odrzwiach ościeżnicowych albo krosnowych (rzadko). Opierzenie skrzydeł drzwiowych stanowią najczęściej motywy architektoniczne, bogaty zestaw form zaczerpniętych z renesansu, manieryzmu i baroku (najbardziej ulubione to: rauty, kaboszony, woluty, liście akantu, sterczyny, różnorodne naczółki, motywy kwiatowe, zoomorficzne i antropomorficzne). Styki ramiaków kryte są najczęściej profilowanymi listwami (prętawinami). Zawiasy pasowe zostają zastąpione przez czopowe, wpuszczane lub nakładane. Zawiasy czopowe zwane francuskimi są ozdobnie zakończone tzw. gałkami Pastrana. Zawiasy nakładane stosowane są najczęściej w drzwiach tępych. Zawiasy krzyżowe występują najczęściej we wrotach. Poza zasuwnicami powierzchniowymi, baskwilami, zaczynają być stosowane także zasuwki czołowe, wpuszczane (albo suwane, tzw. z oczkiem, albo przekładane, tzw. łyżeczkowe). Zamki wpuszczane wypierają zamki skrzynkowe. Wprawdzie te ostatnie są jeszcze stosowane, ale najczęściej w drzwiach tylnych, oficynach lub budynkach gospodarczych. Zdarzają się klamki i szyldy kute, lecz częściej stosowane są lane mosiężne, często zdobione detalami ornamentalnymi. Nadświetla w drzwiach okresu historyzmu są wyłącznie półstałe, osadzone najczęściej przy pomocy zakrętek, rzadko rozwierane i osadzone przy pomocy czopowych zawiasów. Szklenie wykonywane jest nie tylko przy pomocy kitu, ale też listew zakładanych od strony rewersu. W prześwietach i nadświetlach montowane są ozdobne kraty, zabezpieczające szyby gładkie, witrażowe, ornamentowe, trawione i szlifowane. W zawijasach krat przenikają niekiedy inicjały właścicieli domów. Często stosowane są zabezpieczenia laserunkowe drewna, lecz równie chętnie farby kryjące, brązowougrowe mazery, umbry, ugry, sieny, szarości, ciemny grafit, zieleni.</p>
	<p>Ramowo-ptycinowa</p> <p>drzwi pełne z nadświetlem, dwupoziomowe (por. kat. Nr III.10, III.11, III.15, III.37, III.38, III.40, III.42, III.48, III.62, III.72, III.82, III.102, III.104)</p> <p>drzwi pełne z nadświetlem, trójpoziomowe (por. kat. Nr III.3, III.5, III.6, III.8, III.14, III.13, III.25, III.27, III.28, III.47, III.49, III.61, III.64, III.68, III.92, III.93, III.95, III.103)</p> <p>drzwi pełne z nadświetlem, czteropoziomowe (por. kat. Nr III.81, III.34)</p> <p>drzwi z prześwietem i nadświetlem dwupoziomowe (por. kat. Nr III.1, III.2, III.4, III.7, III.9, III.12, III.17, III.18, III.19, III.20, III.24, III.26, III.29, III.31, III.32, III.33, III.36, III.41, III.44, III.45, III.46, III.50, III.54, III.56, III.57, III.59, III.61, III.62, III.66, III.67, III.69, III.70, III.71, III.74, III.75, III.77, III.78, III.79, III.80, III.83, III.84, III.85, III.86, III.90, III.101, III.102)</p>		<p>Zawiasy czopowe wpuszczane, tzw. francuskie, z ozdobnym zakończeniem – gałką Pastrana (typu małopolskiego lub warszawskiego) lub bez ozdobnego zakończenia.</p> <p>Zawiasy nakładane (rzadko) z ozdobnymi tarczkami w kształcie kielichów, palmet, prostokątów z uszakami.</p> <p>Zawiasy krzyżowe.</p> <p>Zawiasy szarnierowe (wyłącznie w furtkach bram).</p> <p>Zamki skrzynkowe (stosowane zwłaszcza na zapleczach, w pomieszczeniach gospodarczych).</p> <p>Zamki wpuszczane.</p> <p>Zasuwki powierzchniowe, górne i dolne.</p> <p>Zasuwki czołowe suwakowe lub dźwigniowe.</p> <p>Klamki kute i lane (żeliwne i mosiężne)</p>	

Historyzm
2. poł. XIX i pocz. XX w.

drzwi z prześwitem
i nadświetłem trójpoziomowe
(por. kat. Nr III.16, III.22, III.23, III.30, III.34, III.39,
III.43, III.51, III.53, III.55, III.63, III.65, III.73, III.76,
III.90, III.91, III.100)

drzwi z prześwitem
i nadświetłem czteropoziomowe
(por. kat. Nr III.87, III.97)

<p>Secesja 2. dekada XX w.</p>	<p>Ramowo-płycinowa</p> <p>drzwi pełne z nadświetlem, dwupoziomowe (bliźniacze) dodatkowo z nadświetleniem; trójpoziomowe i wielopłycinowe (por. kat. Nr IV.2, IV.3, IV.5, IV.6, IV.11, IV.13, IV.14)</p> <p>drzwi z prześwietem i nadświetlem dwupoziomowe (por. kat. Nr IV.4, IV.7, IV.8, IV.12)</p> <p>drzwi z prześwietem i nadświetlem trójpoziomowe (por. kat. Nr IV.10, IV.15)</p> <p>drzwi z prześwietem i nadświetlem wielopłycinowe (por. kat. Nr IV.1, IV.9)</p>		<p>Zawiasy czopowe wpuszczane, tzw. francuskie, z ozdobnym zakończeniem – gałką Pastrana (typu małopolskiego lub warszawskiego) albo bez ozdobnego zakończenia.</p> <p>Zamki wpuszczane.</p> <p>Zasuwy powierzchniowe, górne i dolne.</p> <p>Baskwile.</p> <p>Zasuwy czołowe suwakowe lub dźwigniowe.</p> <p>Klamki i szylidy odlewane, mosiężne lub z białego metalu.</p>	<p>W drzwiach secesyjnych stosowana jest wyłącznie konstrukcja ramowo-płycinowa i zawiasy czopowe wpuszczane z gałką Pastrana. Montowane są one w odrzwiach ościeżnicowych lub krosnowych, podobnie jak w okresie historyzmu. Zmienia się jednak zdecydowanie dekoracja plastyczna i motywy zdobnicze skrzydeł drzwiowych. Ornamenty rzeźbione są w płaszczyźnie lub nakładane jako aplikacja, niekiedy wykonywane reliefowo. Najchętniej stosowane są elementy roślinne: stylizowane wici, liście, kwiaty, wianki, girlandy i festony. Ponadto występują motywy geometryczne, takie jak esownice, romby, owale, ozdobnie żłobione listwy. Odmienne jest w stosunku do poprzednich okresów opracowanie ramiaków, listew oraz styków płycin z ramiakami. Są one proste lub lekko fazowane, rzadko ukrywane pod prętawinami. Nie zmieniają się w stosunku do poprzedniego okresu rodzaje zasuw i zamków. Zmieniają się tylko formy klamek i szylidów. W secesji nadal powierzchnię drewna zabezpieczano laserunkowo i kryjącymi warstwami malarskimi, ale popularne stają się zabezpieczenia pokostami barwionymi.</p>
---	---	---	--	--

<p>Modernizm 1918-1939</p>	<p>Ramowo-ptycinowa</p> <p>drzwi z ptyciną w dolnej partii, z jednym, dwoma lub trzema prześwitami oraz nadświetlem lub bez nadświetla (por. kat. Nr V.3, V.4, V.5, V.8, V.13, V.14, V.15, V.16, V.20, V.22, V.23, V.24, V.25, V.29, V.30, V.37, V.39, V.40, V.41)</p> <p>drzwi z dwiema ptycinami w dolnej partii, z jednym lub dwoma prześwitami oraz nadświetlem lub doświetlem (por. kat. Nr V.7, V.27, V.35, V.36)</p> <p>drzwi z trzema ptycinami w dolnej partii, z jednym lub dwoma prześwitami oraz z nadświetlem lub bez nadświetla (por. kat. Nr V.28, V.34)</p> <p>drzwi z wieloma ptycinami i prześwitem oraz nadświetlem (por. kat. Nr V.9)</p>		<p>Zawiasy czopowe wpuszczane.</p> <p>Zasuwy czołowe suwakowe lub dźwigniowe.</p> <p>Zasuwy powierzchniowe, górne i dolne (rzadko).</p> <p>Zamki wpuszczane.</p> <p>Klamki i szylidy mosiężne lub z białego metalu, lane lub wytłaczane (głównie tarczki i szylidy).</p> <p>Antaby mosiężne odlewane lub drewniane, oprawiane w metal.</p>	<p>Drzwi w modernizmie osadzone są często przy pomocy odrzwi krosnowych, które wypierają odrzwa ościeżnicowe. Drzwi są proste i zgeometryzowane, zarówno pod względem podziałów, jak i w detalach ozdobnych, np. w postaci krat. Najczęściej są one przeszklone, nawet na całej wysokości skrzydła. Modernizm spopularyzował konstrukcję ramową drzwi i wprowadził nowy typ – drzwi płytowe.</p> <p>Styki ramiaków, podobnie jak w secesji, nie są kryte listwami. Stosowane są zamki wyłącznie wpuszczane oraz proste, lane klamki, szylidy i tarczki (odlewane albo wytłaczane).</p> <p>Poza tradycyjnymi klamkami stosowane są antaby w formie wałków odlewanych lub drewnianych w metalowej oprawie. Jeżeli występują nadświetla, to półstałe, na zakrętkach, albo otwierane, na zawiasach czopowych. Doświetla zaś, sytuowane ponad otworem wejściowym, są zwykle półstałe i osadzone na zakrętkach.</p> <p>Najczęściej stosowane jest szklenie na listwy, rzadziej na kit. Ponadto najczęściej używane jest szkło białe zbrojone oraz białe gładkie i kryształowe, ale też bywa ornamentowe i trawione.</p> <p>Zazwyczaj drewno zabezpieczone jest powłokami bezbarwnymi lub lekko barwionymi, rzadko pojawiają się kryjące warstwy malarskie.</p>
---------------------------------------	--	--	--	--

<p>Modernizm 1918-1939</p>	<p>Ramowa</p> <p>drzwi z jednym prześwitem (bez podziałów lub z podziałem przy pomocy szczelin) oraz nadświetlem lub bez nadświetla (por. kat. Nr V.11, V.12, V.31, V.32, V.38)</p> <p>drzwi z dwoma prześwitami (w proporcji 1:4) i nadświetlem lub bez nadświetla (por. kat. Nr V.10, V.17, V.26)</p> <p>drzwi z trzema lub czterema prześwitami i nadświetlem (por. kat. Nr V.1, V.2, V.6, V.21)</p>			
	<p>Płytowa</p> <p>drzwi z prześwitem i nadświetlem (por. kat. Nr V.19)</p>			

dziedzinie wiedzy powinien zawierać również dawne określenia i zwroty, których znajomość jest niezbędna przy badaniach materiałów źródłowych dotyczących drzwi i bram.

Analiza kolejnego zagadnienia – drzwi w kontekście kompozycji elewacji – oparta na badaniach przeprowadzonych w terenie, a także materiałach archiwalnych, projektach architektonicznych, podręcznikach budownictwa, obowiązujących przepisach i normach prawnych, pozwoliła na rozpoznanie czynników, które miały wpływ na kształtowanie stolarki, na lokalizację drzwi, ich wielkość, wygląd i dobór motywów ozdobnych.

Badania wykazały, że lokalizacja drzwi zależała przede wszystkim od programu funkcjonalno-użytkowego obiektu budowlanego. Ich wielkość wyznaczały: funkcja – a zatem kwestia wjazdu albo samego wejścia do budynku – oraz poziom nadproży okien. Najczęściej drzwi sięgały nadproży, rzadziej wysokości śłemia w oknach. Ta zasada funkcjonowała jednak do czasów modernizmu – okresu, w którym nowoczesne reguły komponowania budynków zmieniły tę zależność. Drzwi stały się jednym z komponentów, który był tak samo ważny, jak inne elementy kompozycji elewacji. Współgrały z sąsiednimi oknami, loggiami i balustradami balkonów, ale na nieco innych zasadach niż we wcześniejszych epokach. Ich znaczenie dla projektantów potwierdza fakt, że moderniści niemal zawsze wpisywali stolarkę w projekty architektoniczne.

Wpływ na lokalizację i gabaryty drzwi oraz bram miały również przepisy i normy budowlane, a także ranga ulicy i charakter jej zabudowy, a te wynikały w Jarosławiu z zapisów w aktach miejscowego prawa. Obowiązujące przepisy regulowały warunki zabudowy i narzucały standardy, do których musieli dostosować się projektanci i właściciele. W szczególny sposób na rodzaj drzwi wpływała także funkcja handlowa, która narzucała konieczność zabezpieczenia wnętrza. Od końca XVIII do końca XIX wieku stosowano drzwi podwójne, zwykle od zewnątrz drzwi deskowo-szpungowe, wzmocnione często blachami. W końcu XIX wieku popularne stały się witryny sklepowe zamykane na „żelazne role”. Z tego względu stolarka mogła być znacznie bardziej przeszklona; mogła „otwierać się na klienta”. W okresie modernizmu dominowały w sklepowych witrynach duże tafle szklane, a jako zabezpieczenie stosowano już kraty. Istotnym czynnikiem wpływającym na kształtowanie się takich form zamykania przestrzeni były oczywiście możliwości technologiczne zakładów szklarskich.

Kształt otworu drzwiowego często zależał od rodzaju sklepienia zamykającego sienie wejściowe, hole i wiatrołapy. W kamienicach z przejazdami sklepieniami krzyżowo i kołebami wprowadzono otwory drzwiowe zamknięte łukiem półkolistym, odcinkowym lub koszowym. Przy przejazdach i sieniach sklepieniami płasko najczęściej stosowano drzwi prostokątne. Dobór rodzaju zdobień wynikał przede wszystkim z zastosowanego typu konstrukcji. W drzwiach deskowo-szpungowych były to opierzenia z wąskich deseczek ułożonych na kształt rombu lub w jodełkę, opierzenia płycinowe lub pseudopłycinowe, natomiast przy konstrukcji ramowo-płycinowej – najczęściej opierzenia architektoniczne, z wykorzystaniem motywów z epoki, stylu obiektu, w jakim został on wybudowany. Często stosowano detale zaczerpnięte bezpośrednio z elewacji. Badania potwierdziły, że były one narzucone albo na etapie projektu, albo na etapie wykonawstwa przez stolarza. Jak potwierdzają jarosławskie realizacje, stolarze sami poszukiwali związków z detalami ornamentalnymi i architektonicznymi, by drzwi oraz bramy tworzyły spójną kompozycję fasady zarówno pod względem formalnym, jak i stylowym.

Okazuje się, że dla właścicieli drzwi były wizytówką domu, wyznacznikiem statusu ekonomicznego i społecznego; elementem, który miał zacierać granice dystansu społecznego. Świadczą o tym domy budowane na bocznych ulicach, przedmieściach; skromne – by nie rzec ubogie – lecz wyposażone w ozdobną, bogatą stolarkę drzwiową. To zjawisko jest bardzo czytelne także w dzisiejszych czasach.

Analiza projektów architektonicznych świeckiej zabudowy Jarosławia dowiodła również, że wygląd drzwi zależał w dużym stopniu od wykonawcy (poza właścicielem czy też inwestorem oraz projektantem). To stolarz precyzował ostatecznie formę detalu na stolarce, rodzaj użytych materiałów, technologię wykonania. Projekt opracowany przez architekta lub budowniczego stanowił dla stolarza tylko wyznacznik realizacji, gdyż detale na projektach często były delikatnie zamarkowane, nieprecyzyjne i nieszczegółowe. Zachowane projekty potwierdzają, że projektanci wyznaczali przede wszystkim lokalizację, gabaryty, kształt otworu drzwiowego i typ konstrukcji, wiążąc drzwi – pod wieloma względami – z elewacją w spójną całość. Ostateczny wygląd drzwi zależał zatem od inwencji i zdolności majstra stolarskiego albo też od gotowych wzorców zawartych w stolarskich wzornikach.

Kwerendy archiwalne akt budowlanych przyczyniły się do atrybucji znacznej liczby obiektów architektonicznych i budowlanych z terenu Jarosławia (miasto nie posiada własnego katalogu zabytków). Identyfikacja architektów i budowniczych niewymienianych dotychczas w publikacjach oraz słownikach biograficznych, a działających w Jarosławiu na przestrzeni XIX i XX wieku, stała się przyczynkiem do opracowania not biograficznych wybranych projektantów jarosławskich obiektów. Do mało znanego lub nieznanego dotąd grona architektów zaliczyć należy: Jana Franciszka Stobieckiego, Piotra Emilewicza, Izaaka Metzgera, Zygmunta Billego, Stanisława Babinetza oraz budowniczych: Samuela Kornmana, Stanisława Rutkowskiego, Kazimierza Kotłowskiego, Piotra Kopystyńskiego, Edwarda Derczyńskiego, Emila Pretoriusa, Stanisława Sierankiewicza, Franciszka Babinetza, a także Jana Koprowicza, Jana Kuśnierza, Grzegorza Nazarkiewicza i Grzegorza Błotnickiego. Biogramy wybranych architektów oraz budowniczych nie odzwierciedlają w pełni ich działalności, bowiem ograniczyły się do prac projektowych na terenie Jarosławia i do ich wpływu na kształtowanie stolarki przede wszystkim w jarosławskiej zabudowie. Niech pozostaną one przyczynkiem do dalszych badań, nie tylko w kontekście stolarki drzwiowej, ale także w zakresie rozwoju architektury małomiasteczkowej Galicji. Zabudowa Jarosławia, kamienice czynszowe i domy z przełomu wieków XIX i XX oraz z okresu międzywojennego nie były dotychczas poddane kompleksowym badaniom, dlatego są to tematy, które należy kontynuować.

Podjęta w niniejszej pracy próba atrybucji stolarki drzwiowej z Jarosławia przyczyniła się do zidentyfikowania warsztatów i twórców rzemiosła stolarskiego oraz ślusarskiego. Dotychczas pozostawali oni nieznanymi, a ich prace anonimowe. Mimo że tylko nielicznych można przypisać konkretnym obiektom, badania skutkowały przedstawieniem szerokiego gremium rzemiosła stolarskiego i ślusarskiego, przypomnieniem nazwisk rzemieślników oraz ich działalności warsztatowej. Do najprężniej działających należeli między innymi: Karol Gawęł, Kazimierz Gorycki, Piotr Mickowski, Jan i Antoni Dymniccy, Franciszek Baryła, Bronisław Szumlakowski, Tomasz Barański. Praca nad atrybucją przyczyniła się równocześnie do przybliżenia rozwoju tych dwóch specjalności lokalnego rzemiosła;

do poznania drogi edukacji cechującej rzemieślnika stolarza i ślusarza w okresie od końca XVIII wieku do czasu II wojny światowej. Jednocześnie pozwoliła na uzupełnienie luki w badaniach nad historią rzemiosła w Jarosławiu.

Podczas prowadzonych badań przeanalizowano również techniczny stan zachowania drzwi historycznych w Jarosławiu, a przy postępującym tempie ich wymiany poruszono problem ochrony konserwatorskiej zabytkowych drzwi. Poprzez pryzmat procesu postępowania konserwatorskiego przeanalizowano aspekty: przedmiotu i granic ochrony stolarki drzwiowej oraz identyfikacji, waloryzacji i wytycznych konserwatorskich. Postulaty w tej dziedzinie, mające na celu wzmocnienie ochrony zabytkowej stolarki w mieście, niestety problemu nie rozwiązują. Opracowany katalog stolarki, który tworzy integralną część tej dysertacji, stanowi formę pseudoochrony. Dokumentacja opisowa i fotograficzna jest tylko jej namiastką. Pozostaje jednak świadomość, że kolejne zabytkowe drzwi w Jarosławiu zostaną wymienione, a oryginalne pozostaną tylko na fotografiach, w katalogu i w pamięci mieszkańców wrażliwych na ich piękno. Może należałoby rozważyć potrzebę i zasadność tworzenia składnic dla obiektów, które stanowią wystrój oraz wyposażenie zabytkowych domów, takich jak stolarka drzwiowa i okienna, balustrady schodów, okładziny ceramiczne, czyli te elementy, których nie da się ocalić, a są źródłem wiedzy w wielu dziedzinach: historii, historii sztuki, historii kultury, rozwoju technik budowlanych i ochronie zabytków.

Pośród 170 przebadanych drzwi i bram w Jarosławiu nie ma dwóch identycznych obiektów. Były one indywidualnie traktowane, projektowane i dostosowywane do zabudowy kształtowanej w myśl regulacji prawnych Galicji, a także jarosławskiego magistratu. Były dostosowywane do elewacji pod względem stylowym i formalnym oraz do warunków finansowych właścicieli. Nie wyczerpują one bogactwa, jakie niesie zabytkowa stolarka drzwiowa, ale są świadkami indywidualnie rozwijającego się lokalnego rzemiosła, panujących tendencji stylowych, mody. Są one jakby identyfikatorami miejsca – domu i jego mieszkańców. Każdy z obiektów ma swoją historię i jest częścią składową historii form rzemieślniczych, użytkowych i artystycznych, a z uwagi na ścisły związek z elewacją – historii form architektonicznych. W związku z powyższym historyczne drzwi oraz bramy z Jarosławia warto było rozpoznać i przeanalizować, a ich wartości i znaczenie potwierdzają zasadność podjętego tematu.

ANEKS 1

Elementy drzwi drewnianych.

Podstawowe terminy

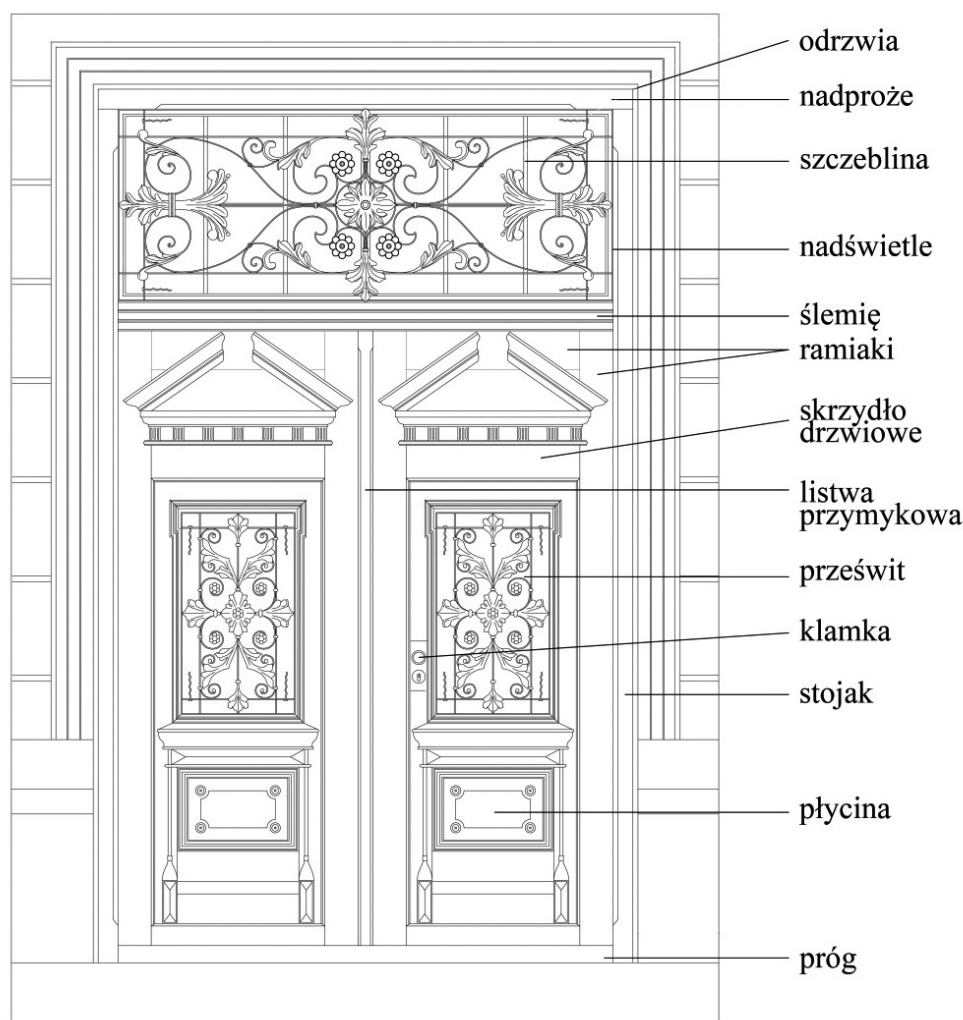
Przy rozważaniach dotyczących drzwi i bram w Jarosławiu istotne wydaje się zdefiniowanie podstawowych terminów związanych ze stolarką drzwiową i określenie jej elementów składowych.

Drzwi stanowią ruchomą przegrodę, która wraz z konstrukcją niezbędną do jej umocowania i wszystkimi elementami pomocniczymi (takimi jak odrzwia czy skrzydła) zamyka otwór drzwiowy, izoluje wnętrze od sąsiedniego pomieszczenia lub zabezpiecza od czynników zewnętrznych i umożliwia komunikację¹. Drzwi większych rozmiarów nazywane są **wrotami** lub bardziej potocznie **bramami**.

Odrzwia zbudowane są z elementów pionowych: stojaków (nazywanych wcześniej podwojami) oraz poziomych: górnego – nadproża (nazywanego oczepem) i dolnego – progu (progiem właściwym jest deska, która po ułożeniu podłogi lub posadzki jest widoczna, a deska/belka leżąca pod progiem właściwym nazywana jest progiem ślepym i ma za zadanie przede wszystkim usztywnienie odrzwi). W zależności od sposobu osadzenia w murze i połączeń konstrukcyjnych wyróżniamy **odrzwia ościeżnicowe** (nazywane potocznie futryną) oraz **odrzwia krosnowe** (blejtramowe). Ościeżnica zlicowana z murem może być obita opaską (opaska zasłania miejsce połączenia tynku z ościeżnicą). Krosno ma zastosowanie tylko za węgarami. Jeżeli ościeżnica lub krosno wstawione są w gruby mur, to czasami ościeże pokrywa się drewnem – **ościeżyną** (dawniej zwaną wylogiem). Ościeżyna może być również objana opaskami. Wysoki otwór drzwiowy często jest podzielony poziomą belką – **ślemieniem**. Górna partia otworu drzwiowego – nad ślemieniem – nazywana jest **nadświetlem** (dawniej oberlichtem). Nadświetle zamknięte szkłem osadzonym bezpośrednio w ościeżnicy zwane jest stałym, zamknięte oknem wyjmowanym (bez zawiasów) zwane jest półstałym, a oknem na zawiasach – rozwieranym. Dolną partię pod ślemieniem zajmują **skrzydła drzwiowe**. W zależności od liczby skrzydeł drzwiowych drzwi dzielimy na pojedyncze – jedno- lub dwuskrzydłowe (tworzące po zamknięciu jedną płaską przegrodę), podwójne (tworzące dwie równoległe do siebie, płaskie przegrody osadzone we wspólnej ościeżnicy) i bliźniacze (dwoje drzwi pojedynczych – jedno- lub dwuskrzydłowych – ustawionych obok siebie w jednej wspólnej ościeżnicy). W drzwiach bliźniaczych występuje dodatkowy pionowy element ościeżnicy drzwiowej, osadzony nieruchomo pomiędzy dwoma sąsiednimi skrzydłami, zwany śłupkiem drzwiowym.

Skrzydła, w zależności od osadzenia zawiasów, mogą być prawe albo lewe, a w ślad za nimi rozróżnia się **drzwi prawe** i **lewe**. Jeżeli skrzydło o pionowej osi obrotu, w widoku od strony, na którą się otwiera, ma zawiasy z prawej strony patrzącego, wtedy mówimy

¹ Podstawowa literatura dotycząca terminologii i typologii stolarki oraz okuć budowlanych: Podczaszynski 1855; Gołębiewski 1845; Heurich 1862; Homułka 1902; Gloger 1907; Meyer 1924; Dzięgiełwski 1971; Spannagel 1949; Mączyński 1954; Mączyński 1956; Tajchman 1990a; Tajchman 1990b; Tajchman 1991; Borowiński 2005; Borowiński 2013; Skowroński 2008.

o skrzydle i drzwiach prawych. Jeżeli skrzydło w widoku od strony, na którą się otwiera, ma zawiasy z lewej strony patrzącego, mówimy o skrzydle i drzwiach lewych.

W zależności od ruchu przy otwieraniu skrzydła wyróżnia się kilka rodzajów drzwi. W stolarce historycznej zewnętrznej najbardziej popularne są **drzwi rozwierane** (w których skrzydła są zawieszane w ten sposób, że przy otwieraniu każde skrzydło może wyznaczyć co najmniej ćwierć koła wokół osi przechodzącej przez zawiasy), a we wnętrzach – drzwi rozwierane i **wahadłowe** (w których skrzydła zawieszane są na zawiasach zapewniających samoczynne cofanie się skrzydła)².

Biorąc pod uwagę kryterium osadzenia drzwi w ościeżnicy, dzielimy je na: **przylgowe** (które posiadają przylgę w odrzwiach i skrzydle), **tępe** (które posiadają przylgę tylko w odrzwiach i skrzydło wchodzi całą grubością we wręb ościeżnicy), **półtępe** (które posiadają przylgę tylko w odrzwiach, a skrzydło nie wchodzi całą grubością we wręb, lecz częściowo z niego wystaje) i **nakładane** (których skrzydło nałożone jest na ościeżnicę).

² Pozostałe rodzaje drzwi zostały pominięte w opisie, ponieważ nie występują w Jarosławiu (jako zewnętrzne) w omawianym przedziale czasowym, a należą do nich drzwi: obrotowe, składane, łamane, harmonijkowe, fałdowane, przesuwane i roletowe, zdefiniowane w literaturze jw., zob. przypis 1.

Wybrane konstrukcje stolarki drzwiowej³

1. Drzwi z łąt (z tarcic szparowanych)

Drzwi tego typu wykonane są z łąt lub listew przybitych w niewielkich odstępach do dwóch poprzecznych desek, usztywnionych zastrzałami ukośnymi, które bywają zastąpione krzyżami św. Andrzeja. Zastrzał prowadzony jest zawsze od dolnej zawiasy ku górnej, zewnętrznej krawędzi drzwi.

2. Drzwi deskowe i deskowo-szpungowe

Drzwi deskowo-szpungowe wykonane są z pionowych desek połączonych ze sobą na wpust i żłobek, na półżłobek, na dyble lub do czoła, wzmocnionych poprzecznymi deskami, czyli szpungami (zwanymi też spągami), wpuszczonymi na jaskółczy ogon, a niekiedy także zastrzałami. W zależności od wielkości i ciężaru drzwi wykonuje się trzy lub więcej szpung. Drzwi takie posiadają często drugą warstwę dekoracyjną od strony awersu, tzw. opierzenie (szalowanie), wykonane z wąskich deseczek ułożonych obok siebie – albo prostopadłych do podkładu (podpierzenia), albo ułożonych ukośnie, w jodełkę itp. (drzwi takie nazywano opierzanymi lub szalowanymi). Deseczki są zwykle profilowane na krawędziach, a wokół ujęte ramą. Do podkładu przybija się je ćwiekami lub gwoździami. Opierzenie może być również płycinowe albo pseudopłycinowe.

3. Drzwi płycinowe/ramowo-płycinowe (fasowane lub z filunkami)

Drzwi płycinowe stanowi rama z desek pionowych i przynajmniej dwóch poziomych, zwanych ramiakami (z fryz pionowych i poprzecznych). Pola pomiędzy ramiakami (wypełnione deskami, klepkami, sklejką) nazywamy płycinami (dawniej filunkami). Konstrukcja ta zapewnia największą odporność na odkształcenia. W celu usztywnienia ramy stosuje się większą liczbę ramiaków poprzecznych – wówczas takie drzwi nazywamy wielopłycinowymi. Ramiaki łączone są na czopy. Górny i dolny ramiak łączy się z bocznymi, przechodzącymi przez całą wysokość. Dolny ramiak jest zwykle szerszy i łączony na czop podwójny. Często wzmacnia się go dodatkową deską, zwaną listwą cokołową. Płyciny wstawione są w żłobki wykonane w grubości ramiaków. Mogą być one zastąpione szybą. Przeszklenie występuje często w górnej partii skrzydła i nazywamy je prześwitem. Prześwity mogą być podzielone na mniejsze kwatery przy pomocy szczeblin (szprosów). Szyby wstawia się we wręby przy pomocy kitu albo listew. Prześwity zabezpieczane są kratami, podobnie jak nadświetla. Na styku płycin z ramiakami montuje się często listwy nazywane prętawinami (fryzami, na przykład osnutymi w piętkę). W drzwiach dwuskrzydłowych, w celu uszczelnienia, stosowana jest listwa zwana listwą przymykową (opornicą), montowana na krawędzi ramiaka wewnętrznego. Drzwi płycinowe, w których płyciny zastąpione są w całości szybami, określa się mianem **ramiakovych szklonych**. Jeżeli drzwi podzielone są szczeblinami na drobniejsze oszklone części, nazywa się je **szczeblinowymi**.

³ Konstrukcje stolarki drzwiowej, takie jak: deskowo-szpungowa, ramowo-płycinowa, ramiakowa czy szczeblinowa, zostały szczegółowo omówione w II rozdziale niniejszej pracy.

4. Drzwi płytowe

Drzwi płytowe to takie, w których skrzydło stanowi płytę o rozmaitej konstrukcji wewnętrznej. Mają one gładką powierzchnię, mogą być pełne lub ze szklanymi prześwitami.

Okucia drzwi

Drzwi opatrzone są zawsze okuciami, które dzielimy na: **łączące, zamykające, uchwytnie i zabezpieczające**. Do łączących zaliczamy przede wszystkim **zawiasy i haki**. W drzwiach najprostszych (z łat) oraz deskowo-szpungowych stosuje się zawiasy pasowe zwane polskimi (zawiasy proste) lub zawiasy krzyżowe (dawniej również nazywane krzyżowymi). Zawiasy są zawieszane na hakach murowych (zwanych krukami) z podpórką lub bez albo na hakach wbijanych w ościeżnicę. W drzwiach ramowo-płycinowych najczęściej stosuje się zawiasy czopowe zwane francuskimi, wpuszczane albo nakładane (do przyśrubowania), niekiedy z ozdobnymi skrzydełkami. Wpuszczane stosowano w drzwiach przylgowych i półtępych, nakładane (zwane czołowymi) – w drzwiach tępych. W furtkach używano także zawiasów szarnierowych.

Do okuć zamykających zaliczamy: **zamki, zasuw, zasuwnice, zakrętki i haczyki**. Drzwi zamykane były przy pomocy zasuw, wrzeciędzów, skobli i kłódek, zamków skrzynkowych (powierzchniowych) oraz zamków wpuszczanych. Komplet z zamkiem stanowią: klamka (rękojeść), szyld (tarcza) i klucz. W drzwiach dwuskrzydłowych, gdzie konieczne jest unieruchomienie jednego skrzydła, stosuje się zasuw górne i dolne (oczepowe i progowe) – albo powierzchniowe, albo wpuszczane, nazywane czołowymi. Wśród wpuszczanych wyróżniamy, w zależności od mechanizmu wewnętrznego, suwakowe (zwane z oczkiem) i dźwigniowe (zwane łyżeczkowymi). Do powierzchniowych należą baskwile (paskwile). Okna nadświetli mocowane są i zamykane przy pomocy zakrętek jedno- i dwuskrzydłowych oraz korbowanych lub różnego typu zawiasów.

ANEKS 2

Wykaz stolarzy działających w Jarosławiu od końca XVIII wieku do roku 1939¹

Lp.	Imię i nazwisko	Profesja – data urodzenia – adres zamieszkania / pracowni – lata działalności – inne	Źródła
1.	Andrachewicz Włodzimierz	stolarz, ur. 1909 r., zam. ul. Polna 10	APP.AMJ. 591
2.	Anerback Mozes	majster stolarski, koncesja z 8.11.1907 r.	KCGB
3.	Antosiewicz Antoni	czeladnik stolarski, ur. 1911 r., zam. ul. Zamkowa 4	APP.AMJ. 591
4.	Baller Jakub	czeladnik stolarski, ur. 1914 r., zam. ul. Sobieskiego 8	APP.AMJ. 591
5.	Baranowicz Wincenty	stolarz, wzm. w 1885 r.	KWT
6.	Barański Antoni	majster stolarski (w 1938 r. warsztat był już zlikwidowany)	APP.AMJ. 591
7.	Barański Tomasz	stolarz, wzm. w latach 1808-1922	MJ.AMJ. 17
8.	Barszczyński Maciej	stolarz, wzm. w 1829 r.	MJ. H Nr inw. 1662
9.	Beckerman Muncic	majster stolarski, zam. ul. Grodzka 148	APP.AMJ. 591
10.	Bednarski Wojciech	stolarz, ur. 1903 r., zam. ul. Nabelaka 6	APP.AMJ. 591
11.	Bełczykiewicz Antoni	stolarz, wzm. w latach 1805-1822	MJ.AMJ. 17

¹ Wykaz stolarzy i ślusarzy opracowany został na podstawie dokumentów archiwalnych w zbiorach Archiwum Państwowego w Przemyślu: APP.AMJ. 53, s. 168, 376; APP.AMJ. 163, s. 194; APP.AMJ. 164, s. 195; APP.AMJ. 166, s. 173, 205, 207, 208, 211, 311, 380, 383, 439; APP.AMJ. 172, s. 43, 47; APP.AMJ. 251, s. 247; APP.AMJ. 251, s.247; APP.AMJ. 590, s. 20; APP.AMJ. 591, s. 324-325, 453, 560-566; APP.AMJ. 622, s. 144, 170-171, a także w zbiorach Archiwum Muzeum Kamienica Orsettich w Jarosławiu: MJ.Arch. 15, Księga testamentowa, t. II, 10.10.1795 – 16.02.1848, s. 325-327; MJ.Arch. 17, Księga spadkowa za lata 1804-1828, s. 23, 26, 205, 227; MJ.Arch. 18, s. 10; MJ.AMJ. 431, Wykaz firm działających w Jarosławiu (brak paginacji); MJ.AMJ. 479 oraz na podstawie ksiąg cechowych zachowanych i przechowywanych w siedzibie Cechu Rzemiosł Różnych przy ul. Lubelskiej 19 w Jarosławiu (brak sygnatur), tj.: Księga rękodzielników 1870-1885 (dalej KR); Księga wpisowa terminatorów w latach 1883-1900 (dalej KWT); II Korporacja przemysłowa. Księga wpisowa terminatorów od roku 1883 do 1900. Księga zaczęta 18 stycznia 1886 r. (dalej KWT 1); Księga wpisu terminatorów 1896 (dalej KWT 2); Książka ewidencyjna czeladników i uczniów III Korporacji przemysłowej w Jarosławiu (od 1909 r.) wraz z protokołami egzaminacyjnymi z okresu międzywojnia (dalej KEC); Księga uczniów Grupy II od roku 1911-1924 (dalej KU); Księga uczniów 1925-1939 (dalej KU 1); Księga umów II Korporacji 1885-1900 (dalej KUM); Księga egzaminacyjna czeladników od roku 1930 (dalej KECz), Księga Członków Grupy budowlanej (dalej KCGB) oraz Skorowidz 1913, s. 463.

Adresy zamieszkania, w tym nazwy ulic i numeracja, pozostały zgodne z zapisami w źródłach (bez aktualizacji). Podany adres dotyczy miejsca zamieszkania lub miejsca pracy (nie zawsze był sprecyzowany; można tylko domyślać się, że „pryncypał, zatrudniając terminatora, zapewniał mu czasami także miejsce zamieszkania”).

12.	Bida Włodzimierz	majster stolarski, Łązy Szwarzmanowskie 4, późn. ul. Pasieka 26	APPAMJ. 591
13.	Bielecki Józef	czeladnik, ur. 1912 r., zam. ul. Pełkińska 79	KSR
14.	Birek Wincenty	majster stolarski, ur. 1900 r., zam. ul. Konopnickiej 5, koncesja z 6.10.1932 r.	APPAMJ. 591, KCGB
15.	Birnbaum Adam	stolarz, zam. ul. Ostrogskich 161, wzm. w 1938 r.	APPAMJ. 591
16.	Blecharski Antoni	stolarz, zam. ul. Podgórze	Skorowidz 1913
17.	Bobolak Bolesław	czeladnik stolarski, ur. 1906 r., zam. Dolnoleżajsk 97	APPAMJ. 591
18.	Bobolak Walenty	majster stolarski, ur. 1886 r., zam. ul. Podzamcze 33, koncesja z 13.09.1923 r., głównie zajmował się stolarstwem meblowym – ul. Opolska 4	KCGB KT
19.	Buczek Stanisław	stolarz, ur. 1905 r., zam. Pruchnickie 96	APPAMJ. 591
20.	Budkowski Mieczysław	czeladnik stolarza, ur. 1883 r., zam. Przedmieście Krakowskie 47	APPAMJ. 591
21.	Bukowy Antoni	majster stolarski, ur. 1916 r., zam. Rynek 9	APPAMJ. 591
22.	Brodowicz Michał	majster stolarski, ur. 1846 r.	KWT
23.	Brodowicz Wojciech	majster stolarski, wzm. w latach 1805-1822	MJ.AMJ. 17
24.	Cholewa Franciszek	ur. 1898 r., terminował u ojca St. Cholewy w latach 1916-1918	KWT 2
25.	Cholewa Stanisław	majster stolarski, przyjmował uczniów na naukę, wzm. w 1916 r.	Kt. 3
26.	Chrzan Jan	majster stolarski, ur. 1908 r., zam. Przedmieście Krakowskie 355, późn. ul. Kraszewskiego 9	APPAMJ. 591
27.	Czajowski Lurenty	stolarz, wzm. w 1808 r.	MJ.AMJ. 17
28.	Czapłon Ludwik	majster stolarski, ur. 1903 r., zam. ul. Blichowa 3, przyjmował uczniów, wzm. w 1914 r.	Kt. 3, APPAMJ. 591
29.	Czarnożycki Leszko	pomocnik stolarski, ur. 1911 r., zam. ul. Pod Klasztorem 39	APPAMJ. 591
30.	Deliment Tadeusz	stolarz, ur. 1913 r., zam. ul. Pruchnicka 56	APPAMJ. 591
31.	Dub Józef	stolarz, ur. 1912 r., zam. Dolnoleżajsk 135	APPAMJ. 591
32.	Dubiński Józef	czeladnik stolarski, ur. 1910 r., zam. Dolnoleżajsk 163	APPAMJ. 591
33.	Dubiński Stanisław	czeladnik stolarski, ur. 1908 r., zam. Dolnoleżajsk 38	APPAMJ. 591
34.	Durski Antoni	stolarz, ur. 1884 r., zam. ul. Podzamcze 33, wzm. w 1938 r.	APPAMJ. 591
35.	Dziki Władysław	czeladnik stolarski, ur. 1908 r., zam. ul. Pruchnicka 52	APPAMJ. 591
36.	Dziuba Marcin	majster stolarski, koncesja z 20.11.1912 r.	KCGB
37.	Erbeman Schaje	czeladnik stolarski, ur. 1910 r., zam. ul. 3 Maja 5	APPAMJ. 591
38.	Fuchs Abraham	majster stolarski, ur. 1909 r., zam. ul. Sobieskiego 11	APPAMJ. 591
39.	Fuss Zizche	majster stolarski, zam. pl. Mickiewicza 10	APPAMJ. 591
40.	Gawet Karol	majster stolarski, ur. 1829 r., na pocz. XX w. warsztat stolarski prowadził przy ul. Badeniego 9	MJ.AMJ. 18, APPAMJ. 163
41.	Gilecki Józef	czeladnik stolarski, ur. 1905 r., zam. Dolnoleżajsk	APPAMJ. 591

42.	Golec Eugeniusz	stolarz, ur. 1903 r., zam. Dolnoleżajsk 42	APPAMJ. 591
43.	Gorycki Kazimierz	majster stolarski, zam. ul. Dietziusa 16, koncesja z 13.02.1920 r.	APPAMJ. 591
44.	Goryl Antoni	majster stolarski, ur. 1904 r., zam. Górnoleżajsk 50	APPAMJ. 591
45.	Grzebieniak Michał	czeladnik stolarski, ur. 1904 r., zam. ul. Podzamcze 32	APPAMJ. 591
46.	Guzda Antoni	czeladnik stolarski, ur. 1904 r., zam. ul. Zwierzyniecka	APPAMJ. 591
47.	Hauben Majer	stolarz, zam. ul. Sobieskiego 7, wzm. w 1938 r.	APPAMJ. 591
48.	Heller Józef	majster stolarski, ur. 1885 r., zam. ul. Sobieskiego 11	Kt. 3, APPAMJ. 591
49.	Hirschhern Józef	majster stolarski, wzm. w 1903 r. jako pryncypał	KWT
50.	Hołowacz Piotr	czeladnik stolarski, ur. 1899 r.	APPAMJ. 591
51.	Hryniuka Jan	majster stolarski, ur. 1887 r., zam. ul. Brama Pełkińska 7, koncesja z 8.06.1921 r.	APPAMJ. 591, KCGB
52.	Hrysiński Jan	majster stolarski, przyjmował uczniów, wzm. w 1916 r.	Kt. 3
53.	Huta Michał	majster stolarski, ur. 1913 r., zam. Garbarze 4	APPAMJ. 591
54.	Iwanowicz Andrzej	stolarz, ur. 1911 r., zam. Dolnoleżajsk 19	APPAMJ. 591
55.	Jendryka Stanisław	pomocnik stolarza, ur. 1917 r., zam. Dolnoleżajsk 159	APPAMJ. 591
56.	Jędrzejewski Ludwik	stolarz, ur. 1878 r., zam. ul. Podzamcze 33	APPAMJ. 591
57.	Jurkiewicz Jan	czeladnik stolarski, ur. 1912 r., zam. Garbarze 61	APPAMJ. 591
58.	Kamiński Józef	stolarz, zam. Górnoleżajsk 99, wzm. w 1938 r.	APPAMJ. 591
59.	Kamiński Piotr	czeladnik stolarski, ur. 1907 r., zam. Pruchnickie 40	APPAMJ. 591
60.	Kaszewski Antoni	stolarz, ur. 1836 r.	KWT
61.	Katy Dawid	stolarz, ur. 1829 r.	APPAMJ. 591
62.	Katz Abraham	stolarz, ur. 1885 r.	KWT
63.	Katz Daniel	majster stolarski, przyjmował uczniów	KWT
64.	Katz Hersch	stolarz, syn Daniela	KWT
65.	Katz Jakób	majster stolarski, ur. 1862 r., koncesja z 26.02.1897, przyjmował uczniów, wzm. w 1914 r., pracownię stolarską prowadził u zbiegu ulic Spytka i Pełkińskiej	KWT, KCGB, Kt. 3, MJ.AMJ. 431
66.	Katz Marcus	stolarz, wzm. w 1905 r. jako pryncypał	KWT
67.	Katz Mordko	stolarz, zam. ul. Spytka 17	Skorowidz 1900
68.	Katz Oskar	stolarz, ur. 1893 r., zam. Mały Rynek 3, koncesja z 8.03.1926 r.	KCGB
69.	Katz Ozayas (Osias)	majster stolarski, ur. 1893 r., zam. Mały Rynek 6, przyjmował uczniów, wzm. w 1916 r.	Kt. 3, APPAMJ. 591
70.	Katz Samuel	stolarz, ur. 1889 r., zam. pl. Bóźnic, koncesja z 28.[...]1922 r.	KCGB
71.	Kisiel Jan	stolarz, ur. 1913 r., zam. Dolnoleżajsk 160	APPAMJ. 591
72.	Klippel Maks	majster stolarski, ur. 1901 r., zam. ul. Grunwaldzka 15	APPAMJ. 591

73.	Klippel Moses	majster stolarski, ur. 1871 r., zam. ul. Słowackiego 10	APPAMJ. 591
74.	Klippel Ozjasz	stolarz, ur. 1872 r., zam. ul. Słowackiego 10, koncesja z 9.11.1925 r.	APPAMJ. 591, KCGB
75.	Klippel Selig	majster stolarski, koncesja z 4.10.1909 r., wyjechał z Jarosławia w 1938 r.	KCGB, APPAMJ. 591
76.	Klippel Sūsman	stolarz, ur. 1905 r., zam. ul. Wąska 2	APPAMJ. 591
77.	Klippel Zysche	stolarz, ur. 1909 r., zam. ul. Wąska 2	APPAMJ. 591
78.	Kliszewski Franciszek	stolarz, wzm. w 1885 r.	KWT
79.	Kliszewski Jan	stolarz, ur. 1851 r.	KWT
80.	Kłosek Marian	stolarz, ur. 1905 r., zam. ul. Blichowa 7	APPAMJ. 591
81.	Kołodczak Mikołaj	czeladnik stolarski, ur. 1913 r., zam. Pełkinie 219	APPAMJ. 591
82.	Kołodzaj Mikołaj	stolarz, ur. 1908 r., zam. Przedmieście Krakowskie 12	APPAMJ. 591
83.	Kowal Widuch	stolarz, wzm. w 1885 r.	KWT
84.	Koziar Jan	czeladnik stolarza, ur. 1908 r., zam. ul. Nad Sanem 17	APPAMJ. 591
85.	Krieger Herman	stolarz, ur. 1883 r., zam. pl. Mickiewicza 15, koncesja z 27.02.1925 r.	KCGB
86.	Krieger Mendel	majster stolarski, ur. 1884 r., zam. ul. Grunwaldzka 1, przyjmował uczniów, koncesja z 4.08.1922 r.	Kt. 3, APPAMJ. 591, KCGB
87.	Krzesiński Julian	stolarz, ur. 1909 r., zam. ul. Blichowa 113	APPAMJ. 591
88.	Krzyżanowski Jakób Maryan	stolarz, prowadził zakład „Stolarstwo i skład mebli” przy ul. Poniatowskiego, wzm. w 1925 r.	APPAMJ. 622
89.	Kuc Jan	stolarz, ur. 1914 r., zam. Dolnoleżajsk	APPAMJ. 591
90.	Kulczycki Ignacy	terminował u Merunowicza, wzm. w 1885 r.	APPAMJ. 172
91.	Kupczakiewicz Ignacy	stolarz, zam. ul. Polna 137, wzm. w 1938 r.	APPAMJ. 591
92.	Kuszewski Jan	stolarz, wzm. w 1885 r.	KWT
93.	Kuziemko Bazyli	stolarz, ur. 1907 r., zam. Dolnoleżajsk 120	APPAMJ. 591
94.	Kuziemko Michał	stolarz, ur. 1903 r., zam. Dolnoleżajsk 120	APPAMJ. 591
95.	Lechoński Józef	czeladnik stolarski, ur. 1905 r., zam. ul. Brzostków 12	APPAMJ. 591
96.	Lehrer Wolf	stolarz, ur. 1895 r., koncesja z 12.07.1924 r.	APPAMJ. 591, KCGB
97.	Lejbsztein Mozes	majster stolarski, ur. 1847 r., wzm. w 1897 r.	KWT
98.	Lewicki Konstanty	stolarz, wzm. w 1885 r.	KWT
99.	Lichoński Józef	stolarz, ur. 1905 r., zam. Dolnoleżajsk 97	APPAMJ. 591
100.	Lichtbach Jonas	majster stolarski, ur. 1905 r., zam. ul. Badeniego 13	APPAMJ. 591
101.	Machaj Stanisław	czeladnik stolarski, ur. 1909 r., zam. Łazy Szwarzmanowskie 4	APPAMJ. 591
102.	Makowiecki Franciszek	czeladnik stolarski, ur. 1906 r., zam. Górnleżajsk 107	APPAMJ. 591
103.	Makowiecki Władysław	majster stolarski, ur. 1902 r., zam. ul. Nad Sanem 44	APPAMJ. 591

104.	Makowiecki Włodzimierz	stolarz, koncesja z 2.01.1929 r.	KCGB
105.	Marcińczyk Józef	stolarz, cieśla, ur. 1904 r., zam. ul. Grunwaldzka 1	APPAMJ. 591
106.	Margel Berl	czeladnik stolarski, ur. 1905 r., zam. ul. Sobieskiego 3	APPAMJ. 591
107.	Martynowski Grzegorz	wzm. w 1829 r.	MJ. H. nr inw. 1662
108.	Masik Mikołaj	czeladnik stolarski, ur. 1909 r., zam. Górnoleżajsk	APPAMJ. 591
109.	Matzger Jakub	majster stolarski, ur. 1909 r., zam. ul. Grodzka 10	APPAMJ. 591
110.	Mazur Jan	stolarz, ur. 1907 r., zam. Dolnoleżajsk 11	APPAMJ. 591
111.	Medwid Bazyli	stolarz, ur. 1902, zam. Dolnoleżajsk 115	APPAMJ. 591
112.	Mendel Mojżesz	czeladnik stolarski, wzm. w 1904 r.	APPAMJ. 164
113.	Mergel Berl	czeladnik stolarski, ur. 1903 r., zam. ul. Sobieskiego 3	APPAMJ. 591
114.	Merunowicz Seweryn	majster stolarski, przyjmował uczniów, wzm. w 1885 r.	APPAMJ. 172
115.	Metzger Chiel	stolarz, ur. 1913 r., zam. ul. Sobieskiego 3	APPAMJ. 591
116.	Michalski Józef	stolarz, zam. ul. Podzamcze 465, wzm. w 1921 r.	APPAMJ. 590
117.	Mickowski Piotr	majster stolarski, ur. 1898 r., zam. ul. Kilińskiego 17 (d. 158), koncesja z 29.11.1930 r.	APPAMJ. 591, KCGB, MJAMJ. 479
118.	Moskal Zdzisław	czeladnik stolarski PKP, ur. 1905 r., zam. ul. Weissa 1	APPAMJ. 591
119.	Mrugała Mikołaj	stolarz, ur. 1910 r., zam. ul. Dietziusa 15	APPAMJ. 591
120.	Nawratowski	wzm. w 1829 r.	MJ. H nr inw. 1662
121.	Okopski Miron	stolarz, ur. 1908 r., zam. Dolnoleżajsk 175	APPAMJ. 591
122.	Okopski Roman	czeladnik stolarza, ur. 1903 r., zam. Dolnoleżajsk 175	APPAMJ. 591
123.	Papierz Piotr	czeladnik stolarski PKP, ur. 1899 r., zam. ul. Zwierzyniecka	APPAMJ. 591
124.	Paulo Jan	stolarz, wzm. w 1903 r.	Skorowidz 1900, KWT
125.	Perutka Stanisław	czeladnik stolarski, ur. 1889 r., zam. Górnoleżajsk 41	APPAMJ. 591
126.	Petynia Jan	czeladnik stolarski, ur. 1912 r., zam. Rynek 9	APPAMJ. 591
127.	Pięta Marian	stolarz, ur. 1913 r., zam. ul. Kościuszki	APPAMJ. 591
128.	Poznański Marcin	czeladnik stolarski, ur. 1912 r., zam. ul. Czarnieckiego 5	APPAMJ. 591
129.	Pyrz Jan	stolarz, ur. 1903 r., zam. ul. Koło Ochronki 7	APPAMJ. 591
130.	Rauch Dawid	stolarz, ur. 1910 r., zam. pl. Mickiewicza 12	APPAMJ. 591
131.	Rokiczan Józef	stolarz, zam. ul. Pełkińska, cztery lata nauki u K. Gawła w latach 1888-1892, koncesja z 3.10.1895 r.	KWT, KCGB
132.	Rotstein Moses	majster stolarski, ur. 1871 r., zam. ul. Grodzka 14	APPAMJ. 591
133.	Rydel Józef	stolarz, ur. 1848 r., przyjmował uczniów, wzm. w 1887 r.	KWT
134.	Schwarcer Leizor	terminator stolarski, wzm. w 1907 r.	APPAMJ. 166
135.	Schwarz Herman	majster stolarski, zam. ul. Tatarska 5, przyjmował uczniów, koncesja z 31.03.1921 r.	APPAMJ. 591, Kt. 3, KWT

136.	Schwarzstein Chaim	czeladnik stolarski, ur. 1908, zam. ul. Opolska 8	APPAMJ. 591
137.	Sęk Roman	czeladnik stolarski, ur. 1907 r., zam. ul. Zwierzyniec 9	APPAMJ. 591
138.	Sierak Ludwik	stolarz, wzm. w 1885 r.	KWT
139.	Singer Jeremiasz	majster stolarski, zam. ul. Grunwaldzka 8	APPAMJ. 591
140.	Sowa Piotr	majster stolarski, ur. 1847 r., syn Antoni też uczył się na stolarza	APPAMJ. 591
141.	Steinberg Izaak	majster stolarski, ur. 1903 r., zam. pl. Mickiewicza, późn. ul. Wąska 2, koncesja z 28.01.1923 r.	APPAMJ. 591, KCGB
142.	Strach Józef	czeladnik stolarski, ur. 1914 r.	APPAMJ. 591
143.	Strassberg Dawid	czeladnik stolarski, ur. 1909 r., zam. ul. Sobieskiego 8	APPAMJ. 591
144.	Strączek Józef	stolarz, ur. 1900 r., zam. Dolnoleżajsk 143	APPAMJ. 591
145.	Sus Włodzimierz	czeladnik stolarski, ur. 1906 r., zam. Górnoleżajsk	APPAMJ. 591
146.	Szczupła Włodzimierz	stolarz, ur. 1914, zam. Dolnoleżajsk 159	APPAMJ. 591
147.	Tothsztejn Mores	stolarz, ur. 1867 r., koncesja z 18.06.1905 r.	KWT, KCGB
148.	Trybalski Piotr	majster stolarski, wzm. w 1900 r.	APPAMJ. 251, APPAMJ. 53
149.	Tuleja Tomasz	stolarz, wzm. w 1885 r.	KWT
150.	Ungeheuer Karol	stolarz, cieśla, ur. 1855 r., pochodził z Kańczugi, terminował u K. Gawła	KR1
151.	Vater Chaim	czeladnik stolarski, ur. 1901 r., zam. pl. Bożnic 19	APPAMJ. 591
152.	Wajdyło Wincenty	majster stolarski, stolarstwo meblowe i budowlane, zam. ul. Raclawicka 34	Kt. 3
153.	Wajssman Abraham	stolarz, ur. 1847 r., stolarstwo meblowe	KWT, MJ.AMJ. 431
154.	Wallach Herman	majster stolarski, ur. 1906 r., zam. Rynek 9	APPAMJ. 591
155.	Wańkiewicz Władysław	czeladnik stolarski, ur. 1909 r., zam. ul. Cerkiewna 29, późn. Pruchnickie 23	APPAMJ. 591
156.	Wasio Daniel	czeladnik stolarski, terminował u Jana Wasio, wzm. w 1916 r.	Kt. 3
157.	Wasio Jan	majster stolarski, ur. 1889 r., zam. ul. Grunwaldzka 22, przyjmował uczniów, koncesja z 20.09.1924 r.	APPAMJ. 591, Kt. 3, KCGB
158.	Waśkiewicz Stefan	majster stolarski, zam. Garbarze	APPAMJ. 591
159.	Wiener Majer	stolarz, ur. 1902 r., zam. ul. Sobieskiego 7	
160.	Wierzbicki Benedykt	majster stolarski, ur. 1890 r., zam. ul. 3 Maja 27	APPAMJ. 591
161.	Wojtyna Ludwik	czeladnik stolarski, ur. 1902 r., zam. ul. Przygodzie 6	APPAMJ. 591
162.	Wolfbis Leopold	czeladnik stolarski, ur. 1915 r., zam. ul. Lubelska 21	APPAMJ. 591
163.	Wrucha Władysław	majster stolarski, ur. 1893 r., zam. Pruchnickie 72	APPAMJ. 591
164.	Zawada Franciszek	majster stolarski, ur. 1838 r.	KWT
165.	Zawada Rudolf	stolarz, ur. 1877 r., syn Franciszka	APPAMJ. 591

166.	Zawada Władysław	majster stolarski, ur. 1873 r., syn Franciszka, przyjmował uczniów	Kt. 3
167.	Zdun Kazimierz	czeladnik stolarski, ur. 1907 r., zam. ul. Kraszewskiego 28	APPAMJ. 591
168.	Zichtenbach Jonas	stolarz, ur. 1907 r., zam. ul. Badeniego 13	APPAMJ. 591
169.	Zieleniak Antoni	stolarz, ur. 1895 r., zam. Górnoleżajsk 29, koncesja z 27.11.1925 r.	APPAMJ. 591, KCGB
170.	Zołdwarnicki Tadeusz	stolarz, ur. 1913 r., zam. ul. 3 Maja 73	APPAMJ. 591

ANEKS 3

Wykaz ślusarzy działających w Jarosławiu od końca XVIII wieku do roku 1939

Lp.	Imię i nazwisko	Profesja – data urodzenia – adres zamieszkania / pracowni – lata działalności – inne	Źródła
1.	Bajda Kazimierz	ur. 1903 r., egzamin czelad. 29.08.1925 r.	KEC
2.	Bambach Peter	ślusarz, wzm. w 1817 r., właściciel realności na Krakowskim Przedmieściu pod nr. 81, miał syna Piotra i Józefa	MJ.AMJ. 15
3.	Bambach Piotr	wzm. w 1874 r. jako pryncypał, syn Petera	KR
4.	Baran Tadeusz	ślusarz, Rynek 9	APPAMJ. 591
5.	Barański Czesław	ur. 1901 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 6.03.1924 r.	KEC
6.	Barański Tomasz	majster ślusarski, koncesja z 24.10.1898 r., „Koncesjonowaną Pracownię Ślusarską” prowadził przy ul. Pełkińskiej	KCGB, MJ.AMJ. 431
7.	Baryła Franciszek	ur. 1874 r., koncesja z 15.07.1905 r., ul. Pełkińska 323, prowadził pracownię ślusarską wraz z Bronisławem Szumlakowskim przy ul. Pełkińskiej 4	KCG, APPAMJ. 164
8.	Bilik Franciszek	uczeń u B. Szumlakowskiego, wzm. w 1907 r.	APPAMJ. 166
9.	Bobicki Stanisław	ur. 1862 r., terminował trzy lata u M. Lewickiego	KR
10.	Bobowski Jan	ur. w 1856 r., terminował u M. Fortuny	KR
11.	Bochenek Piotr	ur. 1903 r., terminował u T. Barańskiego, egzamin czelad. 17.11.1922 r.	KEC
12.	Boczka Marian	tokarstwo metalowe i ślusarstwo, ul. Zwierzyniecka 158, koncesja z 3.12.1926 r., karta przemysłowa z 4.02.1929 r.	APPAMJ. 591, KCGB
13.	Bodzeń Józef	ur. 1907 r., egzamin czelad. 1.04.1926 r.	KEC
14.	Bodzoń Stanisław	ślusarz, elektromechanik, koncesja z 27.10.1921 r.,	KCGB
15.	Bojarski Leon	ur. 1866 r., terminował cztery lata u P. Bambacha	KR
16.	Borowicz Eugeniusz	ur. 13.10.1912 r., egzamin czelad. 18.08.1938 r.	KECz
17.	Brodowicz Bronisław	ślusarz, ur. 1865 r., ul. Bezimienna 1 (jedna z bocznych ulic ulicy Kraszewskiego), koncesja z 27.01.1898 r., karta przemysłowa z 31.05.1929 r.	APPAMJ. 591, 622
18.	Buczko Alojzy	ur. 6.12.1911 r., egzamin czelad. 8.06.1933 r.	KECz
19.	Bury Władysław	ur. 1904 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 6.03.1924 r.	KEC
20.	Cebulak Michał	ur. 14.09.1905 r., egzamin. czelad. 5.05.1930 r.	KECz

21.	Czajto Tadeusz	ur. 1911 r., egzamin czelad. 25.02.1937 r.	KECz
22.	Czerwiński Józef	ur. 25.07.1910 r., egzamin. czelad. 28.10.1932 r.	KECz
23.	Czyż Stanisław	czeladnik ślusarski, ur. 1917 r., Malinówka 123	APPAMJ. 591
24.	Dreiman Józef	czeladnik ślusarski, ur. 1919 r., ul. Świętego Ducha 2	APPAMJ. 591
25.	Dudziak Władysław	ur. 7.12.1910 r., egzamin czelad. 1.04.1937 r.	KECz
26.	Dygdała Antoni	czeladnik ślusarski, ur. 1888 r.	APPAMJ. 166
27.	Dymnicki Antoni	ur. 6.12.1874 r., zm. 4.04.1944 r., syn Jana, majster ślusarski, koncesja z 28.07.1906 r.	biobl. w biogramie, por. rozdz. IV pracy
28.	Dymnicki Jan	Ślusarz, ur. 1843 r., zm. ok. 1920 r., prowadził z synem Antonim pracownię ślusarską	biobl. w biogramie, por. rozdz. IV pracy
29.	Fedor Jan	ur. 6.08.1912 r., egzamin czelad. 10.03.1935 r.	KECz
30.	Feldman Henryk	ur. 1907 r., egzamin czelad. 29.08.1925 r.	KEC
31.	Fortuna Kazimierz	majster ślusarski, wzm. w 1874 r. jako pryncypał	KR
32.	Fortuna Michał	ur. 19.09.1858 r., zm. 8.05.1903 r., syn Kazimierza, majster ślusarski	biobl. w biogramie, por. rozdz. IV pracy
33.	Głowa Roman	ur. 28.04.1913 r., egzamin czelad. 15.07.1934 r.	KECz
34.	Głowa Tadeusz	ur. 1918 r., terminator ślusarza, Malinówka 395	APPAMJ. 591
35.	Goryl Edward	ur. 25.05.1908 r., ślusarz, ul. Dietzusa 47, egzamin czelad. 5.10.1932 r.	APPAMJ. 591, KECz
36.	Górecki Bazyli	ślusarz, ul. Przedmieście Górnoleżajskie 88	APPAMJ. 591
37.	Gretz Tomasz	ślusarz, wzm. w 1821 r.	MJ.AMJ. 17
38.	Habała Józef	czeladnik ślusarski, ur. 1890 r., syn Michała i Rozalii	APPAMJ. 166
39.	Haensel Wilhelm	ur. 1904 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 6.03.1924 r.	KEC
40.	Herman Bronisław	ur. 18.01.1904 r., egzamin czelad. 1.04.1937 r.	KECz
41.	Hirschhorn Abraham	ślusarz, ur. 1912 r., ul. Cygańska Góra 7	APPAMJ. 591
42.	Hoffmann Rudolf	majster ślusarski, koncesja z 17.11.1920 r.	KCGB
43.	Horodzikiewicz Jan	ślusarz, ur. 1908 r., ul. Podzamcze 28	APPAMJ. 591
44.	Hubacz Włodzimierz	ur. 8.10.1911 r., egzamin czelad. 13.01.1932 r.	KECz
45.	Jamiński Józef	ur. 1902 r., egzamin czelad. 1.04.1926 r.	KEC
46.	Jarzębiński Jan	ur. 8.04.1914 r., egzamin czelad. 18.08.1938 r.	KECz
47.	Jucha Zygmunt	ur. 7.07.1909 r., egzamin czelad. 25.07.1934 r.	KECz
48.	Kalinowski Stefan	ur. 19.12.1888 r. w Jarostawiu, syn Jana i Marii, ukończył trzy klasy szkoły wydziałowej, terminował u B. Szumlakowskiego, egzamin czelad. 15.02.1932 r.	KECz, APPAMJ. 166
49.	Kardaszkeski Jan	ur. 1900 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 6.03.1924 r.	KEC
50.	Kardaszynski Jan	ur. 1904 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 6.03.1924 r.	KEC
51.	Kaszewski Antoni	ur. 1902 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 6.03.1924 r.	KEC

52.	Kądziołka Bronisław	ur. 26.04.1907 r., ślusarz, ul. Lubelska 3, egzamin czelad. 6.09.1933 r., karta przemysłowa 20.05.1935 r.	APPAMJ. 591, KECz
53.	Kierbecki Kazimierz	ślusarz, wzm. w latach 1805-1822	MJ.Arch. 17
54.	Koprowicz Kazimierz	ur. 25.01.1910 r., egzamin czelad. 25.02.1937 r.	KECz
55.	Korowicz Aleksander	ur. 1890 r., syn Dymitra i Kataryny, uczeń u B. Szumlakowskiego, ukończył trzy klasy szkoły ludowej, wzm. w 1907 r.	APPAMJ. 166
56.	Kotliński Leon Józef	ur. 1887 r., syn Tomasza i Marii, uczeń u B. Szumlakowskiego, wzm. w 1907 r.	APPAMJ. 166
57.	Kowalski Józef	ur. 6.10.1913 r., egzamin czelad. 18.08.1938 r.	KECz
58.	Kozłowski Emil	uczeń ślusarski, ur. 1891 r. w Jarostawiu	APPAMJ. 166
59.	Krawicz Włodzimierz	ur. 15.05.1910 r., egzamin czelad. 28.10.1932 r.	KECz
60.	Krzeptoń Włodzimierz	czeladnik ślusarski, ur. 18.08.1905 r., Przedmieście Dolnoleżajskie 15, egzamin czelad. 6.09.1938 r.	APPAMJ. 591, KECz
61.	Kuc Józef	ur. 1905 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 6.03.1924 r.	KEC
62.	Kudła Antoni	ślusarz, koncesja z 1.01.1906 r.,	KCGB
63.	Kuryło Adam	ur. 1854 r., terminował u Fr. Majki	KR
64.	Leiser Mojżesz	ur. 1858 r., terminował pięć lat u P. Bambacha	KR
65.	Leja Jan	pomocnik montera, ur. 1899 r., Maleniska 359	APPAMJ. 91
66.	Lewicki Michał	ur. 1850 r., terminował u T. Kulinowskiego w latach 1870-1874	KR
67.	Lis Ludwik	ur. 18.05.1912 r., egzamin czelad. 5.10.1932 r.	KECz
68.	Lis Stanisław	ślusarz, ul. Słowackiego 28, karta przemysłowa z 30.10.1931 r.	APPAMJ. 591
69.	Lorenc Przemysław	ślusarz, ul. Sobieskiego 8, karta przemysłowa z 31.01.1929 r.	APPAMJ. 591
70.	Lorenc Władysław	majster ślusarski, koncesja z 19.09.1921 r.	KCGB
71.	Luty Jan	czeladnik ślusarki, ur. 1913 r., Misztale 3	APPAMJ. 591
72.	Łojowski Kazimierz	ślusarz, wzm. w latach 1805-1822	MJ.AMJ. 17
73.	Majka Franciszek	ślusarz, koncesja z 4.04.1916 r.	KCGB, APPAMJ. 53
74.	Majka Michał	ślusarz, koncesja z 2.09.1906 r.	KCGB
75.	Malinowski Stanisław	czeladnik ślusarski, ur. 1892 r., ul. Zwierzyniec 25	APPAMJ. 591
76.	Matrejek Edward	czeladnik ślusarski, ur. 1913 r., ul. Pruchnicka 22	APPAMJ. 591
77.	Matrejek Klemens	ślusarz, ul. Pruchnicka 24	APPAMJ. 591
78.	Matrejek Stanisław	majster ślusarski, ur. 1910 r., ul. Klińskiego 4	APPAMJ. 591
79.	Matusiak Józef	ślusarz, koncesja z 1890 r.	KCGB
80.	Meler Marcin	ślusarz, wzm. w 1805 r.	MJ.Arch. 17
81.	Mickowski Piotr	stolarz, zam. ul. Kilińskiego 17	MJ.AMJ. 479
82.	Nowogrodzki Józef	czeladnik ślusarski, ur. 1905 r., Przedmieście Górnoleżajskie 104	APPAMJ. 591

83.	Okopski Tadeusz	ur. 1903 r., egzamin czelad. 1.04.1926 r.	KEC
84.	Orłowski Józef	czeladnik ślusarski, ur. 1909 r., ul. Brzostków 26	APPAMJ. 591
85.	Ortyl Karol	ślusarz, ur. 1909 r., ul. Słowackiego 13	APPAMJ. 591
86.	Osiczko Eugeniusz	terminował u J. Talenta, egzamin czelad. 17.11.1922 r.	KEC
87.	Osidacz Bohdan	ur. 17.09.1913 r., egzamin czelad. 25.07.1934 r.	KECz
88.	Pałczyński Bazyli	czeladnik ślusarski, ur. 1900 r., ul. Blichowa 16	APPAMJ. 591
89.	Pałys Waldemar	ur. 30.12.1906 r., egzamin czelad. 5.10.1932 r.	KECz
90.	Paulus Bronisław	ur. 10.09.1919 r., egzamin czelad. 5.05.1930 r.,	KECz
91.	Pawulski Władysław	koncesja z 22.06.1906 r.	KCGB
92.	Piekarz Marian	ur. 1904 r., egzamin czelad. 16.12.1924 r.	KEC
93.	Pielichowski Dominik	koncesja z 16.05.1914 r., ul. Pełkińska	KCGB
94.	Piskor Józef	czeladnik ślusarski, ur. 1919 r., Górnoleżajskie 60	APPAMJ. 591
95.	Podgórski Jan	ur. 1904 r., egzamin czelad. 29.08.1925 r.	KEC
96.	Podpirka Stanisław	ur. 1902 r., egzamin czelad. 6.07.1926 r.	KEC
97.	Pretorius Jan	ur. 1865 r., terminował trzy lata u H. Pretoriusa	KR
98.	Pretorius Teodor	ur. 1869 r., terminował u M. Lewickiego	KR
99.	Pudłowski Ludwik	ślusarz, ul. Brama Pełkińska 4, karta przemysłowa z 28.06.1932 r.	APPAMJ. 591, KCGB
100.	Romankiewicz Jan	czeladnik ślusarski, ur. 1906 r., ul. Pasieka 4	APPAMJ. 591
101.	Rożek Władysław	ur. 1896 r., terminował u T. Barańskiego, egzamin czelad. 5.07.1922 r.	KEC
102.	Samborski Bolesław	ur. 1897 r., terminował u A. Dymnickiego, egzamin czelad. 21.08.1924 r.	KEC
103.	Sękwicz Władysław	ur. 13.08.1908 r., egzamin czelad. 1.04.1937 r.	KECz
104.	Stopa Michał	ur. 1896 r., terminował u T. Barańskiego, egzamin czelad. 5.07.1922 r.	KEC
105.	Swoboda Marian	ur. 1907 r., terminował u B. Szumlakowskiego, egzamin czelad. 6.07.1926 r.	KEC
106.	Szpindor Kazimierz	ur. 1905 r., terminował u S. Tokarza, egzamin czelad. 6.07.1926 r.	KEC
107.	Szumlakowski Bronisław	majster ślusarski, prowadził pracownię ślusarską wraz z Fr. Baryłą przy ul. Pełkińskiej 4, późn. przy ul. Badeniego 8, koncesja z 3.04.1905 r., karta przemysłowa z 4.02.1929 r.	APPAMJ. 591, KCGB, Skorowidz 1913
108.	Szumlakowski Julian	ur. 31.11.1901 r., egzamin czelad. 17.11.1938 r.	KECz
109.	Szybiak Roman	ur. 3.08.1908 r., egzamin czelad. 1.04.1937 r.	KECz
110.	Szymański Antoni	ślusarz, ul. Głowackiego 4, karta przemysłowa z 24.09.1920 r.	APPAMJ. 591
111.	Śliwiński Jan	ur. 1853 r., terminował u T. Kulinowskiego w latach 1872-1877	KR
112.	Tajchman Antoni	ślusarz, ul. Spytka 16, wzm. w 1938 r.	APPAMJ. 591
113.	Talent Józef	ślusarz, ul. Poniatowskiego 38, karta przemysłowa z 5.03.1913 r., koncesja z 5.03.1914 r.	APPAMJ. 591, KCGB

114.	Taszakowski Michał	ur. 1905 r., egzamin czelad. 16.12.1924 r.	KEC
115.	Tokarz Jan	ur. 1864 r., terminował dwa lata u J. Dymnickiego	KR
116.	Tokarz Stanisław	majster ślusarski, ur. 1882 r., Przedmieście Górnoleżajskie 69, karta przemysłowa z 24.03.1922 r., koncesja z 24.03.1922 r., karta rzemieślnicza z 31.01.1929 r.	APPAMJ. 591, KCGB
117.	Ulma Adam	ur. 15.09.1937 r., egzamin czelad. 25.02.1937 r.	KECz
118.	Wanke Mieczysław	czeladnik ślusarski, ur. 1905 r., Łazy Szwarcmanowskie 4	APPAMJ. 591
119.	Wańkiewicz Stanisław	ur. 1897 r., terminował u T. Barańskiego, egzamin czelad. 17.11.1922 r.	KEC
120.	Wawrzyszko Franciszek	ur. 1904 r., egzamin czelad. 16.12.1924 r.	KEC
121.	Wawrzyszko Stanisław	terminował u T. Barańskiego, egzamin czelad. 17.11.1922 r.	KEC
122.	Weissager Mendel	majster ślusarski, „Pracownię wyrobów ślusarskich i elektro-mechanicznych oraz skład rowerów i przyborów mechanicznych” prowadził przy ul. Krakowskiej 18, w 1925 r. wzm. warsztat przy ul. Grodzkiej 18	MJ.AMJ. 431, APPAMJ. 622, APPAMJ. 591
123.	Werhun Włodzimierz	ślusarz, ur. 1902 r., ul. Pasieka 39	APPAMJ. 591
124.	Wierzbicki Tadeusz	pomocnik ślusarski, ur. 1916 r., ul. 3 Maja 67	APPAMJ. 591
125.	Wierzbicki Wojciech	ur. 1893 r., czeladnik ślusarski, ul. Kraszewskiego 43	APPAMJ. 591
126.	Wojciechowski Ludwik	ur. 1891, syn Antoniego i Karoliny, uczeń u B. Szumlakowskiego, wzm. w 1907 r.	APPAMJ. 166
127.	Wojtyna Jan	ur. 1904 r., egzamin czelad. 16.12.1924 r.	KEC
128.	Wysocki Władysław	ślusarz, ul. Lubelska 8, karta przemysłowa z 14.10.1925 r.	APPAMJ. 591, KCGB
129.	Zajęc Piotr	ślusarz, ul. Krótka 490, wzm. w 1938 r.	APPAMJ. 591
130.	Zamorski Maciej	ślusarz, wzm. w 1808 r.	MJ.AMJ. 17
131.	Zeman Karol	ślusarz, ur. 1888 r.	KCGB
132.	Zieliński Leon	ur. 1904 r., terminował u B. Szumlakowskiego, egzamin czelad. 5.07.1922 r.	KEC

VIII. Wykaz źródeł i opracowań

Źródła rękopiśmienne

MJ. Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich

MJ.Arch. Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich. Archiwum:

Księga testamentowa, t. II, 10.10.1795-16.02.1848, MJ.Arch. 15.

Księga spadkowa 05.07.1804-13.07.1828, MJ.Arch. 17.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 19.02.1891 – 11.12.1893, MJ.Arch. 18.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 11.12.1893 – 25.10.1906, MJ.Arch. 19.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 20.11.1906 – 29.01.1911, MJ.Arch. 20.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 16.11.1911 – 30.01.1920, MJ.Arch. 21.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 11.02.1920 – 02.01.1924, MJ.Arch. 22.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 16.01.1924 – 12.04.1924, MJ.Arch. 23.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 26.11.1925 – 02.07.1928, MJ.Arch. 24.

Księga Uchwał Rady Miejskiej Jarosławia 1928-1937, MJ.Arch. 25.

MJ.AMJ. Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich. Akta Miasta Jarosławia:

Wykaz firm działających w Jarosławiu, 1913 r., rkps. MJ.AMJ. 431.

Teczka akt luźnych, 1930-1954, MJ.AMJ. 479.

MJ.F. Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich. Fotografie archiwalne.

Zbiory archiwalne Cechu Rzemiosł w Jarosławiu, brak sygnatur:

KR. Księga rękodzielników 1870-1885.

KWT. Księga wpisowa terminatorów z lat 1883-1900.

KWT 1. II Korporacja przemysłowa. Księga wpisowa terminatorów od roku 1883 do 1900. Księga rozpoczęta 18 stycznia 1886.

KWT 2. Księga wpisu terminatorów 1896.

KEC. Książka ewidencyjna czeladników i uczniów III Korporacji przemysłowej w Jarosławiu (od 1909 r.) wraz z protokołami egzaminacyjnymi z okresu międzywojennego.

KU. Księga uczniów Grupy II od roku 1911-1924.

KU 1. Księga uczniów 1925-1939.

KUM. Księga umów II Korporacji 1885-1900.

KECz. Księga egzaminacyjna czeladników od roku 1930.

KCGB. Księga Członków Grupy budowlanej.

LNNBU. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. S. Stefanyka. Oddział Rękopisów. Zespół: fond 26. Urząd Konserwatorski Województwa Lwowskiego. Rękopisy nr: [32] [36] [60], http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/view_fond.php (dostęp: 30.07.2015).

APP. Archiwum Państwowe w Przemyślu.

APP.AMJ. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zespół 132: Akta Miasta Jarosławia, teczki: [19] [21] [23] [53] [163] [164] [165] [166] [172] [177] [242 cz. I i II] [245 cz. I i 245 cz. II] [247 cz. I i 247 cz. II] [248 cz. I i 248 cz. II] [249 cz. I i 249 cz. II] [250] [251] [252] [253] [254] [255] [256 cz. I i 256 cz. II] [257] [259] [260] [262] [263] [264] [265] [266] [268] [271] [272] [273] [274] [275] [276] [277] [278] [279] [280] [281] [316 cz. I] [317 cz. II] [318 cz. II] [589] [590] [591] [594] [621] [622] [632 cz. I i 632 cz. II] [633] [634] [635 cz. I i 635 cz. II] [636] [637 cz. I i 637 cz. II] [638 cz. I i 638 cz. II] [639] [640] [641 cz. I i 641 cz. II] [643] [644] [645] [646] [840].

ZP. Zbiory prywatne

Ziębińska M. 1975. *Opisy kamienic, notatki ręczne do studium historyczno-urbanistycznego miasta Jarosławia, 1975-1977*, kopia w zbiorach prywatnych J. Stęchły.

Korespondencja pomiędzy potomkami Jana Dymnickiego: Antonim Dymnickim – wnukiem Jana, Katarzyną Szybalską-Kotynia – prawnuczką Jana i Barbarą Komenderą – również prawnuczką a Zbigniewem Ziębą, dotycząca danych biograficznych Jana i Antoniego Dymnickich, w zbiorach prywatnych Zbigniewa Zięby.

Źródła drukowane

Uniwersał 1788. *Uniwersał dla wszystkich w Królestwie, Galicji i Lodomerii tudzież w Księstwach Oświęcimskim i Zatorskim, znajdujących się Rzemieślniczych Cechów, Generalny Porządek Przepisujący. Rejestr Uniwersałów w Roku 1788 wypadłych.* Lwów, s. 136-146.

Patent cesarski z dnia 20.12.1859. *Dziennik Rządu Krajowego dla Okręgu Administracyjnego Krakowskiego, Rok 1859, Zeszyt LXI.* Kraków 1860.

Ustawa z dnia 28 kwietnia 1882 roku zawierająca przepisy budowlane dla gmin miejskich na terenie Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, w tym miasta Jarosławia. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Królewskich dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim Nr 77 z 1882 r.*

Ustawa z dnia 15 marca 1883 roku zmieniająca i uzupełniająca ustawę przemysłową. *Dziennik Ustaw Państwowych dla Królestw i Krajów w Radzie Państw Reprezentowanych.* Wiedeń 1883.

Ustawa budownicza dla wsi pomniejszych i miasteczek z dnia 13 października 1899 roku. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Królewskich dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim Nr 133 z 1899 r.*

Ustawa z dnia 5 lutego 1907 roku dotycząca zmiany i uzupełnienia ordynacji przemysłowej. *Dziennik Ustaw Państwowych dla Królestw i Krajów w Radzie Państwa Reprezentowanych.* Wiedeń 1907.

Literatura i opracowania

Album 1932. *Album inżynierów i techników w Polsce.* Lwów: nakł. Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów Politechniki Lwowskiej.

- Architekt 1909.** Br. autora, Konferencja konserwatorska. *Architekt* nr 10, s. 108-111.
- Baczkowski M. 2001.** Austro-Węgierskie fortyfikacje w Jarosławiu. *Studia historyczne* R. XLIV, z. 4 (175), s. 609-625.
- Bicz-Suknarowska M. 2001.** Wpływ stolarki i ślusarki na wyraz architektoniczny kamienic krakowskich. *Teki Krakowskie* T. 13, s. 3-14.
- Bieńkowska Z. 1977.** *Kamienica przy ul. Sobieskiego 2 w Jarosławiu. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Bieńkowska Z. 1978.** *Dokumentacja naukowo-historyczna kamienicy przy ul. Grodzkiej 27 w Jarosławiu*. Jarosław (niepublikowana praca w archiwum Urzędu Miasta Jarosławia).
- Bieńkowska Z., Piekarz T. 1982.** *Dokumentacja naukowo-historyczna północnej pierzei ul. Grodzkiej w Jarosławiu*. Jarosław (niepublikowana praca w archiwum Urzędu Miasta Jarosławia).
- Bieńkowska Z. 1995.** Burmistrzowie z okresu autonomii Galicji i II Rzeczypospolitej. Stanisław Sierankiewicz. *Biuletyn Informacyjny Rady i Zarządu Miasta Jarosławia* Nr 4 (27), s. 4.
- Bieńkowska Z. 2000.** *Honorowi obywatele miasta Jarosławia*. Jarosław: Oficyna Wydawnicza Mercator.
- Bieńkowska Z. 2009.** *Dom mieszkalny przy ul. Kraszewskiego 2, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2010.** *Dom mieszkalny przy ul. Kilińskiego 8, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2011a.** *Kamienica przy ul. Kraszewskiego 11, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2011b.** *Dom mieszkalny przy ul. Poniatowskiego 28, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2011c.** *Dom mieszkalny przy ul. Rybackiej 4, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2013.** *Powiat jarosławski w latach 1867-1950*. Jarosław: Starostwo Powiatowe w Jarosławiu.
- Bieńkowska Z. 2013a.** *Dom mieszkalny przy ul. Tarnowskiego 19, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2013b.** *Dom mieszkalny przy ul. Tarnowskiego 23, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2013c.** *Dom mieszkalny przy ul. Węgierskiej 3, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).

- Bieńkowska Z. 2014.** *Monografia Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia*. Jarosław: Stowarzyszenie Miłośników Jarosławia.
- Bieńkowska Z. 2014a.** *Dom mieszkalny przy ul. Spytka 9, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2014 b.** *Dom mieszkalny przy ul. Sobieskiego 20, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, Przemyśl (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Bieńkowska Z. 2015.** *Dom mieszkalny przy ul. Słowackiego 15, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Borowiejska-Birkenmajer M. 1974.** *Jarosław – Stare Miasto. Faza I. Inwentaryzacja. Opracował zespół pod kier. M. Borowiejskiej-Birkenmajer, Rzeszów 1974 r. na podstawie rysunków wykonanych przez Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Stan z roku 1955 (niepublikowana praca w zbiorach Urzędu Miasta Jarosławia)*.
- Borowiński J. 2005.** *Zabytkowe okna i drzwi w Poznaniu*. Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznań.
- Borowiński J. 2013.** *Okna, drzwi, stropy. Zabytkowa stolarka architektoniczna w Poznaniu*. Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznań.
- Brunelik J. 1937.** *Informator Rzeszowski Jarosławsko Przemyski, Rocznik 1937/38*. Lwów-Kraków: J. Brunelik.
- Cichy A. 2011.** Zabytkowa stolarka drzwiowa – analiza konstrukcji, dekoracji i problematyka konserwatorska. [w:] M. Krasucki, A. Kraszewska, *Aedifico et conservo. Eskalacja jakości kształcenia zawodowego w Polsce*. Warszawa: Fundacja Hereditas, s. 447-593.
- Czech D. 2010.** Kalendarium przemysłu i rzemiosła Częstochowy i okolic. *Almanach Częstochowy*, s. 114-115.
- Dayczak W. 1947.** Domy podcieniowe w Jarosławiu. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* T. 1, s. 71-81.
- Dayczak M. 1956.** Kamienica mieszczańska w Jarosławiu. *Biuletyn Historii Sztuki* R. 18, Nr 1, s. 24-54.
- Dayczak M. 1999.** Kilka uwag na temat perspektyw rozwojowych Jarosławia jako ośrodka regionalnego. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* T. 13, s. 51-53.
- Dettloff P. 2010.** Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości [w:] E. Manikowska, P. Jamski (red.), *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, s. 127-166.
- Domka J. (red.) 1986.** *Z dziejów jarosławskiej szkoły budowlanej 1911-1986*. Jarosław: Rzeszowskie Zakłady Graficzne.
- Dzięgielewski T. (red.) 1962.** *Terminologia budownictwa*. Warszawa: Arkady.
- Dzięgielewski T. (red.) 1971.** *Mały ilustrowany słownik budowlany. Terminologia budownictwa*. Warszawa: Arkady.
- Frodl W. 1966.** *Pojęcie i kryteria wartościowania zabytków i ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską (= Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Seria B. 13)*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki. Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków.

- Gešiorski P.**, *Dom mieszkalny przy ul. Przemyska 9, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyśle).
- Gilly D.** 1797. *Handbuch der Land-Bau-Kunst: vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirthschafts-Gebäude für angehende Kameral-Baumeister und Ökonomen*, Kupfer-Sammlung, Bd.1-2. Braunschweig: Friedrich Bieveg.
- Gloger Z.** 1907. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce* T. 1. Warszawa: [s.n.].
- Gloger Z.** 1909. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce* T. 2. Warszawa: [s.n.].
- Golasik A.** 2001. *Secesyjna stolarka drzwi zewnętrznych w Bielsku Białej i jej problematyka konserwatorska*. Toruń (niepublikowana praca magisterska w archiwum Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu).
- Gołębiowski S.** 1845. *O kosztorysach w budownictwie cywilnym*. Kraków: nakł. autora.
- Gottfried K.** b.d. *Monografia miasta Jarosławia*. Jarosław (niepublikowana praca w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).
- Gottfried K.** 1937. *Ilustrowany Przewodnik po Jarosławiu z planem miasta*. Jarosław: Stowarzyszenie Miłośników Starego Jarosławia.
- Gottfried K.** 1959. *Jarosław i okolice*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział w Jarosławiu, Sport i Turystyka.
- Gottfried K.** 1994. *Topografia Jarosławia*. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* T. 12, s. 31-82.
- Goszyła M., Jagieła B., Dudzik I.** 2012. *Architektura Galicji w dobie autonomii na przykładzie Jarosławia*. Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej.
- Gutkowski B., Gutkowski M.** 2001. *Architektura secesyjna Galicji*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Halszka R.** 1972. *Badania architektoniczne ul. Grodzka 7/11 w Jarosławiu*, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Halszka R.** 1973a. *Inwentaryzacja architektoniczna elewacji kamienicy przy ul. Sobieskiego 3 w Jarosławiu*, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Halszka R.** 1973b. *Inwentaryzacja architektoniczna elewacji kamienicy przy ul. Sobieskiego 2 w Jarosławiu*, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Halszka R.** 1973c. *Inwentaryzacja architektoniczna elewacji kamienicy przy ul. Sobieskiego 14 w Jarosławiu*, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Halszka R.** 1973d. *Inwentaryzacja architektoniczna elewacji kamienicy przy ul. Sobieskiego 22 w Jarosławiu*, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Heurich J.** 1862. *Przewodnik dla stolarzy. Obejmujący cały zakres stolarstwa*. Warszawa: F. Friedlejn.
- Homułka M.** 1902. *Przewodnik dla ślusarzy*. Warszawa: Gebethner i Wolff.

- Horowicz i S-ka. b.d.** *Katalog Fabryki Okuć Budowlanych Horowicz i S-ka*. Częstochowa (zachowany niekompletny katalog w zbiorach prywatnych J. Stęchły).
- Jakubczyk K. 1973.** *Inwentaryzacja architektoniczna elewacji kamienicy przy ul. Sobieskiego 15 w Jarosławiu*, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Jantscher J. 1925.** *Moderne Türen / Tore. Glasabschlüsse und Verwandtes. Vorlagen und ausführliche Teilzeichnungen für ein- und mehrflürlliche Haus- und Ziemmertüren, Durchgangstüren, Pendeltüren, Durchgangstüren, Schiebetüren, Pendeltüren sowie Korridorabschlüsse, Windfänge, Glas- und Erkerabschlüsse in einfacherer und reischerer Ausführung*. Leipzig: Bernhard Friedrich Voigt.
- Janicka A. 2004.** Drzwi drewniane zewnętrzne pochodzące z okresu: 2 poł. XIX w. – 1939 r. zachowane na terenie Starego Miasta w Krakowie. [w:] Z. Beiersdorf (red.), *Krakowska Teka Konserwatorska T. 4. Stolarka bram i okien w kamienicach krakowskich*. Kraków: Urząd Miasta Krakowa. Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Oddział Ochrony Zabytków, s. 141-212.
- Józwiak-Balcerzak D. 1991.** *Stolarka drzwiowa kamienic warszawskich przełomu XIX i XX wieku*. Toruń (niepublikowana praca magisterska w archiwum Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu).
- Jurjewicz H. 1995.** *Dom mieszkalny przy ul. 3 Maja 6, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Jurjewicz H. 1998.** *Kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 13, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Jurjewicz H. 1998a.** *Kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 16, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Jurjewicz H. 1998b.** *Dom mieszkalny – willa przy ul. Grunwaldzkiej 20, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Jurjewicz H. 1999.** *Kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 14, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kalbarczyk-Kłak E. 2006.** *Stolarka drzwi zewnętrznych z lat 1870-1920 na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu i jej problematyka konserwatorska*. Toruń (niepublikowana praca magisterska w archiwum Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu).
- Kieferling K. 2004.** *Widoki Jarosławia*. Jarosław-Kraków: nakł. autora.
- Kieferling K. 2007.** *Budynek Komunalnej Kasy Oszczędności, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2008.** *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej. Szkice do portretu miasta i jego właścicieli (1594-1635)*. Jarosław: Archiwum Państwowe w Przemyślu.

- Kieferling K. 2009.** *Kamienica przy ul. Kraszewskiego 6, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2009a.** *Dom mieszkalny przy ul. Jana Pawła II 13, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2009b.** *Dom mieszkalny przy ul. Jana Pawła II 6, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2009c.** *Kamienica przy ul. Kraszewskiego 12, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2009d.** *Dom mieszkalny przy ul. Kościuszki 17, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, Przemyśl (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2009e.** *Dom mieszkalny przy ul. W. Sikorskiego 7, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2009f.** *Dom mieszkalny przy ul. W. Sikorskiego 5, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2010.** *Dom mieszkalny przy ul. Dominikańskiej 1, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2010a.** *Dom mieszkalny przy ul. Kościuszki 15, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2010b.** *Dom mieszkalny przy ul. 3 Maja 27, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2011.** *Krótką opowieść o Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym.* Jarosław: nakł. autora.
- Kieferling K. 2011a.** *Kamienica przy ul. Kraszewskiego 4, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2011b.** *Kamienica przy ul. Kraszewskiego 13, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2012.** *Dom mieszkalny przy ul. Przyrynek 3, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2012a.** *Dom mieszkalny przy ul. Przyrynek 5, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).

- Kieferling K. 2013.** *Dom mieszkalny przy ul. Tarnowskiego 12, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2013a.** *Dom mieszkalny przy ul. Grunwaldzkiej 4, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2013b.** *Dom mieszkalny przy pl. Mickiewicza 8a, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2014.** Garnizon w Jarosławiu do 1914 r. [w:] G. Bechta, S. Nabywaniec, T. Skupień (red.), *100 rocznica wybuchu I wojny światowej w artyleryjskim garnizonie Jarosław. Historia, doświadczenie i rozwój artylerii do działań w środowisku górskim*. Rzeszów: Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej, s. 95-114.
- Kieferling K. 2014a.** *Dom mieszkalny przy ul. Brama Pełkińska 1, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kieferling K. 2014b.** *Dom mieszkalny przy ul. Dominikańskiej 23, Jarosław*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Kiessling H. 1982.** *Türen in Schwäbisch Gmünd*. Schwäbisch Gmünd: Stadtarchiv Schwäbisch Gmünd.
- Koch H. 1901.** Fenster, Türen und andere bewegliche Wandverschlüsse. [w:] *Handbuch der Architektur* T. 3, *Die Hochbaukonstruktionen*, 3. B, H. 1. J. Durm, H. Ende (u.d.R.). Stuttgart: Arnold Bergstrasser Verlagsbuchhandlung A. Kröner.
- Kohutek Z., Zięba Z. 2014.** *Tajemnice jarosławskich podziemi*. Jarosław: nakł. autorów.
- Krakowska-Pilch E. 1991.** *Stolarka drzwiowa na Zamku Królewskim w Warszawie i jej problematyka konserwatorska*. Toruń (niepublikowana praca magisterska w archiwum Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu).
- Krasicka D. Bednarz M. 2011.** *Dzieje Zespołu Szkół Technicznych i Ogólnokształcących – dawnego Mechanika. Początki szkolnictwa przemysłowego w Jarosławiu*. Jarosław: Zespół Szkół Technicznych i Ogólnokształcących im. Stefana Banacha w Jarosławiu.
- Krawczyk J. 2005.** Charakterystyczne cechy zabytkowej stolarki drzwiowej i jej problematyka konserwatorska. [w:] E. Okoń (red.), *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 251-267.
- Krawczyk J. 2010.** Zabytkowa stolarka kościelna jako przedmiot prac badawczych i konserwatorskich. [w:] J. Krawczyk (red.), *Zabytkowa stolarka we wnętrzach sakralnych i jej problematyka konserwatorska*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 7-24.
- Kropińska A. 2003.** Secesyjna stolarka drzwiowa w Bydgoszczy na przykładzie wybranych drzwi frontowych z kamienic mieszczańskich. [w:] *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu* z. 8, s. 52-62.

- Kucia B. 2001.** *Secesyjna stolarka drzwi zewnętrznych na Górnym Śląsku*. Toruń (niepublikowana praca magisterska w archiwum Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu).
- Kułakowska M. 1992.** *Secesyjna stolarka drzwi wejściowych na terenie Olsztyna i jej problematyka konserwatorska*. Toruń (niepublikowana praca magisterska w archiwum Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu).
- Langenbeck F., Schrader M. 2002.** *Türen, Schlösser und Baschläge als historches Baumaterial*. Landschut-Ergolding: anderweit.
- Lewicki J. 2000a.** Zabytkowe drzwi i bramy. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej, cz. 1. *Okno* nr 2 (21), s. 33-48; cz. 2. *Okno* nr 3 (22), s. 163-176.
- Lewicki J. 2000b.** Zabytkowe okna i drzwi. *Okno. Wydanie Specjalne* 12, s. 92-101.
- Lewicki J. 2001a.** Zabytkowe okna i drzwi. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej. *Renowacje* R. 4, nr 1, s. 84-95.
- Lewicki J. 2001b.** Problematyka ochrony i konserwacji dawnych okien i drzwi w budynkach zabytkowych na przykładzie Kłodzka i okolic. *Okno* nr 1 (24), s. 146-159.
- Lewicki J. 2001c.** O podjęcie renowacji zabytkowych okien i drzwi. *Okno* 3 (26), 162-180.
- Lewicki J. 2001d.** Problematyka związana z zastosowaniem nowych okien i drzwi w budynkach zabytkowych. *Okno* nr 2 (25), s. 128-144.
- Lewicki J. 2002.** Zabytkowe drzwi i bramy. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej. *Okno* nr 4 (31), s. 118-135.
- Lewicki J. 2003a.** Kolorystyka zabytkowej stolarki. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej. *Okno* nr 1 (32), s. 156-179.
- Lewicki J. 2003b.** Metody renowacji zabytkowych stolarek. *Okno* nr 2 (33), s. 100-124.
- Lewicki J. 2003c.** O podjęcie renowacji zabytkowych drzwi i bram. *Okno* nr 4 (35), s. 114-134.
- Lewicki J. 2003d.** Zabytkowa stolarka. Przegląd dotychczas poruszanej problematyki. *Okno* nr 3 (34), s. 128-144.
- Lewicki J. 2003e.** Nowa stolarka PCW w budynkach zabytkowych. *Okno. Wydanie Specjalne – PCW w stolarce*, s. 36-51.
- Lewicki J. 2003f.** Metody renowacji zabytkowych okien, drzwi, bram i witryn. *Renowacje i Zabytki* nr 3 (7), s. 122-140.
- Lewicki J. 2004a.** Kolorystyka zabytkowej stolarki. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej, cz. 1. *Renowacje i Zabytki* R. 3, nr 2 (10), s. 84-93.
- Lewicki J. 2004b.** Kolorystyka zabytkowej stolarki. Wprowadzenie do problematyki konserwatorskiej, cz. 2. *Renowacje i Zabytki*. R. 3, nr 3 (11), s. 76-87.
- Lubert. 1938.** *Katalog Fabryki okuć budowlanych i odlewni metali „Bracia Lubert”*. Warszawa: Zakł. Graf. Z. Manitius.
- Ładyżyński A. 1997.** *Niższe i średnie szkoły zawodowe w Galicji doby autonomicznej*. (Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Pedagogiczne 121). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Łaniasz R. 2006.** *Budynek Zespołu Szkół Budowlanych*, Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, Przemyśl (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).

- Mach J. 1971.** *Rzemiosło Jarosławia w okresie zaboru austriackiego 1772-1918.* Kraków (niepublikowana praca magisterska w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).
- Madurowicz M. 1897.** Stowarzyszenia przemysłowe w Galicji w roku 1894. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych* R. 16, z. 1.
- Majorek Cz. 1980.** *Projekty reform szkolnictwa ludowego w Galicji u progu autonomii 1860-1873, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył Czesław Majorek.* Wrocław-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Malczewski J. 1979.** *Dawny pałac Rungów w Jarosławiu. Dokumentacja naukowo-historyczna,* Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Mateusz M. 2008.** Struktura i rozmieszczenie rzemiosła w Jarosławiu w 2 poł. XIX wieku. *Historia@* Nr 3, s. 43-58. <http://www.ur.edu.pl/wydzialy/socjologiczno-historyczny/instytut-historii/czasopisma/historic/wydania> (dostęp: 8.08.2019).
- Mateusz M. 2013.** *Rzemieślnicy w małych i średnich miastach zachodniej Galicji w 2 poł. XIX wieku.* Rzeszów (niepublikowana praca doktorska w Bibliotece Uniwersytetu Rzeszowskiego w Rzeszowie).
- Mączyński Z. 1954.** *Poradnik budowlany dla architektów.* Warszawa: Budownictwo i Architektura.
- Mączyński Z. 1956.** *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym.* Warszawa: Budownictwo i Architektura.
- Meyer O. 1924.** *Türen und Fenster.* Nürnberg: Karl Ulrich & Co.
- Milewska A. 2009.** *Życie z Zawadą.* Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- Motylewicz J. 1996.** Rzemiosło jarosławskie w XV-XVIII wieku i jego związki z handlem jarmarcznym. *Zeszyty Muzealne* z. 1, s. 45-50.
- Mühlau P. 1912.** *Tore, Türen, Fenster und Glasabschlüsse im Stil der Neuzeit. Eine Sammlung mustergültiger Originalentwürfe von Toren, Haus- Zimmer- und Korridortüren, Windfängen, Glasabschlüssen, Fenster und Wandvertäfelungen in einfacher und reicher Ausführung zum unmittelbaren Gebrauch für die Praxis. Dressig Tafeln mit erklärenden Text.* [II. Ausg.] Leipzig. Reprint: *Secesyjna stolarka architektoniczna. Oryginalne projekty z 1912 r.* Milańówek 2014: Wydawnictwo Górnolesne.
- Najdus W. 1992.** Ewolucja stowarzyszeń rzemieślników galicyjskich w latach 1772-1918. [w:] S. Kowalska-Glikman (red.), *Drobnomieszczaństwo XIX i XX wieku.* Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, s. 68-130.
- Nolte-Bürner L. 1925.** *Türen und Tore aus Deutschland, Österreich und der Schweiz.* Stuttgart: Julius Hoffmann.
- Olszewska J. 1962.** Wyposażenia wnętrza jarosławskiej kamienicy mieszczańskiej z XVII i XVIII stulecia. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* R. 3, s. 17-30.
- Olszewska J. 1966.** Cechy w dawnym Jarosławiu. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* R. 6, s. 18-26.
- Orłowicz M. 1921.** *Jarosław jego przeszłość i zabytki.* Lwów: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
- Palladio A. 1955.** *Cztery księgi o architekturze.* Z pierwodruku włoskiego wydanego w Wenecji w roku 1570 przełożyła M. Rzepińska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Pamiętnik 1908.** *Pamiętnik wystawy przemysłowej i rolniczej w Jarosławiu z roku 1908.* Jarosław: Komitet Wystawy.
- Papara T. 1909.** *Pamiętka z Jarosławia.* Jarosław: nakł. Nowego Tygodnika Jarosławskiego.
- Piekarz T. 1994.** *Hotel, ob. dom mieszkalny przy pl. Mickiewicza 14, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 1995.** *Dom mieszkalny przy ul. Kraszewskiego 37, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 1996.** *Dom mieszkalny przy ul. Kraszewskiego 45, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 1998.** *Kamienica przy ul. Kraszewskiego 8, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2014.** *Dom mieszkalny przy ul. Kasprowicza 2, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2014 a.** *Dom mieszkalny przy ul. 3 Maja 24, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2014 b.** *Dom mieszkalny przy ul. Brama Pełkińska 4, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2014 c.** *Dom mieszkalny przy ul. Dominikańskiej 13, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2014 d.** *Kamienica przy ul. Kraszewskiego 20, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2014 e.** *Dom mieszkalny, kamienica przy ul. Św. Ducha 4, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2014 f.** *Oficyna przy ul. Sobieskiego 8a, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Piekarz T. 2015.** *Dom mieszkalny przy ul. Jana Pawła II 37, Jarosław,* Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego (w zbiorach Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu).
- Podczaszyński K. 1828.** *Początki architektury dla użytku młodzi akademickiej. Cz. I i II.* Wilno: Druk. A. Marcinowski.
- Podczaszyński K. 1855.** *Nomenklatura architektoniczna czyli słowomiennik cieślących polskich wyrazów.* Warszawa: w drukarni J. Jaworskiego.

- Podubny B. 2011.** Hasło: Stanisław Gerard Majerski. [w:] L. Fac, T. Pudłocki, A. Siciak (red.), *Przemyski Słownik Biograficzny*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyśle, T. 2. s. 75-82.
- Popieluch B. 2011.** Rozwój przestrzenno-urbanistyczny Jarosławia w latach 1918-1939. *Limes. Źródła i materiały z dziejów Europy południowo-wschodniej* 3-4, 84-98.
- Preneta J. 1980a.** *Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska bramy zewnętrznej budynku przy ul. Słowackiego nr 8 w Jarosławiu*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Preneta J. 1980b.** *Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska bramy zewnętrznej budynku przy ul. Słowackiego nr 9 w Jarosławiu*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Preneta J. 1980c.** *Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska bramy zewnętrznej budynku przy ul. Słowackiego nr 12 w Jarosławiu*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Preneta J. 1980d.** *Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska bramy zewnętrznej budynku przy ul. Słowackiego nr 13 w Jarosławiu*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Preneta J. 1980e.** *Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska bramy zewnętrznej budynku przy ul. Słowackiego nr 14 w Jarosławiu*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Preneta J. 1980f.** *Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska bramy zewnętrznej budynku przy ul. Słowackiego nr 15 w Jarosławiu*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Preneta J. 1980g.** *Bramy wejściowe kamienic przy ul. Słowackiego 9, 12, 13. Projekt Techniczny. Architektura i detale*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Preneta J. 1980h.** *Bramy frontowe stalowe kamienic przy ul. Słowackiego 8, 14, 15. Projekt Techniczny. Architektura i detale*, Rzeszów (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Prętczyński Z. 2005.** *Wspomnienia o profesorach Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej (z lat studiów 1947-1952)*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Radwański F. 1842.** *Nauka budownictwa dla użytku uczniów Instytutu Technicznego Krakowskiego. Cz. 1*. Kraków: Piotr Wroński.
- Romberg J. A. 1837.** *Handbuch für Bautischler. Mit 48 Kupfern*. Nürnberg: Fredrich Campe.
- Rouget M. 1827.** *Nauka budownictwa praktycznego czyli Poręcznik dla budujących: obejmujący najłatwiejsze sposoby wyrachowania z dokładnością ilości materiałów potrzebnych do stawiania różnych budowli, i szczegółowe opisanie wszelkich prawideł iakie w wykonaniu takowéy iak naysciśléy zachowywać wypada / zebra. i ułoż. w dwóch częściach przez M. Rouget P.K.J. i W.W.P.* Warszawa: druk Zawadzkiego i Węckiego.
- Roguska J. 1978.** Przejazdy bramne i klatki schodowe kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* z. 1-2 (23), s. 71-92.

- Roguska J. 1998.** Treści i funkcje informujące detalu architektonicznego w architekturze warszawskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. [w:] J. Krawczyk (red.), *Conservatio est aeterna creatio*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 265-299.
- Roguska J. 2003.** Drzwi w warszawskich kamienicach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. [w:] J. Putkowska (red.), *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej* T. 3. Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, s. 49-63.
- Roguska J. 2009.** Detal architektoniczny kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: bramy. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* T. 54, z. 2, s. 78-100.
- Roguska J. 2010.** Kształtowanie strefy wejściowej kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* T. 55, z. 4, s. 67-87.
- Rymar M. 2009.** *Architektura dworców Kolei Karola Ludwika w Galicji w latach 1855-1910*. Warszawa: Neriton.
- Rypniewski R. 2001.** Secesyjne drzwi Koszalina. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* z. 23, s. 87-112.
- Rypniewski R. 2005.** Systematyka, konstrukcja i dekoracja secesyjnych drzwi w Koszalinie. [w:] *Detal architektoniczny – widoczny, ale czy znany? Europejskie Dni Dziedzictwa Zachodniopomorskie 2005. Sesja popularnonaukowa zorganizowana przez Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, Muzeum Narodowe w Szczecinie, 17 września 2005*. Koszalin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, 18-34.
- Rząsa K. 2004.** Barokowe i klasycystyczne drzwi zewnętrzne krakowskich domów. [w:] Z. Beiersdorf (red.), *Krakowska Teka Konserwatorska. Stolarka bram i okien w kamienicach krakowskich* T. 4. Kraków: Urząd Miasta Krakowa. Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Oddział Ochrony Zabytków, s. 9-140.
- Siarczyński F. 1826.** *Wiadomość historyczna statystyczna o mieście Jarosławiu położonem w Królestwie Galicyi, w Cyrkule Przemyślkim, niegdyś w Województwie Ruskiem, ziemi Przemyślkièy, domu Jj. OO. Xiążąt Czartoryskich dziedzicznem*. Lwów: Druk. Jozefa Schnaydera.
- Skorowidz. 1900.** *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi*. Lwów: Liga Pomocy Przemysłowej.
- Skorowidz. 1913.** *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi*. Lwów: Liga Pomocy Przemysłowej.
- Skowroński W. (red.) 2008.** *Ilustrowany leksykon architektoniczno-budowlany*. Warszawa: Arkady.
- Spannagel F. 1949.** *Die Bauschreinerei Türen und Tore. Ein Fachbuch für Buschreiner, Architekten und Lehrer*. Ravensburg: Otto Maier.
- Sprawozdanie. 1907.** *Sprawozdanie z działalności Ligi Pomocy Przemysłowej za czas od 14 lipca 1906 r. do 15 września 1907 r.* Lwów: Liga Pomocy Przemysłowej.
- Stęchły J. 2012.** Stolarka drzwiowa w Jarosławiu z lat 1850-1939. Cz. I. Problemy ochrony konserwatorskiej stolarki drzwiowej w Jarosławiu z lat 1850-1939. Cz. II. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej* Z. 59, T. 2, s. 738-754.

- Stęchły J. 2015.** Zabytkowa stolarka drzwiowa w jarosławskich obiektach sakralnych. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej* Z. 62, T. 2, s. 429-440.
- Stęchły J. 2016.** *Warto zobaczyć... Jarosław – szlak dziedzictwa pokoszarowego*. Jarosław: Centrum Kultury i Promocji w Jarosławiu.
- Stojak G. 2006.** *Śladami rodziny Hennerów. Z dziejów przemyskiej fotografii*. Przemysł: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej.
- Strączyk Z. 1973a.** *Inwentaryzacja elewacji frontowej kamienicy przy ul. Sobieskiego 4, Jarosław* (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Strączyk Z. 1973b.** *Inwentaryzacja architektoniczna elewacji frontowej przy ul. Sobieskiego 5, Jarosław* (niepublikowana praca w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddziału Terenowego w Rzeszowie).
- Studium 1977.** *Jarosław. Studium historyczno-urbanistyczne*. PP PKZ Oddz. Rzeszów, Pracownia naukowa: M. Borowiejska-Brikenmajer, Z. Bieńkowska, T. Piekarz, M. Ziębińska, Jarosław (niepublikowana praca w Archiwum Urzędu Miasta Jarosławia).
- Szczurowski A. 1902.** *Skorowidz powiatu jarosławskiego na rok 1902*. Przemysł: nakł. autora.
- Szematyzm. 1890.** *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1890*. Lwów: [s.n.]; (z c.k. galicyjskiej drukarni rządowej).
- Szmygin B. 1996.** Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji. *Ochrona Zabytków* R. 49, nr 4, s. 347-350.
- Szmygin B. 1997.** Problemy konserwatorskie i problemy konserwatorów na XI Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS. *Ochrona Zabytków* R. 50, nr 1, s. 80-83.
- Szmygin B. 2011.** Współczesna doktryna konserwatorska – stan obecny i prognozy rozwoju. [w:] B. Krasnowolski (red.), *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*. Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 105-116.
- Świtkowski P. 1782.** *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i possessorom toż wszystkim iakążkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach maiocym do uwagi i praktyki podane. Z figurami*. Warszawa-Lwów: Gröll Michał.
- Tajchman J. 1990a.** *Stolarka okienna w Polsce. Rozwój i problematyka konserwatorska*. (= Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Seria C. Studia i materiały T. 5). Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki. Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków.
- Tajchman J. 1990b.** *Słownik terminologiczny architektury. Stolarka okienna*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków.
- Tajchman J. 1991.** Drewniane drzwi zabytkowe na terenie Polski (systematyka i problematyka konserwatorska). *Ochrona Zabytków* nr 4/1991, s. 269-277.
- Tondos B. 1997.** *Architektura Rzeszowa w okresie autonomii Galicyjskiej*. Rzeszów: Akces.
- Witwicki M. 1961.** Rynek – kamienice. Szkic. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* R. 2, s. 27-30.
- Wondaś A. 1934.** *Szkice do dziejów Jarosławia: Upadek Jarosławia pod rządami austriackimi (1773-1818), 1*. Jarosław: nakł. Muzeum Miejskiego.
- Wondaś A. 1936.** *Szkice do dziejów Jarosławia, 2*. Jarosław: nakł. Muzeum Miejskiego.
- Wondaś A. 1938.** *Szkice do dziejów Jarosławia. Szkic uzupełniający. Jarosław w pierwszych latach ery samorządowej 1867-1889*. Jarosław: nakł. Muzeum Miejskiego.

- Wójcik K. 2005.** Formy i dekoracje zabytkowych stolarek w małomiasteczkowych i wiejskich domach z terenu województwa zachodniopomorskiego.[w:] *Detal architektoniczny – widoczny, ale czy znany? Europejskie Dni Dziedzictwa Zachodniopomorskie 2005. Sesja popularnonaukowa zorganizowana przez Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, Muzeum Narodowe w Szczecinie, 17 września 2005.* Koszalin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, s. 53-66.
- Wróblewski I. 1901.** *Podręcznik techniczny dla stolarzy.* Warszawa: nakł. Kasy im. d-ra J. Marnowskiego.
- Zabierzowski A. 1858.** *Przewodnik praktyczny dla budujących zawierający zbiór wszelkich wiadomości dotyczących się budownictwa.* Warszawa: w druk. S. Orgelbranda.
- Załęski A. 1996.** O czym mówią klamki? *Ochrona Zabytków* nr 6/1996, s. 24-25.
- Zięba Z. 2004.** Rodzina Dymnickich. *Biuletyn Informacyjny Miasta Jarosławia* nr 2-3, s. 18-19.
- Zięba Z. 2005.** Jarosławska Starówka – miasto, które mogło zginąć. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* R. 16, s. 119-138.
- Zięba Z. 2008a.** Apteka „Pod czarnym orłem”. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia* R. 17, s. 39-49.
- Zięba Z. 2008b.** *Jarosławskie cmentarze.* Jarosław: Gmina Miejska Jarosław.
- Zubrzycki J. S. 1903.** *Miasto Jarosław i jego zabytki.* Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego.

IX. Spis ilustracji

1. Jarosławski Rynek, 2008 r. Fot. L. Biernacki
2. Nieistniejące drzwi przy ul. Grodzkiej 18, 1935 r. Fot. za: BSL. fond 26, rkps 60, k. 95
3. Drzwi przy ul. Ostrogskich 2, 1956 r. Fot. K. Gottfried, MJ.F. Nr dz. III-B-90, sygn. 560
4. Nieistniejące drzwi przy ul. Ostrogskich 6, 1975 r. Fot. L. Starzak, Studium 1977, Kat. Nr 66
5. Drzwi deskowo-szpungowe z opierzeniem płycinowym. Fot. J. Stęchły
6. Nadświetla w drzwiach klasycystycznych. Fot. J. Stęchły
7. Zasuwnice górne i dolne w drzwiach klasycystycznych z 1. poł. XIX w. Fot. J. Stęchły
8. Ul. Przemyska 9, zamek skrzynkowy, zawias krzyżowy oraz klamka z szyldem, 1. poł. XIX w. Fot. J. Stęchły
9. Ul. Sobieskiego 12, okucia w drzwiach tylnych kamienicy oraz zawias krzyżowy z drzwi frontowych, 1. poł. XIX w. Fot. J. Stęchły
10. Opierzenia architektoniczne drzwi ramowo-płycinowych, 4. ćw. XIX w. i pocz. XX w. Fot. J. Stęchły
11. Kraty z inicjałami. Fot. J. Stęchły
12. Kraty w prześwietach, 4. ćw. XIX w. i pocz. XX w. Fot. J. Stęchły
13. Kraty w nadświetlach, 4. ćw. XIX w. i pocz. XX w. Fot. J. Stęchły
14. Nadświetla bez krat, 4. ćw. XIX w. i pocz. XX w. Fot. J. Stęchły
15. Wybrane przykłady listew przymykowych – kolejno: Rynek 1, ul. Kraszewskiego 25, ul. Kraszewskiego 43, ul. Grunwaldzka 2, ul. Jana Pawła II 35 i ul. Morgenbessera 2 oraz głowice: Rynek 1 i ul. Kraszewskiego 43. Fot. J. Stęchły
16. Klamki i szyldy, 4. ćw. XIX w. i pocz. XX w. Fot. J. Stęchły
17. Zasuwnica powierzchniowa górna i dolna oraz zasuwnica górna i zamek skrzynkowy zdobione takim samym motywem rombu z listkami, k. XIX w. Fot. J. Stęchły
18. Nadświetla z barwnymi, ornamentowymi i trawionymi szybkami. Fot. J. Stęchły
19. Szyby trawione w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 18. Fot. J. Stęchły
20. Secesyjne nadświetla. Fot. J. Stęchły
21. Listwy przymykowe w drzwiach secesyjnych – kolejno: ul. Kilińskiego 13, ul. 3 Maja 24, ul. Raclawicka 26 i 28 oraz klamki. Fot. J. Stęchły
22. Kraty w prześwietach stolarki secesyjnej. Fot. J. Stęchły
23. Podziały stosowane w skrzydłach drzwi konstrukcji ramowej. Fot. J. Stęchły
24. Kraty w prześwietach drzwi modernistycznych. Fot. J. Stęchły
25. Nadświetla w drzwiach modernistycznych. Fot. J. Stęchły
26. Historyczne dzwonki. Fot. J. Stęchły
27. Przykład listownika i wizjera, rzadko występujących w Jarosławiu w drzwiach zewnętrznych. Fot. J. Stęchły

28. Urządzenia do czyszczenia obuwia. Fot. J. Stęchły
29. Ul. Grodzka 3, portal kamienny oraz nieistniejące drzwi ramowo-płycinowe. Fot. K. Gotfried, MJ.F. Nr dz. III-C, sygn. 622
30. Ul. Spytka 3, nieistniejące drzwi deskowo-szpungowe, 1975 r. Fot. L. Starzak, Studium 1977, Katalog Nr. 88
31. Ul. Grodzka 22, nieistniejące drzwi klasycystyczne, 1975. Fot. L. Starzak, Studium 1977, Katalog Nr. 38
32. Wzornik zawiasów, haków oraz łączów w stolarce z 1797 r. Fot. za: Gilly 1797, ryc. 23
33. Ul. Kościuszki 12, dom Marii Turzańskiej, 1976 r. Fot. K. Ziemia, MJ.F. 36517
34. Ul. Kraszewskiego 43, drzwi główne z motywem fartuszka, analogicznym do naczółków w kamienicy. Fot. J. Stęchły
35. Ul. Kilińskiego 7, wrota, fragment zwieńczenia kamienicy z fryzem liściastym, motywy stylizowanych liści na stolarce drzwiowej oraz fryzie pod gzymsem wieńczącym. Fot. J. Stęchły
36. Ul. Dominikańska 13 – dom wielorodzinny, w którym stolarka drzwiowa wykonana została według wzornika secesyjnej stolarki drzwiowej. Fot. za: Mühlau 1912, s. 11
37. Drzwi z inicjałami właścicieli domów wkomponowanymi w ozdobne karty, ul. Kraszewskiego 12 i 13 oraz ul. Jana Pawła II 13. Fot. J. Stęchły
38. Ul. Grodzka, widok z początku XX w. Fot. ZP. B. Ryznera
39. Ul. Grodzka, kamienice nr 16, 18 i 20, 1935 r. Fot. za: BSL. fond 26, rkps 60, k. 97
40. Ul. Grodzka, kamienice nr 3, 5, 7, l. 60. XX w. Fot. ZP. J. Czechowicza
41. Projekt witryny sklepowej w kamienicy przy ul. Lubelskiej 4, proj. Piotr Kopystyński, zatw. 20.07.1900 r. APP.AMJ. 251 s. 290
42. Projekt witryny sklepowej kamienicy przy Rynek 8 należącej do Józefa Rohma, proj. Kazimierz Kotłowski, zatw. 05.05.1900 r. APP.AMJ. 251, s. 71
43. Plan przedłużenia portalu w kamienicy Rohma, Rynek 8, proj. Józef Zając, zatw. 13.03.1906 r. APP.AMJ. 256, cz. I, s. 300
44. Witryna w kamienicy przy Rynek 8, stan z 2014 r. Fot. J. Stęchły
45. Projekt witryny sklepowej w budynku hotelu „Gwiazda” przy ul. Grunwaldzkiej 24. APP.AMJ. 251, s. 295
46. Projekt witryny sklepowej w kamienicy przy ul. Słowackiego (nr ?), d. ul. Hetmańskiej 281, zatw. 23.03.1907 r. APP.AMJ. 256, cz. II, s. 100
47. Projekt fasady kamienicy przy Rynek 22, inż. Samuel Kornman. APP.AMJ. 256, cz. I, s. 282
48. Projekt fasady kamienicy przy ul. Grodzkiej 8, inż. Samuel Kornman. APP.AMJ. 256, cz. I, s. 311
49. Ul. Kasztelańska 2, fragment elewacji z motywami koła i pionowymi listwami, powtórzonymi w drzwiach i witrynach sklepowych usytuowanych w elewacji bocznej kamienicy. Fot. J. Stęchły
50. Projekt fasady kamienicy przy Rynek 10. APP.AMJ. 644, s. 61
51. Ul. Grodzka, nieistniejące drzwi deskowo-szpungowe, 1933 r. Fot. za: BSL. fond 26, rkps 60, s. 52
52. Drzwi w elewacji frontowej kamienicy przy ul. Wąskiej 1, 1980 r. Fot. H. Górecki, MJ.F. Nr dz. III-D, sygn. 5940 i 5941. Drzwi w elewacji bocznej tej kamienicy. Fot. za: ANID. sygn. 31.1, fot.19

53. Rynek 16, na osi drzwi główne do kamienicy, ramowo-płycinowe z nadświetlem, pełne. Od lewej zamknięte żaluzjami, po prawej objane blachami, 1955 r. Fot. K. Gottfried, M.J.F. Nr dz. III-B, sygn. 87557
54. Ul. Grodzka 18, drzwi okute blachami, 1937 r. Fot za: BSL. fond 26, rkps 36, k. 338
55. Kamienica, Rynek 11, witryny sklepowe i drzwi zamykane żaluzjami oraz drzwi podwójne, od zewnątrz deskowo-szpungowe, objane blachami, 1979 r. Fot. H. Górecki, M.J.F. Nr dz. III-B, sygn. 4945
56. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grodzkiej (nr ?). APP.AMJ. 634, s. 117
57. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grunwaldzkiej 24, proj. Franciszek Babinetz, 1932 r. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 67
58. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grodzkiej 19, zatw. 27.01.1932 r. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 20
59. Projekt witryny sklepowej przy ul. Grodzkiej 21. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 239
60. Projekt witryny przy ul. Grodzkiej (nr ?), proj. Jan Koprowicz, 1933 r. APP.AMJ. 639, s. 485
61. Projekt witryn sklepowych w kamienicy przy Rynek 20, 1937 r. APP.AMJ. 644, s. 110
62. Dolna kondygnacja kamienicy przy Rynek 20, ok. 1960 r. M.J.F. Nr dz. III-B, sygn. 82
63. Ul. Kraszewskiego 36, proj. domu mieszkalnego, 1910 r. APP.AMJ. 272, s. 69-78
64. Ul. Jana Pawła II 10, proj. gmachu poczty, 1909 r. APP.AMJ. 273, s. 131-134
65. Ul. Kraszewskiego 37, proj. domu mieszkalnego, 1910 r. APP.AMJ. 272, s. 19-24
66. Ul. Kilińskiego 7, proj. domu mieszkalnego, 1911 r. APP.AMJ. 274, s. 26
67. Pl. Sybiraków, ob. ul. Spytka, proj. domu mieszkalnego z usługami w parterze, 1910 r. APP.AMJ. 271, s. 43
68. Ul. Dominikańska 13, proj. domu mieszkalnego, 1912 r. APP.AMJ. 632, cz. I, s. 108
69. Ul. Królowej Jadwigi 9, proj. domu mieszkalnego, 1904 r. APP.AMJ. 255, s. 228
70. Ul. Lubelska (?), l.sp. 96, proj. domu mieszkalnego z usługami w parterze, 1905 r. APP.AMJ. 256, cz. I, s. 232
71. Ul. Kraszewskiego 10, proj. kamienicy, 1899 r. APP.AMJ. 251, s. 158
72. Ul. Kraszewskiego 8, proj. kamienicy, 1901 r. APP.AMJ. 252, s. 48
73. Ul. Kraszewskiego 24, proj. willi „Anna”, 1901 r. APP.AMJ. 254, s. 165
74. Ul. 3 Maja 1, proj. domu mieszkalnego, 1900 r. APP.AMJ. 251, s. 121
75. Ul. Sobieskiego 3, proj. kamienicy, 1896 r. APP.AMJ. 247, cz. II, s. 10
76. Ul. Głowackiego 10, proj. domu mieszkalnego, 1899 r. APP.AMJ. 250, s. 345
77. Ul. Jana Pawła II 13, proj. domu mieszkalnego, 1899 r. APP.AMJ. 249, cz. II, s. 12, 16
78. Ul. Lubelska 9, proj. domu mieszkalnego, 1893 r. APP.AMJ. 248, cz. II, s. 392
79. Ul. Kościuszki 9, proj. domu mieszkalnego, 1903 r. APP.AMJ. 275, s. 26
80. Ul. Tarnowskiego 2, proj. domu mieszkalnego, 1935 r. APP.AMJ. 641, cz. I, s. 125
81. Ul. Poniatowskiego 34, proj. domu mieszkalnego, 1931 r. APP.AMJ. 638, cz. I, s. 146
82. Ul. Jana Pawła II 6, proj. domu mieszkalnego z usługami w dolnej kondygnacji, 1929 r. APP.AMJ. 637, cz. I, s. 382
83. Ul. 3 Maja 38, proj. domu mieszkalnego, 1932 r. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 10
84. Ul. 3 Maja 66, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 640, s. 240
85. Ul. Legionów 26, proj. domu mieszkalnego, 1932 r. APP.AMJ. 638, cz. II, s. 296

86. Ul. Sienkiewicza 1, proj. kamienicy, 1930 r. APP.AMJ. 637, cz. II, s. 554
87. Ul. Sienkiewicza 7, proj. kamienicy, 1933 r. APP.AMJ. 639, s. 543
88. Ul. Mączyńskiego 2, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 640, s. 293-294
89. Ul. Paderewskiego 3, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 642, cz. I, s. 364-365
90. Ul. Kasprowicza 4, proj. domu mieszkalnego, 1933 r. APP.AMJ. 639, s. 265
91. Ul. Królowej Jadwigi 28, proj. domu mieszkalnego, 1925 r. APP.AMJ. 633, s. 235
92. Ul. Poniatowskiego 32, proj. domu mieszkalnego, 1924 r. APP.AMJ. 633, s. 118
93. Ul. Słowackiego 5, proj. kamienicy, 1931 r. APP.AMJ. 638, cz. I, s. 269
94. Ul. Limanowskiego 38, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 640, s. 378
95. Ul. Kościuszki 27, proj. domu mieszkalnego, 1935 r. APP.AMJ. 642, cz. II, s. 11
96. Ul. Jana Grucy 15, proj. domu mieszkalnego, 1936 r. APP.AMJ. 641, cz. I, s. 255-256
97. Ul. 3 Maja 41, proj. domu mieszkalnego, 1933 r. APP.AMJ. 639, s. 221-222
98. Ul. Kasprowicza 5, proj. domu mieszkalnego, 1935 r. APP.AMJ. 641, s. 72-73
99. Ul. Kościuszki 43, proj. domu wielorodzinnego, 1935 r. APP.AMJ. 641, cz. I, s. 271-272
100. Ul. Jana Pawła II 54, proj. domu mieszkalnego, 1931 r. APP.AMJ. 638, cz. I, s. 209
101. Ul. Chopina 9, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 640, s. 76-77
102. Ul. Tarnowskiego 19, proj. domu mieszkalnego, 1936 r. APP.AMJ. 642, cz. I, s. 275-276
103. Ul. Spytka 6, proj. domu z piekarnią, 1929 r. APP.AMJ. 637, cz. I, s. 236
104. Ul. Królowej Jadwigi 11, proj. domu mieszkalnego, 1934 r. APP.AMJ. 642, cz. I, s. 324
105. Ul. Kasprowicza 2, dom mieszkalny, 1935 r. APP.AMJ. 640, s. 326
106. Umowa zawarta pomiędzy mistrzem stolarskim Abrahamem Weissmanem a rodzicami Dawida Schimla. Zb. Arch. Cechu Rzemiosł Różnych, Księga umów II Korporacji, s. 22
107. Plan sytuacyjny oraz projekt domu i pracowni stolarskiej Kazimierza Goryckiego przy ul. Konarskiego 9, 1924 r. APP.AMJ. 633, s. 104
108. Nowy projekt domu (elewacja frontowa oraz rzut poziomy) połączonego z warsztatem stolarskim, 1926 r. APP.AMJ. 633, s. 103
109. Projekt stolarni po adaptacji na dom mieszkalny, 1935 r. APP.AMJ. 633, s. 110
110. Ul. Kilińskiego 17, plan sytuacyjny domu i pracowni stolarskiej Piotra Mickowskiego oraz projekt elewacji, 1926 r. APP.AMJ. 640, s. 114
111. Ul. Kilińskiego 17, proj. pracowni stolarskiej Piotra Mickowskiego, 1926 r. APP.AMJ. 640, s. 116
112. Ul. Głowackiego 2, proj. domu i warsztatu Jana Dymnickiego, proj. Kazimierz Kotłowski, 1899 r. APP.AMJ. 250, s. 375
113. Jan Dymnicki z pracownikami przed posesją przy ul. Głowackiego 4. ZP. Z. Zięby
114. Projekt elewacji domu Dymnickich przy ul. Głowackiego 2. APP.AMJ. 633, s. 132
115. Antoni Dymnicki przed domem. ZP. Z. Zięby
116. Karta przemysłowa Franciszka Baryły. APP.AMJ. 164, s. 195
117. Zniszczone drzwi w kamienicach przy ulicach: Świętego Ducha 4, Kraszewskiego 6 i 8 oraz Grodzkiej 2. Fot. J. Stęchły

118. Kamienica przy ul. Kraszewskiego 11, stan z 2006 r., oryginalna stolarka drzwiowa oraz nowe drzwi. Fot. J. Stęchły
119. Kamienica przy ul. Kraszewskiego 29 oraz drzwi główne, stan z 2006 r. Fot. J. Stęchły
120. Kamienica przy ul. Kraszewskiego 29 po remoncie elewacji i wymianie stolarki, stan z 2015 r. Fot. J. Stęchły
121. Kamienica przy ul. Kraszewskiego 13, stan z 2011 r., historyczna stolarka i nowa witryna z PCV. Fot. J. Stęchły
122. Drzwi po konserwacji w budynku ratusza, Rynek 1, w kamienicy przy Rynek 8 i w domach przy ul. Lisińskiego 13 i ul. Raławickiej 28. Fot. J. Stęchły
123. Zrekonstruowane drzwi eklektyczne w kamienicach przy Rynek 26, pl. Mickiewicza 14 i ul. Grunwaldzkiej 24 oraz drzwi modernistyczne przy ul. Sienkiewicza 7. Fot. J. Stęchły
124. Nowe drzwi w kamienicach przy ulicach: Grodzkiej 21, Grunwaldzkiej 11, Kraszewskiego 21 i Słowackiego 20, odbiegające od oryginału. Fot. J. Stęchły